

СІВЕРСЬКИЙ ЦЕНТР ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
СІВЕРСЬКИЙ ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Возушовські зустрічі

Збірник наукових праць

№ 9 2022

Чернігів – 2022

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20635 – 10435 Р від 24 лютого 2014 р.

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет
навчально-методичною радою Сіверського центру післядипломної освіти
(протокол № 2 від 16 серпня 2022 р.);*

*Видання здійснене за фінансової підтримки Представництва Фонду Ганса Зайделя
(Баварія, ФРН) в Україні*

Головний редактор:

В.М. Бойко – канд. істор. наук
(Україна, Чернігів, СЦПО)

Співредактор:

С.М. Серьогін – доктор наук з державного управління, проф.
(Україна, Дніпро)

Заступник головного редактора:

Л.А. Чабак – канд. філос. наук (Україна, Чернігів)

Відповідальний секретар

Д.В. Казіміров – канд. істор. наук (Україна, Чернігів, СЦПО)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

Є.І. Бородін – доктор істор. наук, проф.
(Україна, Дніпро)

В.Ф. Верстюк – доктор істор. наук, професор
(Україна, Київ, ПУ НАН України)

А.М. Киридон – доктор істор. наук, проф. (Україна, Київ,
Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)

С.С. Троян – доктор іст. наук, проф. (Україна, Київ,
Національний авіаційний університет)

С.А. Лемяко – доктор істор. наук, проф. (Україна, Ніжин,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)

О.М. Любовець – доктор істор. наук (Україна, Київ,
Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)

Джеймс Стеррет (James Sterrett) – PhD in history
(Platte City, Missouri, USA)

З державного управління:

С.М. Вдовенко – доктор наук з державного управління, проф.
(ЧНТУ, Україна, Чернігів)

Н.Т. Гончарук – доктор наук з державного управління, проф.
(Україна, Дніпро)

Н.А. Липовська – доктор наук із державного управління, проф.
(Україна, Дніпро)

Л.Л. Прокопенко – доктор наук з державного управління, проф.
(Україна, Дніпро)

І.І. Хожило – доктор наук з державного управління, доц.
(Україна, Дніпро)

О.В. Антонова – доктор наук з державного управління, доц.
(Україна, Дніпро)

З юридичних наук:

О.Л. Копиленко – доктор юрид. наук, проф., академік НАПрН
України, академік НАН України, народний депутат України
(Україна, Київ)

В.С. Журавський – доктор юрид. наук, доктор політ. наук, проф.,
академік НАПрН України (Україна, Київ)

А.Р. Мацюк – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Київ)

О.М. Клименко – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Київ)

О.М. Биков – доктор юрид. наук, старший науковий співробітник
(Україна, Київ)

Рецензенти:

В.Ф. Пузирний – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Чернігів, НУЧП)

Д.М. Никоненко – доктор істор. наук, проф. (Україна, Чернігів)

І.М. Олійченко – доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Чернігів, НУЧП)

Розумовські зустрічі: збірник наукових праць / Сіверський центр післядипломної освіти; Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2022. Вип. 9. 192 с.

У збірнику вміщено матеріали теоретичного та прикладного характеру, що висвітлюють низку питань з історії, сучасного розвитку адміністративно-територіального устрою, системи органів державного управління та місцевого самоврядування.

Видання призначене для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад, політологів, істориків, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться питаннями реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, українським та світовим досвідом функціонування державної служби, органів місцевого самоврядування та перспективами розвитку територіальних громад, населених пунктів, регіонів.

Публікуються (після внутрішнього та зовнішнього рецензування) статті, що містять нові теоретичні та практичні здобутки у галузі історії, права та державного управління.

ЗМІСТ

Стор.

Розділ І. ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ 6

Бойко В.М. Місцеве самоврядування Чернігівщини під час часткової окупації області російською ордою.....	6
Бузун О.В. Крути – розвиток сучасної громади через призму історичної ідентичності.....	17
Врублевський О.С. Про деякі аспекти організації міжмуніципального співробітництва.....	24
Дем’яненко О.О. Соціальний захист населення в Україні: сучасний стан та виклики.....	30
Дяченко В.С., Дяченко Н.П., Сусак Н.Є., Солтик К.О. Ефективність публічної політики у сфері інноваційної діяльності як механізм забезпечення суспільної довіри в Україні.....	35
Зелінський С.Є. Екологічний вплив уранових виробництв та забезпечення радіаційної безпеки в Україні.....	45
Малиновський В.Я. Стан і перспективи розвитку територіальної організації влади в Україні.....	60
Пилинський Я.М. Причини українського опору російському вторгненню (<i>волонтери як важливий рушій розвитку громадянського суспільства в Україні</i>).....	68
Самбор М.А. Районні ради у механізмі охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина.....	80
Чабак Л.А. Управління персоналом в органах місцевого самоврядування в умовах стресу. Формування стресостійкості.....	91

Розділ ІІ. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД (СВІТОВИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ) ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ..... 100

Воробей Р.Б. Дворянські опіки та міські сирітські суди в управлінській системі чернігівських земель у XVIII – першій половині XIX століття.....	100
Демченко Т.П., Ясновська Л.В. Ілля Шраг як лідер державотворчих процесів на Чернігівщині 1917 р.	105
Зубко О.Є. Визвольні змагання 1917–1920 рр. як «неправильна» революція.....	112
Котельницький Н.А. Доба контрреформ (1882–1892) у Російській імперії на сторінках мемуарів І.І. Петрункевича (1843–1928).....	120
Кучвальська І.В. Про політичні права та свободи громадян Республіки Білорусь.....	126
Рева Л.Г. У нас усіх навіки змінено ДНК.....	144

Солодка К.Ю. Освітній та професійний рівень очільників Ніжинського окружного суду у другій половині XIX – початку XX ст.....	153
Тарасенко О.Ф. Причт у структурі Чернігівської єпархії в XIX – на початку XX ст.	164
Шандра В.С. Видавнича діяльність земств українських губерній як ознака самоврядування	176
Шара Л.М. Взаємини міського самоврядування та поліції Чернігова (друга половина XIX – початок XX ст.)	184

CONTENT

	Page
PART 1. PROBLEMS OF EVOLUTION OF CIVIL SERVICE AND DECENTRALIZATION OF POWER OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS PRESENT CHALLENGES	6
Boyko V.M. local self-government of Chernihiv oblast during the partial occupation of the region by the russian horde.....	6
Buzun O.V. Kruty – the development of modern society through the prism of historical identity.....	17
Vrublevsky O.S. On some aspects of the organization of intermunicipal cooperation.....	24
Demianenko O.O. Social protection of the population in Ukraine: current situation and challenges.....	30
Diachenko V.S., Diachenko N.P., Susak N.E., Soltyk K.O. Innovative activity in Ukraine: state, trends and prospects.....	35
Zelinskyi S.E. Environmental impact of uranium production and ensuring radiation safety in Ukraine.....	45
Malynovskyi V.Ya. State and development prospects of the territorial organization of power in Ukraine.....	60
Pylynskyi Y.M. The reasons for Ukrainian resistance to the Russian invasion (Volunteers as an important driver of the development of civil society in Ukraine).....	68
Sambor M.A. District councils in the mechanism of protection and defense of human and civil rights and freedoms.....	80
Chabak L.M. Personnel management in local self-government bodies under stress. forming stress resistance.....	91
PART 2. HISTORICAL AND CULTURAL ASPECTS OF GOVERNMENT.....	100
Vorobey R.B. Nobly guardians and city orphans' courts in the administrative system of Chernihiv lands in the 18th – first half of the 19th century.....	100
Demchenko T.P., Yasnovska L.V. Ilya Shrag as a leader of state-breaking processes in Chernihivshchina in 1917.....	105

Zubko O.E. The liberation military competition 1917–1920 as a “wrong” revolution.....	112
Kotelnitsky N.A. The age of counter-reforms (1882–1892) in the Russian empire on the pages of memoirs I.I. Petrunkevich (1843–1928).....	120
Kuchvalskaya I.V. On political rights and freedoms of citizens of the Republic of Belarus.....	126
Reva L.G. We all have DNA changed forever.....	144
Solodka K.Y. Educational and professional level of the directors of Nizhyn district court in the second half of the 19th – early 20th century.....	153
Tarasenko O.F. Church in the structure of Chernihiv diocese in the 19th – at the beginning of the 20th century.....	164
Shandra V.S. Publishing activity of Ukrainian provinces’ zemstvos as a sign of self-government.....	176
Shara L.M. Relationship between the city municipality and police of Chernihiv (second half of XIX – beginning of XX century).....	184

Розділ І. Проблеми еволюції державної служби та децентралізації влади в Україні в умовах викликів сьогодення

УДК 352.07

Бойко В.М.,
кандидат історичних наук,
директор Чернігівського регіонального
центру підвищення кваліфікації
(Україна, Чернігів), volodimir.boyko@gmail.com

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ ПІД ЧАС ЧАСТКОВОЇ ОКУПАЦІЇ ОБЛАСТІ РОСІЙСЬКОЮ ОРДОЮ

DOI: 10.5281/zenodo.7238559

В статті зроблена перша спроба проаналізувати діяльність органів місцевого самоврядування під час часткової окупації Чернігівської області російською ордою – тобто з кінця лютого – по початок квітня 2022 р. В центрі уваги – їхня роль у спротиві (прямому чи опосередкованому) агресору, забезпечення мінімально необхідних послуг для мешканців територіальних громад. В матеріалі звернута увага на суттєву відмінність між органами державної влади та місцевого самоврядування, що яскраво виявилось під час кризових обставин. Порушене питання створення загонів територіальної оборони – де вони могли виникнути, а де ні, яким чином на їхню появу та активність впливали органи місцевого самоврядування на рівні громад, що таке загони самооборони. На думку автора нове місцеве самоврядування змогло поєднати національний та місцевий патріотизм, тим самим посиливши опір ворогові на півночі України. В цілому за умов війни дії голів територіальних громад дуже нагадували поведінку їхніх історичних попередників – вїтїв. Згадані також інші форми спротиву мешканців територіальних громад – завали на дорогах, пікети, публічні антирашистські заяви, масові мітинги. Значна увага приділена розв'язанню органами місцевого самоврядування соціальних та господарських питань, забезпеченню базових потреб життєдіяльності території. Йдеться про такі питання, як евакуація мешканців Чернігова та їхнє розселення в громадах, де активні бойові дії не велися, забезпечення підвозу товарів, пального, випічки хліба, роботи ринків, комунальних служб та деякі інші. Зроблено висновок – місцеве самоврядування на Чернігівщині продемонструвало вірність присязі та стійкість. За екстремальних умов сільські, селищні, міські місцеві самоврядування змогли забезпечити мінімально необхідні умови для жителів територіальних громад, вчасно реагували на проблеми, що виникали.

Ключові слова: *місьцеве самоврядування, рашисти, окупація, блокада.*

Boyko V.M.,
Candidate of Historical Sciences,
Director of the Chernihiv
Regional Centre of Advanced Training,
(Ukraine, Chernihiv), volodimir.boyko@gmail.com

Local self-government of Chernihiv oblast during the partial occupation of the region by the russian horde

In the article the author made the first attempt to analyze the activities of local self-government organs during the occupation of Chernihiv Oblast by the russian horde – that is, from the end of February to the beginning of April 2022. The focus is on their role in resisting the (direct or indirect) the aggressor, providing the minimum necessary services for inhabitants of territorial communities. The material stress attention to the significant difference between the appointment of

state authorities and local self-government, which was clearly revealed during the crisis. The question of the creation of territorial defense units is raised – where they could have created and where not, how local self-government organs at the territory community level influenced their appearance and activity, what self-defense units are. According to the author opinion, the new local self-government was able to combine national and local patriotism, thereby strengthening resistance to the enemy in the north of Ukraine. In general, during the war, the actions of the heads of territorial communities were very reminiscent of the behavior of their historical predecessors – voyts. Other forms of resistance by inhabitants of territorial communities are also mentioned – roadblocks on the ways, pickets, public anti-racist statements, mass meetings. Considerable attention is paid to the resolution of social and economic issues by the local self-government organs, to the provision of the basic necessities of life in the territory. These are issues such as the evacuation of the inhabitants of Chernigov and their resettlement in territorial communities where active hostilities were not conducted, provision of delivery of goods, fuel, baking of bread, work of markets, communal services and some others. It was concluded that the local self-government in Chernihiv Oblast demonstrated faithfulness and resilience. Under extreme conditions, village, settlement, city local self-governments ensured the minimum necessary conditions for inhabitants of territorial communities, responded in a timely manner to emerging problems.

Key words: *local self-government, rashists, occupation, blockade.*

Постановка проблеми. Нинішня російсько-українська війна стала жорстокою перевіркою для нової адміністративно-територіальної системи, що спирається на базові самоврядні структури – територіальні громади. В нинішньому варіанті вона існує півтора роки. Щоправда, з дуже відносним реформуванням на субрегіональному рівні та майже відсутністю змін на регіональному – ці завдання залишилися на потім. Нагадаю, що під час реформи з децентралізації висловлювалися побоювання чи не стануть обрані сільські, селищні, міські голови, місцеві ради з небаченими досі повноваженнями та ресурсами феодалськими вотчинниками та осередками сепаратизму. Дотепер нам відомо лише кілька випадків сепаратизму обраних очільників громад та депутатів – і то йдеться виключно про південь та схід України та про персонажів, від яких щось подібне очікувалося. Чому вчасно не реагувала держава – то вже питання до СБУ та інших відповідальних структур. У зв'язку з цим постає питання вивчення реакції реформований органів місцевого самоврядування як у регіональному вимірі – для майбутніх співставлень та узагальнень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На тепер вийшло три книги, присвячені подіям початку нового етапу російської української війни. Першою з'явилася праця Михайла Жирохова «Північний форпост» (є друге видання) [1]. Складена на основі поточних відкритих матеріалів вона висвітлює перебіг блокади та боїв за Чернігів, а також окремі події на території Чернігівської області та в місті Славутич наприкінці лютого – на початку квітня 2022 р. Василь Чепурний у збірці «Сто днів Широкої війни» [2], в основі якої – власні враження та нотатки, дані з відкритих джерел. «Війна на Чернігівщині. Нариси реальних подій» – таку назву має видання, автор – Іван Богатирьов [3]. Вона спирається на особисті враження під час перебування у блокадному Чернігові, містить опис реакції мешканців міста на події війни. Олександр Бондар та Андрій Сологуб підготували та видали власні спомини, що отримали назву «Червоний – колір надії. Щоденники волонтерів Червоного хреста» [4]. Олена Лазун оприлюднила «Щоденник моєї війни» – нотатки періоду оборони Чернігова та подальшої долі як переселенців [5].

Виділення невирішених частин загальної проблеми. У попередніх публікаціях матеріал, як правило, викладався у хронологічній послідовності, стосувався переважно Чернігова, домінує особистісний вимір – відображення подій у свідомості авторів. Останнього не уникнути, водночас постає питання про перехід до аналізу ситуації на основі багатьох джерел, розширення географії, а також звуження вивчення предмету за тематикою, що є необхідною передумовою для наступних узагальнень.

Мета статті – проаналізувати діяльність органів місцевого самоврядування на базовому рівні – тобто територіальних громад – в період окупації Чернігівщини та інтенсивних боїв, що точилися в регіоні. Це перша, дуже неповна спроба.

Виклад основного матеріалу дослідження. На Чернігівщині, де окупація тривала з кінця лютого до початку квітня 2022 р., місцеве самоврядування, мешканці територіальних громад, разом із ЗСУ, виявилось тією стіною, об яку розбилася «братня навала» на півночі України. Всі голови територіальних громад продемонстрували здатність тримати український прапор за екстремальних умов окупації (причому – в буквальному сенсі, над будинками рад), а також згуртувати навколо себе громаду як територіальну спільноту. На нашу думку місцеві державні адміністрації створити такий ефект не могли – окупанти їх би просто відразу знесли. Більше того, під час окупації в Чернігівській області змінилося двоє голів райдержадміністрацій – через те, що фактично залишили свої посади. Нічого подібного у випадку самоврядування в регіоні не відбувалося, схожі проблеми виникли хіба що в Седневі, але в цій громаді не було голови, а заступник пішов воювати. Втім у державних адміністрацій дещо інші завдання – що ми дуже добре побачили на прикладі ситуації, в якій опинилися.

Цікаво, що ординці були відверто здивовані не лише нашими дорогами та інфраструктурою (особливо – вуличним освітленням у селах та подекуди тротуарами), принадами цивілізації в побуті, а й вагою місцевого самоврядування. Не називаючи громади наведу такий епізод. Рашисти входять до малого міста та цікавляться у місцевого мешканця: де у вас державна адміністрація? У відповідь чують – та ось, порожній будинок на площі, колись була, тепер у нас всім займається міська рада. З першого разу «зелені чоловічки» не повірили що це можливо, в таких випадках кажуть – розрив свідомості.

Тож як реагували та що робили органи місцевого самоврядування на Чернігівщині на початку інтервенції. Зранку 24 лютого колони російської бронетехніки зі сторони Гомельщини (білорусь) та Брянщини (росія), трохи пізніше – зі сторони Сумщини пройшли селами, селищами та малими містами Чернігівщини. Є численні відео в Інтернеті – це якась безкінечна череда різноманітних машин та механізмів. Спочатку вбачалося, що сотні. А потім ми зрозуміли – тисячі. В цій ситуації органи місцевого самоврядування на своїх офіційних веб-ресурсах, як правило, просили земляків не наражати себе на небезпеку та, по можливості, уникати зустрічей із окупантами. Наскільки це небезпечно трохи згодом побачили мешканці Сосниці – через хаотичну стрілянину цього воїнства загинула місцева мешканка (мавпоподібні істоти з автоматами поцілили в голову) [6]. На початку транзитні населені пункти загарбники переважно не чіпали, хіба що трохи. Скажімо, зупинилися біля магазину – зайшли та взяли, що хотіли. Просто так, без грошей. Згодом такі «шалості» стали нормою – були пограбовані ледь не всі магазини в місцях перебування ординців.

Напередодні, 23 лютого, в Україні стартувала мобілізація першої хвилі, основний тягар якої мали взяти на себе місцеві ради разом із (перепрошую за стару назву) військкоматами. Але за умов Чернігівської області здійснити це рішення виявилось можливим лише в окремих громадах, розташованих ближче до Києва, в центрі та на півдні області – надто швидко просувався москалі.

Подібна ситуація склалася й з територіальною обороною – була готова нормативно-правова база, а от відповідні батальйони ЗСУ знаходилися на стадії формування. Причому питання з приміщеннями та, частково, матеріальним забезпеченням «закривалися» за допомогою органів місцевого самоврядування (а це не їхня функція, лише добра воля). Тобто, якщо проводити історичну аналогію, це нагадувало часи гетьмана Павла Скоропадського – штаби були, а підрозділи – в процесі... Втім будь-яка аналогія «хромає» – цього разу у нас є армія й це принципово робило ситуацію іншою.

Стосовно тероборони – таке запізнення фактично не дало змогу розгорнути її на півночі області. Видавати стрілецьку зброю бажаним, коли ворожа бронетехніка вже в місті чи селищі, а армійські підрозділи відступили, мабуть, дійсно дорівнювало б самогубству. Створити підрозділи тероборони вдалося в центрі та на півдні, насамперед, на базі найбільших міст області та навколо них – Чернігова, Ніжина, Прилук, Бахмача. На якість комплектації та

підготовки вже ніхто не особливо дивився (потім це далось взнаки) – аби було виявлено бажання. Кожного разу вони створювалися на заклик міських голів, хоча за законодавством це – складова ЗСУ. В перші дні нашестя голови територіальних громад, як за часів магдебурзького права їхні попередники – війти, закликали земляків стати не лише за захист України, але й свого міста – родини, звичного світу, людської гідності, зрештою – своєї справи та майна [7]. Причому йшлося не лише про забезпечення життєдіяльності міста, будівництво укріплень, волонтерство, патрулювання чи чергування на блокпостах, а й безпосередню участь у боях. Яскравий епізод стався біля Ніжина – тероборона, створена Крутівською сільською територіальною громадою та очолювана сільським головою, влаштувала величезний завал на залізниці. Це дозволило на тривалий час паралізувати рух на цій ділянці, підтягнути українські збройні підрозділи та, фактично, виграти другий бій під Крутами [8]. До речі, те, що виборна посадова особа місцевого самоврядування очолювала тероборону – випадок непоодинокий. Так сталося в Олишівці, Макіївці, Новому Білоусі, Киселівці...

Показово, що утримувалися ці підрозділи, насамперед, за рахунок місцевих ресурсів. Це посилювало схожість поведінки сучасних органів місцевого самоврядування з магістратами. Принаймні за кризових ситуацій люди схильні довіряти тим, кого обрали. А їм теж нема куди діватися – або ти не лідер. Так місцевий патріотизм за допомогою місцевого самоврядування як інституції сполучився з загальнонаціональним, значно посиливши можливості ЗСУ з оборони краю.

Навіть у громадах, які через обставини не мали можливості створити підрозділи тероборони та знаходилися в тилу ординців у так званій пасивній окупації, виникали схожі тенденції – організовувалися загони самооборони. Такі громади кацапи проходили маршем, не затримуючись (Мена, Сосниця, Короп...), але з'являлися будь-коли. За умов браку правоохоронних органів та постійної небезпеки від окупантів місцеві мешканці ініціювали створення загонів самооборони. Аби це не виглядало як невідомо що вони зверталися до діючої влади – сільських, селищних, міських рад. Останні природнім чином очолювали цей рух та легітимізували його. При цьому наголошували – це не тероборона, у нас немає зброї (хіба що для себе трохи тримаємо) [9]. І ще – самооборона підпорядковувалася виключно органам місцевого самоврядування (власне, тому припинила своє існування після деокупації). На тепер, мабуть, не час називати конкретні громади, лише зазначимо – це спрацювало та дозволило втримати суспільну та криміногенну ситуацію в більш-менш нормальних рамках. Скажімо, діяла комендантська година, здійснювалося патрулювання населених пунктів. А от де такі загони не змогли виникнути (як правило, в місцях перебування загарбників) було гірше.

Як правило, йдеться про громади, що в силу свого географічного становища опинилися на шляху логістичних шляхів русні або ж розташовувалися біля Чернігова, за який понад місяць йшли бої. Тут згадаємо з ким ми мали справу в перші тижні вторгнення. Склад прибульців здивував: слов'янських облич виявилось відверто мало. До того ж без присутності поруч офіцера вони виглядали майже неконтрольованою масою. А ще новоявлені «визволителі» на повному серйозі почали стверджувати, що прийшли рятувати від НАТО. Чим викликали повне нерозуміння місцевих мешканців та їхнє бажання висловитися про окупантів їм в обличчя. Реагували вони часом неадекватно. Так у селі Сиволож Плисківської громади рашисти за такі розмови прострелили чоловікові ноги – він помер через втрату крові. В Бахмацькій громаді вони застрелили двох молодих людей. Подібний випадок стався й в Михайло-Коцюбинській громаді. В селі Мохнатин Новобілоуської громади БМП окупантів розстріляла трьох юнаків [10]. Згодом ми дізналися про концтабір у селі Ягідне – «визволителі» так боялися місцевих мешканців, що закрили їх у підвалі місцевої школи де й протримали кілька тижнів [11]. В Іванівці, що поруч, російські військові виявилися більш адекватними – вони лише вбили кількох місцевих мешканців. Як висловився один із ординців у розмові з місцевою мешканкою: «Ти розумієш, тут так: або ви мене, або я вас. Так краще я вас».

Це так звані «зелені чоловічки». А були ще «чорні чоловічки» – росгвардія, добре оснащені, укомплектовані та підготовлені частини, ідейні зняряддя поневолення незгодних та вбивств. Таке собі рашистське гестапо. З ними пов'язують викрадення людей, зокрема голови Сновської громади, старост, бізнесменів, вбивства мирних мешканців... [12] Подібні випадки були в Новгород-Сіверській [13] та Новобасанській громадах [14].

Тобто будь-який прояв непокори, нелояльності до окупантів міг обернутися катуваннями та вбивствами – без огляду на стать, вік, суспільне становище... Вони почувалися господарями становища та вважали за можливе робити все, що вважають за необхідне. Питання – що ж за таких обставин мали робити голови територіальних громад та органи місцевого самоврядування в цілому – адже рашисти могли просто застрелити або посадити у підвал. Комунікувати чи ні з окупантами? А якщо вони самі приходять нікого не питаючи? То треба ховатися, чи зустрічатися? Що можна, а чого не можна робити за будь яких обставин? Де межа за якої – зрада державних інтересів? Чи можливий спротив за таких обставин в принципі? З усіх відповідей на ці питання вважаємо найбільш очевидною таку: межею є робота під українським прапором. У березні 2022 р. на Чернігівщині це було можливо.

Щодо спротиву. Чи не найяскравіший його прояв – завали на дорогах [15]. Втім часом люди просто виходили на дороги, разом із своїми старостами, та живими пікетами перекривали рух ворожої техніки. Знаменитим став епізод у Бахмачі, коли місцевий мешканець кинув під бронетехніку русні свій велосипед [16]. Або ж масове перекриття доріг у Корюківській та Сновській громадах, блокування дороги національного значення в Новій Басані. В селі Займище, що біля Сновська, справа завершилася підпалом однієї з машин рашистів, вибухом боєкомплекту та обстрілом кацапів. Внаслідок чого загинув місцевий мешканець та були пошкоджені будинки [17].

До речі, залишати техніку без нагляду москалям не рекомендувалося, бо вона чомусь спалахувала. Або ж кинута техніка ремонтувалася та опинялася на службі ЗСУ (принаймні два таких випадки на Чернігівщині відомі) [18].

В результаті пересування ворога гальмувалося, а його підрозділи, не надто добре орієнтуючись на місцевості, блукали місцевими дорогами. Скажімо, до селища Замглай Ріпкинської громади окупанти біля трьох тижнів не могли добратися. Зрештою вони викрали та катували старосту. На жаль, доля старости з Нових Борович Сновської громади досі невідома – він переконував земляків не отримувати так звану «гуманітарку» від москалів [19].

Поширена форма – нищення вказівників. Мета та сама – збити з пантелику загарбників, змусити їх кружляти маловідомими місцевими дорогами. Зняли їх на дивовиж швидко, а в Семенівській та Новгород-Сіверській громадах громаді до того ж підійшли креативно – на вказівниках вони написали все, що думають про рашистських окупантів та вказали відповідні напрями руху [20].

Загальну увагу привернули публічні виступи Корюківського міського голови, поширений у соціальних мережах, – відкритим текстом, з чіткою артикуляцією своєї позиції та поясненнями землякам що треба робити [21]. Втім мережі зберігають й записи звернень інших голів територіальних громад, які зверталися до своїх земляків та демонстрували присутність української влади навіть на окупованих територіях [22]. Кожен знаходив свій спосіб та слова, але зміст їх був однаковим – агресія називалася агресією, вороги – ворогами.

В кількох випадках справа дійшла до мітингів, спрямованих проти російських загарбників. 9 березня Городнянський міський голова провів патріотичний мітинг у день народження Тараса Шевченка – під українськими прапорами та, фактично, дулами автоматів [23]. На початку березня вийшли на мітинг, спрямований проти окупантів, мешканці Добрянської громади (на самому кордоні з білоруссю) – за власним покликом та голови [24]. Подібний мітинг проходив й в сусідній Ріпкинській громаді [25]. А, мабуть, найбільший – наприкінці березня у місті Славутич [26], що адміністративно належить до

Київської області, а географічно є Чернігівщиною. «Наш час настав» – так починалося звернення міської ради на офіційному веб-ресурсі. Результатом став п'ятитисячний проукраїнський мітинг та тимчасовий відступ російських підрозділів із міста.

Втім більша частина змісту повідомлень офіційних веб-ресурсів органів місцевого самоврядування – це соціальні та господарські питання, елементарне забезпечення життєдіяльності території. Адміністративні послуги у звичайному розумінні зникли – їх стало неможливо виконувати. І нема за що – грошові надходження до бюджетів припинилися, електронні мережі не працювали... Громади опинилися в якомусь середньовіччі – в сенсі передачі даних та функціонування управління. Але залишилася головна функція, яку треба було виконувати – забезпечення керованості території та потреб мешканців.

Вторгнення ворожого війська, окупація території призвели до зупинки всіх підприємств, крім продовольчих. Відповідно їхні працівники зарплату не отримували взагалі. В результаті пошкодження транспортної інфраструктури ми стали свідками та учасниками небаченого досі явища – ледь не миттєвого зникнення всіх звичайних логістичних ланцюгів постачання та розвалу загальнонаціонального ринку. Вже за кілька днів з'ясувалося, що ледь не кожна окрема територіальна громада живе за власних, дещо відмінних від сусідів умов, кожна – із унікальним набором товарів та конфігурацією цін. Скажімо, в адміністративному центрі однієї громади мішок цукру коштує одну тисячу грн., а за 30 км – півтори. І так за будь-яким товаром. Або ж таке – на базарі продають молоко по 22 грн. за літр, але пробивається машина постачання – а там ціна по 5 грн. Ціноутворення, значною мірою, перетворилося на якусь химеру, ще й через ажіотажний попит.

Характерна ознака того періоду – великі черги за будь-яким товаром, що з'являються в продажу. Мережеві магазини переважно не працювали або дуже коротко – не було чим торгувати, працювали малі магазини та ларки. Місцеві ради як могли допомагали в доставці товарів одними їм відомими шляхами, аби хоч якось забезпечити попит.

Одна з найнагальніших проблем органів місцевого самоврядування – випічка хліба. Скрізь був відчутним дефіцит борошна та дріжджів. Дуже вигравали ті громади, де збереглося власні хлібопекарні. Їхня робота (часом – відновлення) стала справжнім квестом для місцевого самоврядування – як помолоти збіжжя на борошно, знайти дріжджі. Відремонтувати техніку, а головне – знайти тих, хто погодиться випікати хліб ледь на волонтерських засадах. Щоправда, спостерігався цікавий ефект – місцеві мешканці стали більше готувати на продаж традиційної домашньої продукції – ковбаси, кров'янку... Відроджувалися колись закриті через нерентабельність виробництва місцевих продуктів. Головним постачальником продуктів став місцевий комунальний ринок, за забезпечення щоденної роботи якого повністю відповідали органи місцевого самоврядування.

А от молоко часто роздавали безкоштовно – виявилося, що крупним виробникам його просто немає куди збувати. Так фермер із села Красносільське, що біля Ніжина, аби не вилити молоко та не втратити дійне стадо возив молоко під кулями до ізольованого міста й безкоштовно роздавав його жителям, а також медичним та соціальним закладам [27]. Дуже типова ситуація. Місцеві ради намагалися регулювати цей напрямок, забезпечуючи (за домовленістю з підприємцями) безкоштовну роздачу молока тим, хто його потребував. І в такий спосіб демонструючи свою присутність.

Чисельність мешканців територіальних громад поза значними містами помітно зросла (на кілька тисяч осіб кожна) – за рахунок ВПО, переважно – з Чернігова. При цьому деякі територіальні громади системно допомагали чернігівцям залишити місто, що обстрілювалося москалями, наприклад, Березнянська та Куликівська громади. Турбота про прийом та розселення, задоволення хоча б мінімальних потреб тимчасових переселенців на окупованих територіях стала справою виключно органів місцевого самоврядування – державна влада таких можливостей не мала.

Як і опіка стосовно соціально незахищених людей та з особливими потребами. Раптом з'ясувалося, що сподіватися можна лише на себе. Характерний епізод стався в Городнянському психоневрологічному інтернаті – це обласний спеціалізований заклад, але за умов повної відсутності зовнішньої допомоги опіку над ним перебрала міська рада й тим самим забезпечила мінімальні потреби підопічних.

Проблема, що наростала – пальне. Місцеві ради спробували регулювати продаж його решток на заправках – заправляли, насамперед, спеціальний транспорт 112. Приватна особа за один раз, як правило, могла купити хіба що 10 л. Між іншим, це одна з причин локалізації ринків – по місту (селищу), до найближчих сіл чи з них до адміністративного центру громади ще поїхати можна, а от на відстань кілька десятків кілометрів – навряд чи.

Як з'ясувалося органи місцевого самоврядування можуть забезпечили надання комунальних послуг навіть під час воєнних дій – скрізь, де мережі не пошкоджені обстрілами. В територіальних громадах, що знаходилися в пасивній окупації, електроенергія зникла на відносно нетривалий час – від кількох годин до кількох днів. Переважно був газ та водопостачання, вивозилося побутове сміття.

На тлі Чернігова, що майже місяць був знеструмлений рашистами та, відповідно, зневоднений, йшлося про складні, але не катастрофічні умови. Блокадне місто над Десною пережило гуманітарну катастрофу, але при цьому весь час залишалося переважно чистим та впорядкованим. Іноді «точечно» (дуже обмежено) давався струм, фрагментарно з'являлася вода у водогонях, а там, де її не було – приїжджали водовозки, регулярно вивозилося побутове сміття. Причому машини з'являлися, навіть якщо в тому великої необхідності не було (адже мешканців ставало дедалі менше) – аби засвідчити, що міська рада та її служби тут, поруч, місто живе та бореться. Справді, на тлі постійних обстрілів та руйнацій це виглядало як диво та засвідчувало самовіддану роботу комунальних служб за екстремальних обставин. Між іншим, зі штатного складу комунальників тоді залишилася хіба що третина – саме вони взяли на себе головний удар. Тоді за кермо спеціального транспорту сідали та входили до складу аварійних бригад всі, хто міг. Ворог по своєму оцінив гідну самовіддану поведінку чернігівців – обстрілявши та знищивши частину комунальної техніки [28].

На що впливати органам місцевого самоврядування було складно – так це на наявність готівки: майже зникло зовнішнє поповнення, а розрахуватися карткою за допомогою терміналу стало неможливо. Єдине, що вдавалося – це хоч якось поповнювати банкомати за допомогою готівки, вирученої в магазинах, та видавати дуже обмежені суми (скажімо, 500 чи навіть 200 грн.). Десь приблизно на четвертому тижні окупації на обрії з'явилася перспектива натурального обміну, однак до ерзац-грошей справа не дійшла (хоча розмови розпочалися).

Що важливо. Коли ми кажемо про реакцію та діяльність органів місцевого самоврядування під час окупації, то йдеться, насамперед, про голів територіальних громад, штатних працівників виконкомів рад, власне про виконкоми. Виключні умови змушували голів територіальних громад, як правило, діяти одноосібно, брати відповідальність на себе. При цьому фактів зловживань владою нам невідомо. В силу обставин скликання сесій рад стало виключним явищем. Скажімо, в неділю, 6 березня, в розпал боїв біля міста Прилуцька міська рада ухвалила бюджет на 2022 р., чого вона не могла зробити понад рік. Біда та спільна боротьба об'єднає – чи не так? [29].

Висновки. Місцеве самоврядування на Чернігівщині залишилося вірним присязі виборцям та Україні, інституцією, що суттєво посилила організований спротив окупантам. Авторитет місцевого самоврядування підкріплювався щоденною роботою з організації життєдіяльності громади – вона була адекватна обставинам та ефективною, вдало сполучала лідерські якості, наближеність до громадян та виконання законодавчо закріплених повноважень. Органи місцевого самоврядування як українські владні інституції продемонструвати феноменальну здатність працювати автономно. В цілому за екстремальних умов вони змогли забезпечити мінімально необхідні умови для мешканців територіальних громад, вчасно реагували на проблеми, що виникали. Тож нині місцева українська демократія проходить власне жорстке випробування на життєздатність. І тримається гідно.

Список використаних джерел

1. Жирохов М. Північний форпост. Чернігів: Княжий двір, 2022. 72 с.; Його ж. Виговці в боях за Сіверщину. Чернігів: Княжий вал, 2022. 96 с.
2. Чепурний В. Сто днів Широкої війни. Чернігів: ПАТ ПВК «Десна», 2022. 130 с.
3. Богатирьов І. Війна на Чернігівщині. Нариси реальних подій. К.: Видавничий дім «Дакор», 2022. 160 с.
4. Бондар О., Сологуб А. Червоний – колір надії. Щоденники волонтерів Червоного хреста. Чернігів: Княжий двір, 2022. 92 с.
5. Лазун О. Щоденник моєї війни. Чернігів, 2022. 140 с.
6. У Сосниці на Чернігівщині стрілянина, у Ніжині створюють рух опору, у Чернігові мер звернувся до містян (28.02.2022). [Електронний ресурс]. *Lb.ua* URL: Лівий берег https://lb.ua/society/2022/02/28/507288_sosnitsi_chernigivshchini.html
7. Чернігівці, низький уклін вам, хто свідомо ризикуючи власним життям, не втік, а лишається в місті в ці страшні часи, щоб боронить. Владислав Атрошенко (18.03.2022). [Електронний ресурс]. URL: <https://www.facebook.com/AtroshenkoVladislav/videos/649960066218816/>
8. Знову бій під Крутами. *Крутівська ОТГ: Новини життя* (02.03.2022) [Електронний ресурс]. URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=498585834999576&id=107318330792997&p=30
9. Новини Городнянщини (27.02.2022). URL: <https://www.facebook.com/novgord1917/posts/pfbid02RbQ5Z52HvbmquyP4wfdLieha78gfj4DwRNEipjR9b2t1Zq8u4Mck3tVZZRoFYEdkl>
10. Просто йшли селом: на Чернігівщині росіяни вбили 17-річних братів-близнюків та їхнього друга. *Українська правда* (13.06.2022) [Електронний ресурс]. *Life.ppravda.com.ua*. URL: <https://life.ppravda.com.ua/society/2022/06/13/249085/>
11. «Концтабір Ягідне». Росіяни цілий місяць тримали в підвалі все село [Електронний ресурс]. *Hromadske.ua*. URL: <https://hromadske.ua/posts/konctabir-yagidne-rosiyani-cilij-misyac-trimali-v-pidvali-vse-selo>
12. Звернення міського голови Олександра Медведьова. *Сновська міська рада Чернігівської області* (01.04.2022) [Електронний ресурс]. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=3063471970581474&ref=sharing>
13. Окупанти викрали старосту села Грем'яч на Чернігівщині: відкрито кримінальне провадження (22.03.2022) [Електронний ресурс]. *Fakty.com.ua*. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20220322-okupanty-vykraly-starostu-sela-gremyach-na-chernigivshhyni-vidkryto-kryminalne-provadhennya/>
14. Жахливі кадри наслідків дій рашистів у селі Новий Биків Новобасанської громади (02.05.2022) [Електронний ресурс]. *Decentralization.gov.ua*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/14870>
15. Семенівські дороги. Сергій Деденко (27.02.2022) [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02GdfgnaEqpFAePjAdXrPHr6YkGRKJfzHcb97jnFaC79pvMaiKvTLyPM6goFjK5rgJl&id=100001357274158
16. З велосипедом на танк: як житель Чернігівщини намагався зупинити колону техніки російських окупантів (10.06.2022) [Електронний ресурс]. *Suspilne.media*. URL: <https://suspilne.media/248898-z-velosipedom-na-tank-ak-zitel-cernigivsini-namagavsa-zupiniti-kolonu-tehniki-rosijskih-okupantiv/>
17. В селі Сновської громади окупанти знищили домівки прицільними пострілами з танка (18.06.2022) [Електронний ресурс]. *Cheline.com.ua*. URL: <https://cheline.com.ua/news/vijna/v-selivsnovskoyi-gromadi-okupanti-znishhili-domivki-pritsilnimi-postrilami-z-tanki-video-302110>
18. У Срібному продовжують відправляти російську техніку ЗСУ. Про це повідомляє місцева газета «Срібнянщина» [Електронний ресурс]. *Suspilne.media*. URL: <https://suspilne.media/216650-u-sribnomu-prodovzuut-vidpravlati-rosijsku-tehniku-zsu/>

19. «Ми Сірого вашого не повернемо, якщо не розчистите дороги»: староста села Нові Боровичі досі в полоні (27.04.2022) [Електронний ресурс]. *Cheline.com.ua*. URL: <https://cheline.com.ua/news/society/mi-sirogo-vashogo-ne-povernemo-yakshho-ne-rozchistite-dorogi-starosta-sela-novi-borovichi-dosi-v-poloni-296730>
20. Ось такий подарунок новгород-сіверські мужчини зробили в честь свята! Людмила Ткаченко (08.03.2022) [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02eZXcvqt9c7teqchLJe9f8kKYmQxQvxGjgitY5m3zFazWWXqHLapUUMRpWDxRbLqnl&id=100007193447330
21. Будьте готові допомогти іншим. Ратан Ахмедов (03.03.2022) [Електронний ресурс]. URL: <https://www.facebook.com/100008475978452/videos/676242903570554/>
22. Шановні земляки! Павло Шимко (01.03.2022) [Електронний ресурс]. URL: <https://www.facebook.com/pavel.shimko.9/posts/pfbid02Ujn9QHnpTkpFfxEcD62DpwFGEaWvEL1iJMe9JYDSfmJv2BgRnZpYgGBbyWASZdaMI>
23. В зайнятій російськими окупантами Городні провели мітинг до дня народження Шевченка (09.03.2022) [Електронний ресурс]. *Suspilne.media*. URL: <https://suspilne.media/215529-v-zajnatij-rosijskimi-okupantami-gorodni-proveli-miting-do-dna-narodzenna-sevcenka/>
24. Добрянка: за 30 метрів від білорусі. *Час Чернігівський*. [Електронний ресурс]. *Cntime.cn.ua*. URL: <https://cntime.cn.ua/dobryanka-za-30-metriv-vid-bilorusi-article/>
25. За весь час перебування російських окупантів на Чернігівщині...Оперативне командування «Північ» (05.04.2022) [Електронний ресурс]. URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=2114824845364969&id=504269096420560&m_entstream_source=permalink
26. Російські війська увійшли в Славутич. Люди вийшли на проукраїнський мітинг (26.03.2022). *BBC News Україна* [Електронний ресурс]. *Www.bbc.com*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60862447>
27. Чудова історія допомоги громаді міста. Олександр Кодола (27.05.2022) [Електронний ресурс]. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=496305352286443>
28. Російські окупанти знищили майже всю техніку комунального підприємства Чернігова «АТП-2528» (17.03.2022) [Електронний ресурс]. *Chernihiv.city*. URL: <https://chernihiv.city/articles/199194/rosijski-okupanti-znischili-majzhe-vsyu-tehniku-komunalnogo-pidpriemstva-chernigova-atp-2528>
29. У Прилуках прийняли бюджет 2022 (07.03.2022) [Електронний ресурс]. *Priluki.City*. URL: <http://www.priluki.city/novyny/u-prilukah-priynyalibyudzhethet-2022>

References

1. Zhyrokhov, M. (2022). Pivnichnyi forpost [Northern outpost]. Chernihiv: Kniazhyi dvir; Zhyrokhov, M. (2022). Vyhovtsi v boiakh za Siversshchynu [Vyhovtsi in the battles for Severshchyna]. Chernihiv: Kniazhyi val [in Ukrainian].
2. Chepurnyi, V. (2022). Sto dniv Shyrokoï viiny [One hundred days of the Broad War]. Chernihiv: PAT PVK “Desna” [in Ukrainian].
3. Bohatyrov, I. (2022). Viina na Chernihivshchyni. Narysy realnykh podii [War in Chernihiv Oblast. Essays of real events]. K.: Vydavnychiy dim “Dakor”, 2022 [in Ukrainian].
4. Bondar, O., Solohub, A. (2022). Chervonyi – kolir nadii. Shchodennyky volonteriv Chervonoho khresta [Red is the color of hope. Diaries of Red Cross volunteers]. Chernihiv: Kniazhyi dvir [in Ukrainian].
5. Lazun, O. (2022). Shchodennyk moiei viiny [Diary of my war]. Chernihiv [in Ukrainian].
6. U Sosnytsi na Chernihivshchyni strilianyna, u Nizhyni stvoriuiut rukh oporu, u Chernihovi mer zvernuvsia do mistian (28.02.2022) [There is a shooting in Sosnytsia, Chernihiv region, a resistance movement is being created in Nizhyn, the mayor of Chernihiv addressed the townspeople]. *Lb.ua*. Retrieved from *Livyi bereh* https://lb.ua/society/2022/02/28/507288_sosnitsi_chernigivshchyni.html [in Ukrainian].

7. Chernihivtsi, nyzkyi uklin vam, khto svidomo ryzykuiuchy vlasnym zhyttiam, ne vtik, a lyshaietsia v misti v tsi strashni chasy, shchob boronyt. Vladyslav Atroshenko (18.03.2022) [Residents of Chernihiv, a low bow to you who deliberately risked your own life and did not run away, but stayed in the city in these terrible times to defend it. Vladyslav Atroshenko]. Retrieved from: <https://www.facebook.com/AtroshenkoVladislav/videos/649960066218816/> [in Ukrainian].

8. Znovu bii pid Krutamy [Again the battle near Kruty]. *Krutivska OTH: Novyny zhyttia – Krutivska OTG: News of life* (02.03.2022). Retrieved from: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=498585834999576&id=107318330792997&p=30 [in Ukrainian].

9. Novyny Horodnianshchyny (27.02.2022) [News of Horodnya region]. Retrieved from: <https://www.facebook.com/novgord1917/posts/pfbid02RbQ5Z52HvbmqqyyP4wfdLieha78gfj4DwRNEi pjR9b2t1Zq8u4Mck3tVZZRoFYEdkl> [in Ukrainian].

10. Prosto yshly selom: na Chernihivshchyni rosiiany vbyly 17-richnykh brativ-blyzniukiv ta yikhnoho druha [They were just walking around the village: in the Chernihiv region, Russians killed 17-year-old twin brothers and their friend.]. *Ukrainska pravda – Ukrainian Pravda* (13.06.2022). *Life.pravda.com.ua*. Retrieved from: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/06/13/249085/> [in Ukrainian].

11. “Kontstabilir Yahidne”. Rosiiany tsilyi misiats trymaly v pidvali vse selo [“Yagidne concentration camp”. The Russians kept the entire village in the basement for a whole month]. *Hromadske.ua*. Retrieved from: <https://hromadske.ua/posts/konctabilir-yagidne-rosiyani-cilij-misyac-trimali-v-pidvali-vse-selo> [in Ukrainian].

12. Zvernennia miskoho holovy Oleksandra Medvedova [Address of the mayor Oleksandr Medved'ov]. *Snovska miska rada Chernihivskoi oblasti – Snov City Council of Chernihiv Region* (01.04.2022). Retrieved from: <https://www.facebook.com/watch/?v=3063471970581474&ref=sharing> [in Ukrainian].

13. Okupanty vykraly starostu sela Hremiach na Chernihivshchyni: vidkryto kryminalne provadzhennia (22.03.2022) [The occupiers kidnapped the headman of the village of Gremiach in the Chernihiv region: a criminal case has been opened]. *Fakty.com.ua*. Retrieved from: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20220322-okupanty-vykraly-starostu-sela-gremiach-na-chernigivshhyni-vidkryto-kryminalne-provadzhennia/> [in Ukrainian].

14. Zhakhlyvi kadry naslidkiv dii rashystiv u seli Novyi Bykiv Novobasanskoj hromady (02.05.2022) [Terrifying footage of the consequences of the actions of the Russian occupiers in the village of Novy Bykiv of the Novobasan community]. *Decentralization.gov.ua*. Retrieved from: <https://decentralization.gov.ua/news/14870> [in Ukrainian].

15. Semenivski dorohy. Serhii Dedenko (27.02.2022) [Semenivskyi roads. Serhii Dedenko]. Retrieved from: <https://cutt.ly/kB5wz2H> [in Ukrainian].

16. Z velosypedom na tank: yak zhytel Chernihivshchyny namahavsia zupynyty kolonu tekhniky rosiiskykh okupantiv (10.06.2022) [With a bike on a tank: how a resident of Chernihiv region tried to stop a column of equipment of the Russian occupiers]. *Suspilne.media*. Retrieved from: <https://suspilne.media/248898-z-velosipedom-na-tank-ak-zitel-cernigivisini-namagavsia-zupiniti-kolonu-tehniki-rosijskih-okupantiv/> [in Ukrainian].

17. V seli Snovskoi hromady okupanty znyschchyly domivky prytsilnymi postrilamy z tanka (18.06.2022) [In the village of Snovsk community the occupiers destroyed houses with targeted shots from a tank]. *Cheline.com.ua*. Retrieved from: <https://cheline.com.ua/news/vijna/v-seli-snovskoyi-gromadi-okupanti-znyschchyli-domivki-prytsilnymi-postrilami-z-tank-video-302110> [in Ukrainian].

18. U Sribnomu prodovzhuiut vidpravliaty rosiisku tekhniku ZSU. Pro tse povidomliaie mistseva hazeta “Sribnianshchyna” [In Srybne Russian equipment continues to be sent to the Ukrainian Armed Forces. This was reported by the local newspaper “Sribnyanshchyna”]. *Suspilne.media*. Retrieved from: <https://suspilne.media/216650-u-sribnomu-prodovzuut-vidpravlati-rosijsku-tehniku-zsu/> [in Ukrainian].
19. “My Siroho vashoho ne povernemo, yakshcho ne rozchystyte dorohy”: starosta sela Novi Borovychi dosi v poloni (27.04.2022) [“We will not return your Siryi if you do not clear the road”: the headman of the village of Novi Borovichi is still in captivity]. *Cheline.com.ua*. Retrieved from: <https://cheline.com.ua/news/society/mi-sirogo-vashogo-ne-povernemo-yakshho-ne-rozchistite-dorogi-starosta-sela-novi-borovichi-dosi-v-poloni-296730> [in Ukrainian].
20. Os takyi podarunok novhorod-siverski muzhchyny zrobyly v chest sviata! Liudmyla Tkachenko (08.03.2022) [The men of Novgorod-Siversk gave such a gift in honor of the holiday! Lyudmyla Tkachenko]. Retrieved from: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02eZXcvqt9c7teqchLJe9f8kKYmQxQvxGjqitY5m3zFazWWXqHLapUUMRpWDxRbLqnl&id=100007193447330 [in Ukrainian].
21. Budte hotovi dopomohty inshym. Ratan Akhmedov (03.03.2022) [Be willing to help others. Ratan Akhmedov]. Retrieved from: <https://www.facebook.com/100008475978452/videos/676242903570554/> [in Ukrainian].
22. Shanovni zemliaky! Pavlo Shymko (01.03.2022) [Dear compatriots! Pavlo Shymko]. Retrieved from: <https://www.facebook.com/pavel.shimko.9/posts/pfbid02Ujn9QHnpTkpfFfxEcD62DpwFGEaWvEL1iJMe9JYDSfmJv2BgRnZpYgGBbyWASZdaMI> [in Ukrainian].
23. V zainiatii rosiiskymy okupantamy Horodni provely mitynh do dnia narodzhennia Shevchenka (09.03.2022) [In occupied by the Russian occupiers, Horodny held a rally for Shevchenko's birthday]. *Suspilne.media*. Retrieved from: <https://suspilne.media/215529-v-zajnatij-rosijskimi-okupantami-gorodni-proveli-miting-do-dna-narodzenna-sevcenka/> [in Ukrainian].
24. Dobrianka: za 30 metriv vid bilorusi [Dobryanka: 30 meters from belarus]. *Cntime.cn.ua*. Retrieved from: <https://cntime.cn.ua/dobryanka-za-30-metriv-vid-bilorusi-article/> [in Ukrainian].
25. Za ves chas perebuvannia rosiiskykh okupantiv na Chernihivshchyni...Operatyvne komanduvannia “Pivnich” (05.04.2022) [During the entire stay of the Russian occupiers in Chernihiv Oblast... Operational Command “North”]. Retrieved from: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=2114824845364969&id=50426909642056 [in Ukrainian].
26. Rosiiski viiska uviishly v Slavutyach. Liudy vyishly na proukrainskyi mitynh [The Russian age entered Slavutyach. People went to the pro-Ukrainian rally]. *BBC News Ukraine* (26.03.2022). *Www.bbc.com*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60862447> [in Ukrainian].
27. Chudova istoriia dopomohy hromadi mista. Oleksandr Kodola (27.05.2022) [A wonderful story of helping the community of the city. Oleksandr Kodola]. Retrieved from: <https://www.facebook.com/watch/?v=496305352286443> [in Ukrainian].
28. Rosiiski okupanty znyshchyly maizhe vsiu tekhniku komunalnoho pidpriemstva Chernihova “ATP-2528” (17.03.2022) [The Russian occupiers destroyed almost all the equipment of the Chernihiv utility company “ATP-2528”]. *Chernihiv.city*. Retrieved from: <https://chernihiv.city/articles/199194/rosijski-okupanti-znischili-majzhe-vsyu-tehniku-komunalnogo-pidpriemstva-chernigova-atp-2528> [in Ukrainian].
29. U Prylukakh pryinialy biudzhet 2022 (07.03.2022) [In Pryluky, the 2022 budget has been initiated]. *Priluki.City*. URL: <http://www.priluki.city/novyny/u-prilukah-priynyali-byudzhet-2022> [in Ukrainian].

**КРУТИ – РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ГРОМАДИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
ІСТОРИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

DOI: 10.5281/zenodo.7261249

У статті йдеться про значення подвигу героїв бою під Крутами та пов'язані з ним уроки історії для розбудови сучасної української державності. Водночас згадується про проєкт Національного військово-історичного музею України (м. Київ) щодо розбудови нових патріотичних перспектив на території Меморіального комплексу «Пам'яті героїв Крут», наміри Крутівської територіальної громади створити парк із використанням локацій цього меморіального комплексу в рамках ініціативи «Активні парки – локації здорової України». В контексті формування та утворення Крутівської сільської громади автором проаналізовані переваги та недоліки процесу децентралізації на базовому рівні. Наголос зроблений на наявності у територіальній громаді ресурсів, основними з яких є земля та фінанси. Відповідно спроможність територіальної громади залежить від того, наскільки вона результативно та ефективно використовує ці ресурси. Тому перехід на прямі міжбюджетні відносини та повернення на базовий рівень місцевого самоврядування ПДФО як основного бюджетоутворюючого податку визначене як ключове досягнення децентралізації в частині фінансів, що дозволило збільшити надходження до бюджетів громад. Наступним важливим кроком стала передача в комунальну власність громад земель державної власності, що перебувають в їх межах. Однак великим прорахунком держави, на думку автора, було надання можливості великим агрохолдингам щодо використання значних земельних масивів. У власному плануванні та веденні бізнесу, базованому на кластерному підході, вони не помічають невеликих сіл, що дуже шкодить громадам. Натомість автором оприлюднено кілька пропозицій, спрямованих на вирішення питань землеволодіння та землекористування у громаді, підтримку місцевого сільгоспвиробництва, популяризацію його продукції та формування бренду громади, відомого не лише на місцевому, а й загальнонаціональному рівнях.

Ключові слова: Крутівська громада, бій під Крутами, ідентичність громади, спроможність громади.

Kruty – the development of modern society through the prism of historical identity

The article deals with the significance of the feat of the heroes of the Battle of Kruty and the lessons of history associated with it for the development of modern Ukrainian statehood. At the same time, it is mentioned about the project of the National Military Historical Museum of Ukraine (Kyiv) regarding the development of new patriotic perspectives on the territory of the memorial complex “Memory of the Heroes of Kruty”, the intentions of the Kruty Territorial Community to create a park using the locations of this memorial complex as part of the “Active Parks” initiative – locations of healthy Ukraine”. In the context of the formation and formation of the Kruty village community, the author analyzed the advantages and disadvantages of the decentralization process at the basic level. Emphasis is placed on the availability of resources in the territorial community, the main of which are land and finances. Accordingly, the capacity of the territorial community

depends on how efficiently and effectively it uses these resources. Therefore, the transition to direct inter-budgetary relations and the return to the basic level of local self-governance of personal income tax as the main budget-forming tax is defined as a key achievement of decentralization in terms of finances, which allowed to increase revenues to community budgets. The next important step was the transfer of state-owned lands within their borders to the communal ownership of communities. However, a major miscalculation of the state, in the author's opinion, was to allow large agricultural holdings to use large tracts of land. In their own planning and business management, based on the cluster approach, they overlook small villages, which greatly harms communities. Instead, the author published several proposals aimed at solving the issues of land ownership and land use in the community, supporting local agricultural production, popularizing its products, and forming a community brand known not only at the local, but also national levels.

Key words: *Kruty community, battle near Kruty, community identity, community capacity.*

Постановка проблеми. КРУТИ..., символізм і героїзм у цій назві переважно завжди спонукає нас пригадувати – одну з трагічних і водночас звитяжних сторінок в історії України 1917–1921 рр. Легендарний бій під Крутами 29 січня 1918 р. між Ніжином і Бахмачем на Чернігівщині, за 130 кілометрів на північний схід від Києва під час наступу на Київ військ більшовицької Росії, зупинив просування М. Муравйова на чотири дні й дав змогу укласти Брестський мир між Українською Народною Республікою і державами Четверного союзу. Цей документ визнавав Україну самостійною державою з західним кордоном.

У Крутах загинув цвіт української молоді. Під московським багнетом обірвалося життя кількасот представників найкращої інтелігенції – юнаків, ентузіастів української національної ідеї. Така втрата для культурної нації була б важкою; для нашого народу вона безмірна. З тих часів аналогія активно використовувалась і використовується в історичних дослідженнях та публіцистиці, присвяченій битві під Крутами. Битву під Крутами досить швидко почали називати «українськими фермопілами». Також ця аналогія народила популярний міф про участь у битві під Крутами 300 студентів, порівняння із 300-ма спартанцями [7; 12; 13].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вже більше століття тематика Крут цікавить українських істориків, літераторів, політиків – є об'єднавчою у формуванні української ідентичності й вагомим пазлом у цілісній концепції національної ідеї України [2].

Битва під Крутами – один із важливих сюжетів сучасної української історичної пам'яті, який вже давно перестав сприйматись як рядова історична подія. Міф битви під Крутами є історичним образом, що має важливе значення для української колективної пам'яті та української ідентичності. Сучасна російсько-українська війна також народила свої порівняння. Через призму сьогодення події під Крутами не можна трактувати як поразку. Це перемога українського духу. **«Це були перші українські “кіборги”»** [12]. І надзвичайно важливим є факт, що це були студенти, молодь, яка завжди є рушійною силою на шляху нашого народу до свободи.

Мета статті – в контексті історичної пам'яті про події під Крутами проаналізувати можливості для розвитку Крутівської територіальної громади, пов'язані з цим позитивні та негативні впливи децентралізаційних процесів, сформулювати пропозиції щодо врегулювання питань щодо володіння, користування земельними ресурсами, та популяризації Крут на загальнодержавному рівні, які б сприяли залученню додаткових ресурсів до громади.

Виклад основного матеріалу. Після здобуття Україною незалежності подвиг героїв Крут зайняв гідне місце в пантеоні національної слави, став символом патріотизму і жертвності у боротьбі за державну незалежність. На державному рівні цей день почали відзначати з 2003 р. Щорічне вшанування пам'яті Героїв Крут закріплено у Постанові ВРУ від 16 травня 2013 р. «Про відзначення подвигу героїв бою під Крутами». У 2006 р. на залізничній станції Крути відкрили **Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут»** [8].

Нині Крутівська громада планує, використовуючи локації цього меморіального комплексу, розбудувати парк за відомою у нашій державі ініціативою – «**Активні парки – локації здорової України**». Подібний парк додасть до існуючого комплексу 5–7 га землі, також, передбачається розробка та створення навігаційної карти рекреаційного заняття у новоствореному парку для всіх вікових груп. Елементами інфраструктури мають бути пішохідні доріжки, зелені насадження, спортивні об'єкти: «шведська стінка», турніки/бруси, спортивні лавки та сходи тощо [3].

Також слід відзначити, що Крутівська громада всебічно підтримує амбітні плани Національного військово-історичного музею України (м. Київ) щодо втілення у життя плану розбудови нових патріотичних перспектив на території Меморіального комплексу «Пам'яті героїв Крут». Наразі відбуваються перші обговорення майбутніх робіт, до яких вже долучилися голова Чернігівської ОДА В. Чаус та Крутівська громада. Презентація проєкту планувалася на січень 2022 р. [10].

Крути, Батурин, Конотоп (Шаповалівка) – це лише три (розташовані практично поряд) своєрідні місця сили, української сили, сили духу й звитяги українців у боротьбі проти ворога, а скільки подібних місць ми маємо по Україні.

2) Децентралізація плюси і мінуси (про освіту та інші проблемні питання)

Процес створення Крутівської територіальної громади з центром в с. Крути тривав понад 4 роки. Починаючи з 2015 р. були проведені десятки зустрічей на рівні Чернігівської ОДА, колишнього Мінрегіону (нині – Міністерство розвитку громад та територій України) та аналітика перспектив майбутнього об'єднання на сходах і громадських обговореннях сіл. До Крутівської громади приєдналися села Хороше озеро, Печі, Пам'ятне та Омбиш колишнього Борзнянського та Бурківка, Перебудова та самі Крути села колишнього Ніжинського району. Громада об'єдналася з 14 сіл, 6 колишніх сільських рад, що стали центрами старостинських округів, а Крути – центром громади. Площа – **285.4 км²**, чисельність населення громади до **4 тис. осіб (3560 чол.)** та має бюджет 2021 р. – понад **28 млн. грн.**

Позитивом для Крутівської громади, як і для решти громад в Україні, було переведення бюджетів об'єднаних громад на прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом, оскільки вони урівнюються в повноваженнях з містами обласного значення. На сьогодні об'єднані громади, зокрема, розпоряджаються: 60% податку на доходи фізичних осіб, 100% податку на майно, 100% єдиного податку, 5% акцизного податку з роздрібною торгівлі (тютюн, алкоголь, нафтопродукти), 100% податку на прибуток установ комунальної власності ОТГ, 100% платежів за надання адміністративних послуг, 25% екологічного податку, іншими зборами та платежами, міжбюджетними трансфертами та надходженнями в рамках програм та допомог [4].

Вагомим кроком для територіальних громад стала передача земель сільськогосподарського призначення з державної власності в комунальну власність територіальних громад, що відбулася відповідно до Указу Президента України від 15 жовтня 2020 р. № 449/2020 «Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин» та Постанови Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2020 р. № 1113 «Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин». З державної у комунальну власність Крутівської ТГ Головним управлінням держгеокадастру в Чернігівській області наказами від 04.12.2020 № 13-ОТГ – було передано 2951,5113 га; від 20.01.2021 № 7-ОТГ – 121,9521 га; 25.01.2021 – 30,9670 га та від 25.03.2021 № 81-ОТГ – 139,6947 га. Всього 3244,1251 га [11].

Додамо також, що увага багатьох міжнародних донорських проєктів прикута до об'єднаних громад. Їм запропоновано різну допомогу – від консультацій та навчання активу й посадовців до конкретних сум допомоги на різні проєкти: центри надання адміністративних послуг, інфраструктурні проєкти, енергозбереження тощо.

Головною метою децентралізації під час освітньої реформи була зміна підходу фінансування освіти: в результаті реформи розподіл коштів відбувається не на навчальний заклад, а в розрахунку на кожного учня. Крім цього, децентралізація цього сектора ставить перед собою амбітну – забезпечення однакового доступу до якісної середньої освіти усіх жителів України в будь-якому куточку, як в маленькому селі, так і в місті.

Соціальні питання та їхній вплив. Для виконання соціальної функції у структурі виконавчого органу територіальної громади був утворений структурний підрозділ з питань соціального захисту населення та визначені відповідні уповноважені посадові особи. Функція такого соціального офісу у територіальній громаді забезпечується безпосередньо посадовими особами структурного підрозділу з питань соціального захисту населення, адміністраторами центру надання адміністративних послуг й в режимі віддалених робочих місць у старостатах. Не менш важливими функціями територіальної громади є також виконання повноважень у сфері захисту прав дитини та організації надання соціальних послуг мешканцям громади. Для забезпечення надання базових соціальних послуг особам/сім'ям у територіальній громаді створена мережа надавачів соціальних послуг державного/комунального сектору, залучені надавачі соціальних послуг недержавного сектору. Надавачі недержавного сектору – це підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, благодійні, релігійні організації, фізичні особи-підприємці та фізичні особи, які надають соціальні послуги з догляду без здійснення підприємницької діяльності. Шляхами залучення надавачів соціальних послуг недержавного сектору є закупівля послуг, державно-приватне партнерство, соціальне замовлення, конкурс соціальних проєктів, мікропроєктів та програм.

Економічні можливості розвитку територіальних громад, що можуть впливати на свідомість людей. Водночас головною метою децентралізаційної реформи в Україні – надати громадам повноваження та ресурси для оптимального управління власним розвитком.

Кожна новостворена територіальна громада характеризується наявними ресурсами, основними з яких варто назвати територіальні – земельні та фінансові ресурси. Часто вживане аналітиками поняття «спроможність територіальних громад» значною мірою визначається тим, наскільки результативно та ефективно вони використовуватимуть ці ресурси (ресурсний потенціал). Безперечно сьогодення вимагає від територіальної громади вирішення складних завдань управління ресурсним потенціалом, серед яких – максимально повне використання потенційних можливостей, формування здатності швидко адаптуватися до ситуації на ринку, що постійно змінюється [14].

Перший етап реформи – фінансовий (фінансова децентралізація) – пройшов швидко та успішно. Бюджети громад значно збільшилися. На базовий рівень місцевого самоврядування повернули бюджетоутворюючий податок – ПДФО (60%) [4].

Наступний важливий крок був зроблений у 2020 р., хоча й з великим запізненням, реформа децентралізації надала права територіальним громадам самим розпоряджатися землями, котрі перебувають як у межах населених пунктів, так і поза ними. Для громад це був вагомий управлінський й ресурсний потенціал, який у першу чергу надав можливість врегульовувати соціальні хвилювання й потреби своїх мешканців у виділенні земельних ділянок, упорядкуванні земельних питань у громаді, а також через механізм аудиту земельного банку та відповідного регулювання орендних відносин і збільшення плати за користування землею – наповнення місцевого бюджету.

Так, у Крутівській громаді, площа якої 28540 га, від держави в комунальну власність передано лише ледь за 3000 га. Решта земельних ділянок, урочищ, лісових масивів, тощо вже або знаходиться у довгостроковій оренді, або у приватній власності незрозумілих осіб, що не проживають у громаді. Великим прорахунком держави, як на нашу думку, є надання можливості щодо використання значних земельних масивів великими агрохолдингами, що дуже часто у власному плануванні та веденні бізнесу не помічають невеликих сіл та здійснюють своє господарювання на основі кластерного підходу, що дуже часто шкодить громадам.

У Крутівській громаді наявний такий великий на рівні України землевласник, як агрокомпанія Kernel – найбільший виробник та експортер соняшникової олії в Україні. На її частку припадає близько 15% світового експорту соняшникової олії та 18% експорту зернових, постачає продукцію у понад 80 країн світу. У громаді Kernel володіє близько

9000 га землі, проте сплачує мінімальні платежі до бюджету і має, відповідно, мінімальні соціальні зобов'язання перед громадою. Вплив на рівні територіальної громади на подібного «агромонстра» – обмежений.

Саме тому, Крутівська територіальна громада в розподілі та використанні комунальної землі йде шляхом підтримки власних невеликих фермерських господарств, що працюють безпосередньо на теренах громади. Громада підтримує також і тенденції щодо забезпечення кооперування у сфері дрібного та середнього аграрного бізнесу. Суттєвим вважаємо запроваджений досвід депутатським корпусом Крутівської ТГ у розподілі земельних ділянок комунальної власності, де дотримуються рекомендації земельної комісії територіальної громади щодо пропозиції надання земельних наділів, у першу чергу, жителям громади й місцевим товаровиробникам.

Ще ряд ґрунтовних пропозицій Крутівська громада має у вирішенні питань землеволодіння та землекористування.

1. На території громади знаходиться дослідна станція «Маяк» Інституту овочівництва і баштанництва Національної академії аграрних наук України, що займається унікальним процесом збереження українського насінництва, збереження сорту брендового Ніжинського огірка і має в обробітку 400 га землі. Дослідна станція протягом вже багатьох років недофінансовується державою, виживає здаючи землю в обробіток іншим суб'єктам господарювання. Пропозиції Крутівської громади, у разі повної ліквідації чи можливої санації «Маяка», – передати майно станції громади та повернути землю у комунальну власність громади. Крутівська громада у перспективі розглядає можливість створення на базі ДС «Маяк» комунального підприємства з відповідним арсеналом сільськогосподарських послуг та використання сільськогосподарської техніки для населення, самостійним обробітком землі, вивозом сміття тощо [9].

2. Наступною пропозицією є створення на базі ДС «Маяк» місцевого засолочного пункту, своєрідної артілі із заготівлі та соління брендової продукції Ніжинського огірка й включенню такої «смачної локації» у туристичні маршрути, що матимуть виїзди з м. Ніжина (Ніжин – Крути – Заньки, Ніжин – Крути – Батурин).

3. Значної уваги заслуговує й рекомендація Крутівської громади щодо використання кооперування серед **фермерських господарств**. Агровиробники потребують спільних об'єднаних зусиль у формуванні зернових партій та спільному зберіганні збіжжя. Під подібні потреби громада планує залучати інвестиції та отримати державну підтримку у будівництві кооперативного зернохосовища.

4. Крутівська громада долучається до міжнародного екологічного проекту **Promoting sustainable livestock management and ecosystem conservation in northern Ukraine** (Сприяння сталому тваринництву та збереженню екосистем на півночі України), що буде на території громади займатися питаннями відновлення деградованих земель, проблематики торфовищ та створення кооперативів сільськогосподарського спрямування [<https://www.undp.org/ukraine/projects/promoting-sustainable-livestock-management-and-ecosystem-conservation-northern-ukraine>].

Висновки. Отже, наразі існує чітке розуміння того, що територіальним громадам необхідно наближати і розвивати інфраструктуру на місцях, в територіальних громадах, а не концентрувати її виключно в міських центрах (районах). Це буде один із шляхів подолання «знелюднення», тобто відтоку робочої сили до великих міст. У зрозумілий спосіб ці та ряд інших соціально-економічних перспектив Крутівської громади будуть впливати на формування регіональної, а при більш плідній роботі й загальнодержавної популяризації Крут, Крутівської громади, крутівської продукції тощо. Це у свою чергу поєднуватиметься з тією історичною інформацією (Герої Крут 1918 р.) яка вже є в українському соціумі й лише підсилюватиме й ще більше вмонтовуватиме Крути у загальнодержавну ідентичність.

Список використаних джерел

1. Promoting sustainable livestock management and ecosystem conservation in Northern Ukraine [Електронний ресурс]. *Www.undp.org*. URL: <https://www.undp.org/ukraine/projects/promoting-sustainable-livestock-management-and-ecosystem-conservation-northern-ukraine>
2. Бойко О.Д. Бій під Крутами: історія вивчення. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 43–54.
3. Глава держави започатковує соціальний проєкт «Активні парки – локації здорової України» [Електронний ресурс]. *Cheline.com.ua*. URL: <https://cheline.com.ua/news/society/glava-derzhavi-zapochatkovuye-sotsialnij-proyekt-aktivni-parki-lokatsiyi-zdorovoyi-ukrayini-240301>
4. Звідки і скільки: гроші місцевих бюджетів України [Електронний ресурс]. *Centreua.org*. URL: <https://centreua.org/mistsevi-byudzhety/zvidki-i-skilki-groshi-miscevih-byudzhetyv-ukrayini/>
5. Ковальчук М. Бій під Крутами: відомі й невідомі сторінки [Електронний ресурс]. *Www.istpravda.com.ua*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2014/01/29/141189/>
6. Маленька громада з великими планами розбудови та розширення [Електронний ресурс]. *Che.cn.ua*. URL: <http://che.cn.ua/index.php/economy/item/5024-malenka-hromada-z-velykumu-planamy-rozbudovy-ta-rozshyrennia>
7. Міф про «300 спартанців – героїв Крут», яких Центральна Рада «кинула на убій». [Електронний ресурс]. *Uinp.gov.ua*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/antymif/mif-pro-300-spartanciv-geroyiv-krut-yakuh-centralna-rada-kynula-na-ubiy>
8. На території Меморіального комплексу «Пам'яті героїв Крут» плануються нові локації [Електронний ресурс]. *Mynizhyn.com*. URL: <https://mynizhyn.com/news/misto-i-region/21331-na-teritorii-memorialnogo-kompleksu-pamjati-geroiv-krut-planuyutsja-novi-lokaciyi.html>
9. Новий сорт огірків, який винайшли на Чернігівщині, плодоносить 65 днів [Електронний ресурс]. *Bilahata.net*. URL: <https://bilahata.net/novyy-sort-ohirkiv-iakyy-vynayshly-na-chernihivshchyni-plodonosyt-65-dniv/>
10. Постанова Верховної Ради України Про відзначення подвигу героїв бою під Крутами: прийнята 16 травня 2013 р. № 261-VII [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-18#Text>
11. Наказ Головного управління Держгеокадастру у Чернігівській області Про передачу земельних ділянок державної власності у комунальну власність від 20 січня 2021 р. № 7-ОТГ [Електронний ресурс]. *Chernihivska.land.gov.ua*. URL: <https://cutt.ly/zBgujb7>
12. Це були перші українські “кіборги”. Країна відзначає річницю подвигу під Крутами [Електронний ресурс]. *Novynarnia.com*. URL: <https://novynarnia.com/2016/01/28/tse-buli-pershi-ukrayinski-kiborgi-ukrayina-vidznachaye-richnitsyu-podvigu-pid-krutami-video>
13. Як бій під Крутами вплинув на українську державність [Електронний ресурс]. *Vechirniy.kyiv.ua*. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/49023>
14. Яка громада є спроможною? [Електронний ресурс]. *Decentralization.gov.ua*. URL: <https://decentralization.gov.ua/questions/27>

References

1. Promoting sustainable livestock management and ecosystem conservation in Northern Ukraine. *Www.undp.org*. Retrieved from <https://www.undp.org/ukraine/projects/promoting-sustainable-livestock-management-and-ecosystem-conservation-northern-ukraine> [in English]
2. Boiko, O.D. (2008). Bii pid Krutamy: istoriia vyvchennia [The battle near Kruty: a history of study]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*. 2008, 2, 43–54 [in Ukrainian]
3. Hlava derzhavy zapochatkovuie sotsialnyi proiekt “Aktyvni parky – lokatsii zdravoi Ukrainy” [The head of state launches the social project “Active parks – locations of healthy Ukraine”]. *Cheline.com.ua*. Retrieved from <https://cheline.com.ua/news/society/glava-derzhavi-zapochatkovuye-sotsialnij-proyekt-aktivni-parki-lokatsiyi-zdorovoyi-ukrayini-240301>[in Ukrainian]

4. Zvidky i skilky: hroshi mistsevykh biudzhetyv Ukrainy [Where and how much: money from local budgets of Ukraine]. *Centreua.org*. Retrieved from <https://centreua.org/mistsevi-byudzhety/zvidki-i-skilki-groshi-miscevih-byudzhetyv-ukrayini/> [in Ukrainian]
5. Kovalchuk, M. Bii pid Krutamy: vidomi y nevidomi storinky [Battle near Kruty: known and unknown pages]. *Www.istpravda.com.ua*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/research/2014/01/29/141189/> [in Ukrainian]
6. Malenka hromada z velykymy planamy rozbudovy ta rozshyrennia [A small community with big plans for development and expansion]. *Che.cn.ua*. Retrieved from <http://che.cn.ua/index.php/economy/item/5024-malenka-hromada-z-velykymy-planamy-rozbudovy-ta-rozshyrennia> [in Ukrainian]
7. Mif pro “300 spartantsiv – heroiv Krut”, yakych Tsentralna Rada “kynula na ubii” [The myth about “300 Spartans – the heroes of Krut”, who were “thrown to the slaughter” by the Central Council]. *Uinp.gov.ua*. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/antymif/mif-pro-300-spartanciv-geroyiv-krut-yakych-centralna-rada-kynula-na-ubiy> [in Ukrainian]
8. Na terytorii Memorialnoho kompleksu “Pamiaty heroiv Krut” planuiutsia novi lokatsii [New locations are planned on the territory of the Memorial Complex “Memory of Heroes of Krut”]. *Mynizhyn.com*. Retrieved from <https://mynizhyn.com/news/misto-i-region/21331-na-teritorii-memorialnogo-kompleksu-pamjati-geroiv-krut-planuyutsja-novi-lokacyi.html> [in Ukrainian]
9. Novyi sort ohirkiv, yakyi vynaishly na Chernihivshchyni, plodonosyt 65 dniv [A new variety of cucumbers, invented in Chernihiv Oblast, bears fruit for 65 days]. *Bilahata.net*. URL: <https://bilahata.net/novy-sort-ohirkiv-iakyy-vynayshly-na-chernihivshchyni-plodonosyt-65-dniv/> [in Ukrainian]
10. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy Pro vidznachennia podvyhu heroiv boiu pid Krutamy: pryiniata 16 travnia 2013 r. № 261-VII [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine On commemorating the feat of the heroes of the Battle of Kruty from May 16, 2013 № 261-VII]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-18#Text> [in Ukrainian]
11. Nakaz Holovnoho upravlinnia Derzhheokadastru u Chernihivskii oblasti Pro peredachu zemelnykh dilianok derzhavnoi vlasnosti u komunalnu vlasnist vid 20 sichnia 2021 r. № 7-OTH [Order of the Main Department of the State Geocadastru in Chernihiv Region On the transfer of state-owned land plots to communal ownership from January 20, 2021 № 7-OTG]. *Chernihivska.land.gov.ua*. Retrieved from <https://cutt.ly/zBgujb7> [in Ukrainian]
12. Tse buly pershi ukrainski “kiborhy”. Kraina vidznachaie richnytsiu podvyhu pid Krutamy [These were the first Ukrainian “cyborgs”. The country celebrates the anniversary of the feat near Kruty]. *Novynarnia.com*. Retrieved from <https://novynarnia.com/2016/01/28/tse-buli-pershi-ukrayinski-kiborgi-ukrayina-vidznachaye-richnitsyu-podvigu-pid-krutami-video> [in Ukrainian]
13. Iak bii pid Krutamy vplynuv na ukrainsku derzhavnist [How the Battle of Kruty affected Ukrainian statehood]. *Vechirniy.kyiv.ua*. Retrieved from <https://vechirniy.kyiv.ua/news/49023> [in Ukrainian]
14. Iaka hromada ye spromozhnoiu? [Which community is capable?]. *Decentralization.gov.ua*. Retrieved from: <https://decentralization.gov.ua/questions/27> [in Ukrainian]

Врублевський О.С.,
експерт з питань діяльності старост та співробітництва
територіальних громад, директор адміністрації веб-сайту
«Староста Профі» (Україна, м. Київ), alexvrubl@ukr.net

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ МІЖМУНІЦИПАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

DOI: 10.5281/zenodo.7249727

У статті розглядаються актуальні питання організації міжмуниципального співробітництва територіальними громадами у трьох площинах: нормативно-правовій, кадровій та професійної підготовки. За результатами особистої співпраці автора статті з деякими присутніми в Україні проектами міжнародної технічної допомоги та надання консультацій посадовим особам органів місцевого самоврядування пілотних громад за напрямом «міжмуниципальне співробітництво» зроблено низку узагальнень та висновків, які можуть мати практичне значення для зацікавлених посадовців територіальних громад в процесі підготовки та організації співробітництва з іншими громадами. Наголошено на тому, що на рівень фаховості та професійної підготовки персоналу органів місцевого самоврядування можна позитивно впливати, якщо цьому питанню керівництво громад приділятиме належну увагу за умови наявності серйозних намірів щодо організації міжмуниципального співробітництва та його практичного втілення. Залучення сторонніх експертів як тимчасове фахове підсилення важливе, але відповідальні працівники громади також не повинні залишатися поза процесами та процедурними тонкощами організації співробітництва. Автором підкреслюється доцільність налагодження співробітництва громад у сферах, які не вимагають залучення значних зусиль та ресурсів. Це забезпечить накопичення практичного досвіду задля роботи над більш масштабними проектами співробітництва, додасть громадам впевненості щодо власної спроможності, а успішні приклади співпраці демонстрували б жителям кожної з громад-учасників співробітництва результативність діяльності обраних ними голів та депутатів відповідної ради. Окрему увагу приділено питанню проєктного менеджменту, співпраці органів місцевого самоврядування з регіональними центрами підвищення кваліфікації та їх ролі в процесі фахового забезпечення підготовки до організації міжмуниципального співробітництва зацікавленими громадами.

Ключові слова: місцеве самоврядування, питання місцевого значення, міжмуниципальне співробітництво, організація ММС, учасники співробітництва.

Vrublevsky O.S.,
expert on the activities of elders and cooperation
of territorial communities, director of website administration
“Starosta Profi” (Ukraine, Kyiv), alexvrubl@ukr.net

On some aspects of the organization of intermunicipal cooperation

The article deals with topical issues of organizing inter-municipal cooperation by territorial communities in three directions: regulatory, legal, personnel and professional. Based on the results of personal cooperation of the author of the article with individual projects of international technical assistance operating in Ukraine and providing consultations to officials of local self-government bodies of pilot communities in the direction of "intermunicipal cooperation", a number of generalizations and conclusions have been made that may have practical significance for interested officials territorial communities in the process of preparation and organization of cooperation with other communities. It is emphasized that the level of qualification and professional training of employees of local self-government bodies can be positively influenced if the community leadership pays due attention to this issue in the presence of serious intentions

regarding the organization of inter-municipal cooperation and its practical implementation. Bringing in external experts as temporary professional reinforcement is important, but responsible public workers should also not remain aloof from the processes and procedural subtleties of cooperation organization. The author emphasizes the expediency of establishing community cooperation in areas that do not require the involvement of significant efforts and resources. This will ensure the accumulation of practical experience for working on larger cooperation projects, will give communities confidence in their own strength, and successful examples of cooperation will demonstrate to the residents of each of the participating communities the effectiveness of the activities of their elected representatives, heads and deputies of the respective council. Special attention is paid to the issue of project management, cooperation of local self-government bodies with regional centers of professional development and their role in the process of professional support of preparation for the organization of inter-municipal cooperation by interested communities.

Key words: *local self-government, issues of local importance, inter-municipal cooperation, organization of MMC, participants of cooperation.*

Постановка проблеми. Після того, як завершився процес формування спроможних територіальних громад та пройшли місцеві вибори на новій територіальній основі, інтерес до міжмуніципального співробітництва (далі – MMC) з боку громад почав поступово зростати. Принаймні такий висновок можна зробити, якщо проаналізувати Реєстр договорів про співробітництво територіальних громад [1], що були укладені упродовж 2021 р. Втім, якщо вирахувати питому вагу громад, які уклали договори співробітництва та кількість укладених договорів із розрахунку на одну громаду, то це будуть досить «скромні» цифри. Втім, це був лише перший рік, упродовж якого усі територіальні громади, незалежно від способу утворення (за процедурою добровільного об'єднання чи у розпорядчому порядку Кабінетом Міністрів України) мали можливість спільно вирішити низку питань місцевого значення, використовуючи відповідні інструменти MMC. Не зважаючи на цю обставину, певна позитивна тенденція щодо кількості та динаміки укладених договорів співробітництва все ж таки спостерігалася. Однак, реальний потенціал міжмуніципального співробітництва з різних причин ще в багатьох громадах продовжує залишатися не до кінця зрозумілим та оціненим.

Тому **мета статті** – розглянути перспективи міжмуніципального співробітництва з таким підходом, щоб можна було визначити найбільш вагомі, на наш погляд, причини, які певною мірою перешкоджають територіальним громадам налагоджувати MMC та втілювати його у практичній площині. Що сьогодні перешкоджає громадам достатньою мірою використовувати MMC та його інституційний потенціал? – ось це буде тим питанням, навколо якого розвиватимуться усі подальші думки.

1. Нормативно-правове забезпечення MMC

Вже восьмий рік поспіль Закон України «Про співробітництво територіальних громад» (далі – Закон № 1508-VII) [2] зберігає свою чинність, не зазнавши при цьому жодних законодавчих змін. За цей час на виконання його нормативних приписів було прийнято як низку підзаконних актів, так і розроблено цілий масив матеріалів роз'яснювального, навчально-методичного та практичного змісту. Мають вони своїм головним призначенням донести до посадовців зацікавлених територіальних громад основний зміст та філософію інструментів співробітництва, а також сприяти правильному застосуванню положень Закону №1508-VII.

Практика останніх років переконує в необхідності внесення до Закону № 1508-VII точкових змін. Вони окрім спрощення порядку організації співробітництва та його документального оформлення мали б вирівняти ще й процедурну привабливість усіх форм співробітництва. Якщо для кожної із п'яти форм співробітництва передбачити можливість проходження за більш короткою процедурою, як це сьогодні можна робити при організації спільних проєктів, то низка змін, пропонованих законопроектом № 5742 від 08 липня 2021 р. [3] може лише ускладнити як сам процес організації співробітництва, так і його унормування на рівні підзаконних актів. Передусім це стосуватиметься пропонованого змішаного договору та

його примірної форми, якою передбачається уніфікувати підготовку проєкту такого договору. Вказаний вище законопроект містить низку й інших дискусійних моментів. Не загострюватиму увагу на них, оскільки сподіваюся, що в ході подальших читань в стінах українського парламенту викристалізується найбільш оптимальний варіант змін. Головне, щоб майбутні зміни допомогли територіальним громадам, які ще не мають досвіду організації співробітництва розібратися із змістом його як процедури в цілому, так і юридичного оформлення. Якщо народним депутатам вдасться це зробити, то інструменти співробітництва, визначені Законом №1508-VII зможуть запрацювати з новою силою і їх не потрібно буде додатково популяризовувати в інформаційній площині. У разі, якщо цього не станеться, то «удосконалена» редакція Закону №1 508-VII зможе ускладнити його практичне застосування навіть тими територіальними громадами, які мають багаторічний досвід організації ММС.

Що стосується чинної редакції Закону № 1508-VII, то вона і сьогодні є цілком прийнятною для практичного застосування. А якщо враховувати ступінь деталізації значної частини положень означеного закону у різного роду матеріалах аналітичного, методичного та роз'яснювального характеру, які було напрацьовано щонайменше упродовж останніх п'яти-шести років, то постає інше запитання: чому Закон № 1508-VII не став свого роду «паличкою-виручалочкою» у вирішенні територіальними громадами тих питань, на які у них не вистачає наявних власних ресурсів? Відповідь на це запитання, на мою думку, варто шукати в інших площинах, про що і поговоримо далі.

2. Роль персоналу ОМС у започаткуванні ММС

Вислів Генрі Форда більш ніж сторічної давності про те, що кадри вирішують все, залишається актуальним й сьогодні. І не лише для забезпечення процесу організації ММС, але й діяльності ОМС в цілому. Враховуючи, що питання кадрового забезпечення діяльності ОМС є надто широким для висвітлення в рамках однієї статті, то тут будуть розглянуті лише окремі аспекти щодо впливу фаховості та рівня професійної підготовки деяких посадових осіб ОМС на процеси ініціювання та організації ММС.

Наявний сьогодні стан ММС в Україні засвідчує, що його реальний потенціал залишається не до кінця зрозумілим та оціненим. Про це неодноразово заявляли як представники Уряду та профільного міністерства, так й експертного середовища. Не зважаючи на цю обставину, керівництво значної кількості громад міжмуніципальне співробітництво здебільшого розцінює з позицій посилення власної інституційної спроможності чи реальної можливості налагодити та підтримувати сталі відносини із сусідніми громадами з актуальних питань, безвідносно того, їхні громади були учасниками співробітництва раніше чи є ними сьогодні.

Поруч з цим до себе привертає увагу й інше питання. Зокрема, ті посадові особи ОМС, які мали б у своїх громадах визначати напрями та зміст міжмуніципального співробітництва, своє недостатнє розуміння про нього та відсутність належної політичної волі часто-густо намагаються замаскувати твердженнями про недостатність матеріальних та/чи фінансових ресурсів. Адже, як показує практика, у вирішенні питання щодо організації ММС фінанси не завжди відіграють головну роль, оскільки саме їх недостатність здебільшого й спонукає до кооперації з іншими громадами задля спільного вирішення поставлених завдань. А це своєю чергою дозволяє не тільки економити зазвичай обмежені бюджетні кошти, але й досить оперативно вирішувати спільними зусиллями ті питання, які для однієї громади є непосильними, навіть, якщо їх фінансувати поетапно упродовж декількох років.

Вивчення успішних практик використання інструментів ММС деякими громадами дозволило з'ясувати, що ж стало запорукою започаткування та ефективної реалізації організованих співробітництв (маю на увазі ті громади, які без сторонньої фахової допомоги спромоглися укласти та зреалізувати три чи більше договорів співробітництва). Результати виявилися досить несподіваними. По-перше, голови відповідних громад не завжди знали зміст та процедурні тонкощі усіх необхідних етапів для організації співробітництва. По-друге, для більшості голів громад визначальним моментом для прийняття рішення організувати ММС достатньо було інформації з відкритих джерел про те, що у співробітництво змогли вступити інші громади, які мали значно менші ресурси та їх було утворено як ОТГ пізніше. По-третє, усі голови

громад були солідарні у тому, що для старту у налагодженні співробітництва спершу потрібно було вишукати можливість фахово підготувати щонайменше двох спеціалістів: одного з питань фінансів та економічної складової ММС, іншого – з процедурно-юридичних питань. Досить примітною, на мій погляд, виявилася та обставина, що свою фаховість та кваліфікацію відповідні штатні спеціалісти удосконалювали не за рахунок навчання в регіональних центрах підвищення кваліфікації, а здебільшого в рамках організовуваних проектами міжнародної технічної допомоги різного роду навчальних та просвітницьких заходів (семінари, тренінги, літні школи тощо).

Отже, для того, щоб почати налагоджувати співробітництво не обов'язково чекати, щоб голова громади особисто розібрався у всіх тонкощах цієї інституції. В сучасних умовах голові громади для запуску процедури співробітництва достатньо бути лише переконаним в дієвості та економічній його доцільності, а також у тому, що його підлеглим це під силу. А щоб ММС можна було не лише організувати, але й практично втілювати в життя кожної з громад-партнерів, керівництву громад необхідно вживати заходів щодо своєчасної та належної професійної підготовки та підвищення кваліфікації ввіреного персоналу. А про це питання ми поговоримо вже у наступній частині статті.

3. Професійна підготовка та підвищення кваліфікації посадових осіб ОМС

Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (далі – Закон № 2493-III) [4] організацію навчання і підвищення кваліфікації посадових осіб місцевого самоврядування відносить до інших питань проходження служби в органах місцевого самоврядування. Про це зазначається лише в одній статті, яка до того ж є відсылною та ще й з досить широким змістом. Такий висновок принаймні можна буде зробити після ознайомлення із текстом статті 19 Закону № 2493-III, оскільки вона відсилає не до конкретного нормативно-правового акту, а містить доволі типове формулювання, зокрема: «забезпечуються у порядку, передбаченому законом».

Не зважаючи на відносну неврегульованість цього питання на законодавчому рівні, сьогодні кожна посадова особа місцевого самоврядування має реальну можливість пройти навчання з тих питань, які входять до переліку її службових обов'язків, визначених відповідною посадовою інструкцією та підвищити свою кваліфікацію. Адже збоку регіональних центрів підвищення кваліфікації (далі – Регіональні центри) цьому питанню приділяється належна увага. Регіональні центри, принаймні ті, з якими маю можливість співпрацювати, регулярно вживають заходів щодо розроблення актуальних навчальних програм, навчально-методичних та інших матеріалів, оперативно реагують на зміни у чинному законодавстві та запиту збоку ОМС різного рівня. Не є винятком й тематичні навчання з питань співробітництва територіальних громад, які регулярно проводяться регіональними центрами, у т.ч. й за моєї участі.

Далі пропоную на прикладі однієї ситуації, яка цілком ймовірно для певної частини громад може мати місце у найближчій чи віддаленій перспективі, розглянути перебіг можливих дій. Приміром, декілька громад вирішили організувати ММС у сфері управління відходами і жодна з них не має відповідного досвіду в його організації, або якісь громади мають досвід організації співробітництва, але в іншій сфері життєдіяльності громад. Давайте поміркуємо, що можна було б зробити у такій ситуації?

Спершу, на мою думку, потрібно буде визначити, які спеціалісти від кожної громади братимуть участь в організації ММС, включаючи й тих, яких згодом буде включено до складу комісії з підготовки проекту договору про співробітництво.

Щонайменше по два спеціаліста від кожної громади, які безпосередньо супроводжуватимуть процес організації співробітництва та ще по одному, які у складі комісії готуватимуть проект договору мали б пройти необхідні навчання. А якщо до навчання долучаться голови громад, їх заступники з питань житлово-комунального господарства та керівники відповідних управлінь/відділів, то сформується навчальна група із достатньою кількістю учасників для проведення майбутнього тренінгу чи семінару. Тут, як ми бачимо, все залежатиме виключно від доброї волі тих, хто бажає фахово вирішити поставлене завдання, розуміючи при цьому, що без опанування нових знань та навичок не обійтись.

***ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!** У керівництва кожної територіальної громади завжди є можливість звернутися до Регіонального центру з пропозицією провести позапланові чи додаткові навчання та залучити до їх проведення необхідних спеціалістів, а за потреби й самим взяти участь у них.*

Поруч з цим, практика особистої співпраці з деякими територіальними громадами дозволяє стверджувати, що не завжди посадові особи ОМС приділяють належну увагу питанням своєчасного отримання необхідних знань та навичок з питань міжмуніципального співробітництва. Це здебільшого має місце тоді, коли громада є партнером/учасником тієї чи іншої програми, що фінансується за рахунок відповідного проєкту міжнародної технічної допомоги. За такої ситуації відповідальні посадові особи ОМС за організацію ММС користуються винятковою можливістю – упродовж певного проміжку часу отримувати у залучених програмою експертів консультації та практичну допомогу з підготовки проєктів тих чи інших документів.

Така форма співпраці значно полегшує вирішення посадовими особами ОМС низки питань щодо організації ММС. На перший погляд, навіть може здаватися, що ОМС відповідної громади на якийсь час отримали фахове підсилення, яке повинно було б мати тільки позитивну сторону. Втім, це не завжди так. Справа у тому, що ті посадовці, які через постійну службуваність за основними напрямками службової діяльності користувалися послугами відповідних експертів, і глибоко не вникали в сутність та особливості окремих складових чи процесу організації ММС в цілому, здебільшого так і залишилися поза процедурними тонкощами організації співробітництва.

Інший бік цього ж явища. За домінуючої ролі експерта у відносинах із відповідальними посадовцями ОМС громад будуть своєчасно готуватися проєкти необхідних документів, прийматися радами відповідні рішення, що врешті-решт призведе до позитивного логічного завершення процесу організації співробітництва – підписання сільськими, селищними, міськими головами від імені відповідних громад договору про співробітництво. Поруч з цим, не стільки з'явиться нова проблема, як залишиться стара. Після припинення співпраці громади з програмою проєкту міжнародної технічної допомоги, а відповідальних посадових осіб ОМС з експертами, постійно завантажені поточними службовими питаннями посадовці, замість яких експерти виконували ту чи іншу частину їх роботи, залишаються без належно засвоєних знань та практичного досвіду. У разі необхідності організації нового співробітництва без сторонньої фахової допомоги, такі посадові особи ОМС потребуватимуть знову додаткових знань та вмінь. І замість того, щоб територіальна громада, яка пройшла всю процедуру організації ММС могла поділитися з іншими громадами отриманим «позитивним досвідом», відповідні посадовці ОМС потребуватимуть здобуття нових знань, вмінь та навичок. Звісно, що в процесі професійної підготовки та підвищення кваліфікації в межах затверджених програм, що реалізуються Регіональними центрами здобути такі ж знання, вміння та навички, як під час проходження повної процедури організації ММС, виявиться вже неможливо з низки причин. По-перше, існуватиме суттєва різниця в часі між тривалістю навчання та проходженням процедури організації співробітництва. По-друге, дистанційна форма навчання позбавлена можливості готувати цільовою аудиторією проєкти необхідних документів як в режимі реального часу, так і поза його межами під контролем відповідного фахівця. А по-третє, упущена можливість практичного проходження процедури організації ММС не може бути компенсована за рахунок участі у навчальних заходах, навіть за умови, що їх було проведено на найвищому професійному рівні, а його учасники будуть максимально активними.

***ВАЖЛИВО!** Необхідність в отриманні нових знань виникатиме у разі внесення змін до законів та підзаконних актів, що стосуються співробітництва територіальних громад та інших дотичних питань.*

Наприклад, у разі прийняття законопроєкту № 5742 потрібно буде спочатку розробити, а згодом і затвердити відповідну навчальну програму, і тільки після цього до сформованої слухацької аудиторії можна буде доводити зміст проголосованих народними депутатами законодавчих змін.

Висновки. Підводячи підсумок зазначеному вище, хочу звернути увагу на одну обставину. Вона стосуватиметься передусім голів тих територіальних громад, які ще не мають досвіду організації співробітництва та укладення відповідних договорів. У кожній області на виконання Національної стратегії управління відходами до 2030 р. розробляються регіональні плани управління відходами [5]. У цьому контексті досить примітною є та обставина, що якусь частину заходів щодо управління відходами громадам буде запропоновано реалізувати саме за допомогою інструментів міжмуніципального співробітництва. Це означає, що кожній територіальній громаді потрібно буде щонайменше один раз вступити у відносини співробітництва аби визначена регіональним планом система управління відходами у відповідному кластері області могла ефективно функціонувати. А щоб це забезпечити, керівництву громад варто бути не тільки особисто готовим до цього, але й вжити необхідних заходів щодо кадрового забезпечення майбутнього процесу, включаючи підвищення кваліфікації відповідних посадових осіб. Найкращою підготовкою до майбутнього міжмуніципального співробітництва у сфері управління відходами могла би бути організація співробітництва в іншій сфері життєдіяльності громади, яка вимагає значно менших зусиль та ресурсів. Застосування такого підходу щонайменше:

- забезпечило б отримання практичного досвіду, який став би у нагоді при організації наступних співробітництв;
- дало б впевненості щодо власної самоврядної спроможності;
- продемонструвало б жителям кожної з громад-учасників співробітництва результативність діяльності обраних ними голови та депутатів відповідної ради.

І наостанок. В контексті організації та реалізації ММС досить важливе значення має проєктний менеджмент в ОМС, якому з боку деяких проєктів міжнародної технічної допомоги упродовж останніх декількох років приділяється підвищена увага. Втім, це вже скоріш за все тема для наступних публікацій та публічних дискусій, а можливо й нової навчальної програми.

P.S. Не зважаючи на ухвалення 09 липня 2022 р. Верховною Радою України законопроєкту № 7426 (про внесення змін до розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України щодо посилення гнучкості місцевих бюджетів та підвищення оперативності прийняття рішень) все одно залишатиметься значна частина питань, які потребуватимуть вирішення виключно за допомогою інструментів ММС.

Список використаних джерел

1. Реєстр договорів про співробітництво територіальних громад [Електронний ресурс]. *Minregion.gov.ua*. URL: <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/rozvytok-mistsevoho-samovryaduvannya/reyestr/>.
2. Закон України Про співробітництво територіальних громад: прийнятий 17 червня 2014 р. № 1508-VII [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>.
3. Проєкт Закону про внесення змін до Закону України «Про співробітництво територіальних громад» щодо упорядкування окремих питань співробітництва територіальних громад (законопроєкт № 5742 від 08.07.2021) [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=74318.
4. Закон України Про співробітництво територіальних громад прийнятий 17 червня 2014 р. № 1508-VII [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>.
5. Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80#Text>.
6. Проєкт Закону про внесення змін до розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України щодо посилення гнучкості місцевих бюджетів та підвищення оперативності прийняття рішень (законопроєкт №7426 від 01.06.2022) [Електронний ресурс]. *W1.c1.rada.gov.ua*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=74318.

References

1. Reiestr dohovoriv pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad [Register of agreements on cooperation of territorial communities]. *Www.minregion.gov.ua*. Retrieved from <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/rozvytok-mistsevoho-samovryaduvannya/reiestr/> [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy Pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad: pryiniaty 17 chervnia 2014 r. № 1508-VII [Law of Ukraine On Cooperation of Territorial Communities from June 17, 2014 № 1508-VII]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> [in Ukrainian].
3. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad” shchodo uporiadkuvannya okremykh pytan spivrobitnytstva terytorialnykh hromad (zakonoproekt № 5742 vid 08.07.2021) [Draft of the Law on Amendments to the Law of Ukraine “On Cooperation of Territorial Communities” on regulating certain issues of cooperation of territorial communities (draft law № 5742 of 07.08.2021)]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=74318 [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy Pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad: pryiniaty 17 chervnia 2014 r. № 1508-VII [Law of Ukraine On Cooperation of Territorial Communities from June 17, 2014 № 1508-VII]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> [in Ukrainian].
5. Natsionalna stratehiia upravlinnia vidkhodamy v Ukraini do 2030 roku [National waste management strategy in Ukraine until 2030]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
6. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do rozdil VI “Prykintsevi ta perekhidni polozhennia” Biudzhetnoho kodeksu Ukrainy shchodo posylennia hnuchkosti mistsevyykh biudzhetiv ta pidvyshchennia operatyvnosti pryiniattia rishen (zakonoproekt №7426 vid 01.06.2022) [Draft Law on Amendments to Chapter VI “Final and Transitional Provisions of the Budget Code of Ukraine on strengthening the flexibility of local bud” gets and increasing the efficiency of decision-making (draft law № 7426 of June 1, 2022)]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=74318 [in Ukrainian].

УДК 364.3(477)

*Дем'яненко О.О.,
кандидат політичних наук,
викладач кафедри державної служби,
публічного адміністрування та політології,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси), vr450@ukr.net*

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ВИКЛИКИ

DOI: 10.5281/zenodo.7261333

У статті розкрито правові засади реформування системи соціального захисту населення в умовах децентралізації влади в Україні, а також визначено повноваження органів місцевого самоврядування у сфері соціального захисту населення, що передбачають надання соціальних послуг, адміністративних послуг соціального характеру та захист прав дітей. Охарактеризовано основні зміни щодо надання адміністративних послуг соціального характеру та їх втілення на практиці. Досліджено питання передачі повноважень з надання соціальних послуг на рівень громад та висвітлено статистику впровадження цих змін за даними Міністерства соціальної політики України. Розкрито місце і роль Національної соціальної сервісної служби України, виокремлено її функції. Наголошено на викликах в умовах воєнного

стану щодо соціального захисту населення та на ключових змінах у нормативно-правовій базі, які були прийняті у цей час. Зокрема розширено повноваження військових адміністрацій в частині управління надавачами соціальних послуг та організації надання ними соціальних послуг, отримання органами місцевого самоврядування права визначати особливості надання соціальних послуг в умовах воєнного стану; отримання органами соціального захисту можливості передачі права надавачам соціальних послуг приймати рішення щодо екстреного надання послуг. Звертається увага і на обов'язок органів місцевого самоврядування щодо захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах або прибули до громад в пошуках притулку з територій, які окуповані або де тривають бойові дії. Стверджується, що після закінчення воєнного стану перед органами державної влади та органами місцевого самоврядування можуть постати нові виклики щодо надання соціальних послуг, адміністративних послуг соціального характеру та захисту прав дітей, що потребуватимуть належного реагування та нормативно-правового регулювання.

Ключові слова: соціальний захист, соціальні послуги, адміністративні послуги соціального характеру, захист прав дітей.

Demianenko O.O.,

PhD in Political Science,

Associate Professor of the Department of Civil Service,

Public Administration and Political Science,

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

(Ukraine, Cherkasy), vr450@ukr.net

Social protection of the population in Ukraine: current situation and challenges

The article discloses the legal principles of reforming the system of social protection of the population in the conditions of decentralization of power in Ukraine, and also defines the powers of local self-government bodies in the field of social protection of the population, which include: provision of social services, administrative services of a social nature and protection of children's rights. The main changes in the provision of administrative services of a social nature and their implementation in practice are characterized. The issue of transfer of powers for the provision of social services to the level of communities was investigated and the statistics of the implementation of these changes were highlighted according to the data of the Ministry of Social Policy of Ukraine. The place and role of the National Social Service of Ukraine is disclosed, its functions are highlighted. Attention is focused on the challenges of martial law regarding the social protection of the population and on the key changes in the legal framework that were adopted at that time. In particular, the powers of military administrations have been expanded in terms of managing social service providers and organizing their provision of social services, local self-government bodies receiving the right to determine the specifics of providing social services under martial law; obtaining by the social protection bodies the possibility of transferring the right to the social service providers to make decisions regarding the emergency provision of services. Attention is also drawn to the duty of local self-government bodies to protect the rights of children who are in difficult life circumstances or who have arrived in communities in search of shelter from territories that are occupied or where hostilities are ongoing. It is claimed that after the end of martial law, new challenges may arise for state and local self-government bodies regarding the provision of social services, administrative services of a social nature and protection of children's rights, which will require appropriate response and legal regulation.

Key words: social protection, social services, administrative services of a social nature, protection of children's rights.

Постановка проблеми. На шляху інтеграції України до ЄС одним із пріоритетних завдань держави є забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, визначених Конституцією України, наближення стандартів життя до європейських.

Реформа з децентралізації влади в Україні передбачила передачу значних повноважень громадам. Зокрема, й у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей. Саме ці послуги найчастіше асоціюються з соціальною державою та є найбільш затребуваними серед

українців. Мета таких змін – максимально наблизити надавачів цих послуг до їх безпосередніх отримувачів. Повноваження органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) у сфері соціального захисту населення передбачають надання соціальних послуг, адміністративних послуг соціального характеру та захист прав дітей. Одні з них є власними повноваженнями ОМС, інші – делегованими.

Мета статті: дослідити питання соціального захисту в Україні в сучасних умовах, охарактеризувати його сучасний стан та визначити основні виклики.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» соціальні послуги спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання або мінімізацію їх негативних наслідків, та надаються особам і сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах [2]. Тобто, мова йде про соціальні профілактику, підтримку та обслуговування.

Згідно п. 6 ст.16 ЗУ «Про соціальні послуги» налічується 17 базових соціальних послуг [2]. Кожна громада зобов'язана їх надавати за відповідним соціальним стандартом, який затверджує Міністерство соціальної політики. Кожна громада має створити відповідний заклад – територіальний центр чи центр соціальних служб, або закуповувати у інших громад таку послугу.

Адміністративні послуги соціального характеру переважно належать до делегованих повноважень місцевого самоврядування. Такі послуги передбачають прийом документів для надання субсидій, грошової та матеріальної допомоги малозахищеним верствам населення, призначення державних допомог, пільг, грошових компенсацій, встановлення різного роду статусів тощо. ОМС можуть надавати такі послуги через власні органи соціального захисту населення, центри надання адміністративних послуг, старост або інших посадових осіб місцевого самоврядування.

До 2021 р. при районних державних адміністраціях та в містах обласного значення працювали структурні підрозділи з питань соціального захисту населення. Фахівцями надавалися адміністративні послуги соціального характеру. На цьому ж рівні працювали служби у справах дітей, що займалися профілактикою правопорушень серед неповнолітніх, захистом їх прав, свобод та законних інтересів, виявленням дітей, що опинилися в складних життєвих обставинах, обліком сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах та дітей, що виховуються в них тощо. Також в районах та містах обласного значення існувала мережа надавачів соціальних послуг – територіальні центри соціального обслуговування та центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦССДМ).

Спеціалізація територіальних центрів – надання соціально-побутових (забезпечення продуктами харчування, транспортними послугами, здійснення соціально-побутового патронажу, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів тощо), психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, юридичних, інформаційних та інших послуг громадянам похилого віку, людям з інвалідністю, які не здатні до самообслуговування і потребують постійної сторонньої допомоги, а також громадянам, які перебувають у складній життєвій ситуації.

Основні напрямки діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦССДМ) – робота з сім'ями що опинилися в складних життєвих обставинах, з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також із особами, звільненими з місць позбавлення волі та умовно засудженими.

Всі ці структури були підзвітні обласним управлінням соціального захисту, а ті підпорядковувалися Міністерству соціальної політики.

У підсумку реформи соціальні послуги та їх надавачі – територіальні центри та центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, – повністю повинні були перейти на рівень громад або у вигляді створення відповідної структури, або закупленої у інших громад послуги. Служби у справах дітей мали працювати як у громаді, так і в районі. Адмінпослуги соціального характеру – надаватися через «фронт-офіси» в громадах, які в свою чергу забезпечували б їх передачу до органів соціального захисту населення райдержадміністрацій.

Проте, станом на лютий 2021 р. ситуація із реалізацією ключових напрямків соціальної політики на місцевому рівні виникло чимало проблем. Наприклад, за даними Міністерства соціальної політики, станом на 1 лютого 2021 р. служби у стравах дітей утворені лише у 821 громаді [5]. Загальна ж кількість громад в Україні – 1470.

Виникали також питання із наданням соціальних послуг. За даними того ж Мінсоцполітики, ситуація в різних областях відрізнялася. В той час, коли в одних регіонах у громадах працювали 1-2 соціальних працівники, то в інших – близько 20% громад мали фахівців з соціальної роботи. Траплялися й унікальні випадки – 1 фахівець на 54 територіальні громади в області [5].

Досить показовим є той факт, що, за інформацією профільного міністерства, в 2020 р. було передбачено державне фінансування на підтримку розвитку п'яти соціальних послуг в громадах. Для цього потрібно було мати фахівця із соціальної роботи у громаді і співпрацювати з громадськими організаціями. Проте, заявку на участь у конкурсі подали лише 5 територіальних громад з усієї України [5].

Тобто мова таки йде про значні труднощі в організації роботи із соціального захисту населення та захисту прав дітей в громадах.

Водночас, Постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. було створено Національну соціальну сервісну службу України (далі – НСССУ) – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики і реалізує державну політику у сфері соціального захисту населення, захисту прав дітей, здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки та за дотриманням прав дітей [3].

Отже, наприкінці 2020 р. в державі було зламано вертикаль, але так і було не забезпечено альтернативу у вигляді реально функціонуючої Нацслужби. Новостворені громади, в свою чергу, не змогли швидко налагодити роботу щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей. Перед ними постало питання фінансування відповідних повноважень, відсутності кваліфікованих кадрів, усвідомлення важливості не лише інфраструктурних, а й соціальних проєктів.

Як соціальна держава Україна зобов'язалася спрямувати свої дії на підвищення рівня добробуту населення, приділяючи особливу увагу забезпеченню широкого доступу до якісних соціальних послуг, адміністративних послуг соціального характеру, захисту прав дітей. Проте у 2022 р. Україна увійшла з відкритим питанням ефективного реформування соціальної сфери, яке потребувало вирішення серйозних викликів, що постали в процесі її втілення як перед державою, так і перед місцевим самоврядуванням.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну стало викликом для всіх сфер суспільного життя. В умовах воєнного стану держава швидко мобілізувалася для вирішення нагальних питань соціального захисту населення. Протягом короткого часу було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на соціальне забезпечення цивільного населення України. В першу чергу для забезпечення максимально ефективного та швидкого надання соціальних послуг особам та сім'ям, які постраждали в умовах введення на території України надзвичайного або воєнного стану, у квітні 2022 р. було внесено зміни до законів України «Про соціальні послуги», «Про правовий режим воєнного стану». Ними розширено повноваження військових адміністрацій в частині управління надавачами соціальних послуг, організації надання ними соціальних послуг, а органи місцевого самоврядування отримали право визначати особливості надання соціальних послуг в умовах воєнного стану; органи соцзахисту отримали можливість передавати право надавачам соціальних послуг приймати рішення про надання послуг екстрено (кризово) (консультування, надання притулку, догляд, підтримане проживання, короткотермінове проживання, натуральна допомога, транспортні послуги тощо). Також визначено, що в умовах воєнного стану передбачена компенсація за догляд внутрішньо переміщеним особам, а надані соціальні послуги в умовах воєнного стану внутрішньо переміщеним особам фінансуються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Також протягом квітня – червня було ухвалено ряд підзаконних актів, а профільними

міністерствами відповідно до їх компетенції розроблені роз'яснення правозастосування з питань соціального захисту осіб в Україні в сучасних умовах.

Така організація роботи забезпечує оперативне (протягом однієї доби) прийняття рішення про надання соціальних послуг. Водночас надавачі соціальних послуг мають звітувати про надані соціальні послуги відповідно до форми, затвердженої наказом Мінсоцполітики.

Варто наголосити також на тому, що в умовах воєнного стану питання захисту прав та інтересів набуває особливої гостроти. Завдання кожної громади – максимально забезпечити захист прав дітей. І не лише своїх, місцевих, а і тих, хто приїжджає до громад в пошуку прихистку з територій, які окуповані або на яких тривають бойові дії. Сільські, селищні, міські голови, а також старости сіл та селищ несуть персональну відповідальність за забезпечення виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Координацію ж діяльності щодо виявлення та захисту дітей, а також ведення їх справ здійснюють служби у справах дітей.

Висновки. Отже, в умовах воєнного стану держава у особі органів державної влади та органів місцевого самоврядування вживає необхідних заходів для реалізації усіх напрямків соціальної політики в скорочені терміни та за спрощеною процедурою. На нашу думку, після закінчення воєнних дій може виникати потреба в додаткових або інших формах і способах соціального захисту населення. Відповідно законодавчі акти потребуватимуть змін у питанні регулювання діяльності центральних та місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування щодо соцзахисту. З огляду на зазначене, вивчення даного питання нами буде продовжено та висвітлено у наступних публікаціях.

Список використаних джерел

1. Дем'яненко О. Як децентралізація вдарила по людях. *Дзеркало тижня*. 25 лютого 2021 р. [Електронний ресурс]. *Zn.ua*. URL: https://zn.ua/ukr/economics_of_regions/jak-detsentralizatsija-vdarila-po-ljudjakh.html
2. Закон України Про соціальні послуги: прийнятий 17 січня 2019 р. № 2671 [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
3. Закон України Про правовий режим воєнного стану: прийнятий 12 травня 2015 р. № 389-VIII [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
4. Постанова Кабінету Міністрів України Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: прийнята 26 серпня 2020 р. № 783 [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>
5. Служби у справах дітей створені у 821 громаді [Електронний ресурс]. *Decentralization.gov.ua*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13238>

References

1. Demianenko, O. (2021). Yak detsentralizatsiia vdaryla po liudiakh [How decentralization hit people]. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the week*. 2021, February 25. *Zn.ua*. Retrieved from: https://zn.ua/ukr/economics_of_regions/jak-detsentralizatsija-vdarila-po-ljudjakh.html [in Ukrainian]
2. Zakon Ukrainy Pro sotsialni posluhy: pryiniaty 17 sichnia 2019 r. № 2671 [Law of Ukraine On Social Services from January 17, 2019 № 2671]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> [in Ukrainian]
3. Zakon Ukrainy Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: pryiniaty 12 travnia 2015 r. № 389-VIII [The Law of Ukraine On the Legal Regime of Martial Law from May 12, 2015 № 389-VIII]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukrainian]
4. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Deiaki pytannia Natsionalnoi sotsialnoi servisnoi sluzhby Ukrainy: pryiniata 26 serpnia 2020 r. № 783 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine Some issues of the National Social Service of Ukraine from August 26, 2020 № 783]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>
5. Sluzhby u spravakh ditei stvoreni u 821 hromadi [Children's services have been established in 821 communities]. *Decentralization.gov.ua*. Retrieved from: <https://decentralization.gov.ua/news/13238> [in Ukrainian]

Дяченко В.С.,

кандидат економічних наук,
доцент кафедри кібербезпеки, інформаційних технологій та економіки,
Київський університет інтелектуальної власності та права
<https://orcid.org/0000-0002-0055-9256>
(Україна, Київ), dyachenko.v@ukr.net

Дяченко Н.П.,

кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри кібербезпеки, інформаційних технологій та економіки,
Київський університет інтелектуальної власності та права
<https://orcid.org/0000-0002-4306-7665>
(Україна, Київ), n.diachenko@ukr.net

Сусак Н.Є.,

студент Київського університету
інтелектуальної власності та права
(Україна, Київ), nazarsusak94@gmail.com

Солтик К.О.,

студентка Київського університету
інтелектуальної власності та права
(Україна, Київ), katasoltyk@gmail.com

ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ: СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

DOI: 10.5281/zenodo.7265529

У статті досліджено стан, тенденції та перспективи інноваційної діяльності в Україні. Виявлено сталу тенденцію погіршення рейтингів інноваційної діяльності в Україні в останні роки. Упродовж 2010–2020 років, відповідно до інформації Державної служби статистики, відбулося значне скорочення кількості організацій, що здійснювали науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи.

З-поміж основних чинників, що гальмують процес інтенсифікації інноваційної діяльності є зменшення державного фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, а відтак, зменшення кількості організацій та дослідників, які займаються творчою діяльністю наукового пошуку.

Оскільки, відповідно до прогнозу Світового банку, у зв'язку з війною, передбачається, що за підсумками цього року падіння економіки в Україні відбудеться на 45,1%, тому пріоритетною передумовою ефективності післявоєнного відновлення та модернізації економіки є отримання Україною надійних гарантій безпеки, кредитно-фінансової підтримки та інтенсифікація процесів інноваційної діяльності.

Отже, забезпечення зростання та сталого розвитку економіки України в повоєнній трансформації визначатиме державне управління, яке має бути спрямоване на впровадження дуального підходу, а саме: гармонійного поєднання існуючих практик державної підтримки бюджетоформуючих та експорторієнтованих галузей, що визначають сировинний характер української економіки, та підтримку інноваційної діяльності малого й середнього бізнесу – переробної промисловості та аграрної продукції зокрема. Відомо, що понад 70 % земельного фонду України – це землі сільськогосподарського призначення. Відповідно окреслена тенденція дозволить Україні, з держави, що експортує сировину для переробних галузей сусідніх держав, перетвориться в державу, що експортуватиме інноваційні послуги, товари та продукти харчування, чим забезпечить збільшення робочих місць, а відтак, сталий економічний вітчизняний розвиток.

Ключові слова: науково-дослідна та дослідно-конструкторська діяльність, інноваційна діяльність, інноваційний розвиток.

Diachenko V.S.,

*Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of the Department of Cybersecurity, IT and Economics,
Kyiv University of Intellectual Property and Law,
<https://orcid.org/0000-0002-0055-9256>
(Ukraine, Kyiv), dyachenko.v@ukr.net*

Diachenko N.P.,

*Candidate of Sciences in Public Administration,
Associate Professor of the Department of Cybersecurity, IT and Economics,
Kyiv University of Intellectual Property and Law
<https://orcid.org/0000-0002-4306-7665>
(Ukraine, Kyiv), n.diachenko@ukr.net*

Susak N.E.,

*student of the Kyiv Institute of Intellectual Property and Law,
National University "Odesa Law Academy"
(Ukraine, Kyiv), nazarsusak94@gmail.com*

Soltyk K.O.,

*student of the Kyiv University of Intellectual Property and Law
(Ukraine, Kyiv), katasoltyk@gmail.com*

Innovative activity in Ukraine: state, trends and prospects

The article examines the state, trends and prospects of innovative activity in Ukraine. A steady trend of worsening ratings of innovative activity in Ukraine in recent years has been revealed. During 2010–2020, according to the information of the State Statistics Service, there was a significant reduction in the number of organizations that carried out research and development work.

Among the main factors inhibiting the process of intensification of innovative activity is a decrease in state funding of research and development works, and therefore, a decrease in the number of organizations and researchers engaged in the creative activity of scientific research.

Since, according to the forecast of the World Bank, in connection with the war, it is assumed that the economy in Ukraine will fall by 45.1% at the end of this year, therefore, the priority prerequisite for the effectiveness of the post-war recovery and modernization of the economy is Ukraine's obtaining reliable guarantees of security, credit-financial support and intensification of innovative activity processes.

Therefore, ensuring the growth and sustainable development of Ukraine's economy in the post-war transformation will be determined by public administration, which should be aimed at implementing a dual approach, namely: a harmonious combination of existing practices of state support for budget-forming and export-oriented industries, which determine the raw nature of the Ukrainian economy, and support for innovative activities small and medium-sized businesses – processing industry and agricultural products in particular. It is known that more than 70% of the land fund of Ukraine is agricultural land. Accordingly, the outlined trend will allow Ukraine to turn from a state that exports raw materials for the processing industries of neighboring states into a state that exports innovative services, goods and food products, thereby ensuring an increase in jobs, and thus, of the sustainable development of the domestic economic.

Key words: *research and development activity, innovative activity, innovative development.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах високої глобальної конкуренції, динамічної трансформації технологій, а також транзитивності української економіки гостро постає потреба у переорієнтації економіки України на інноваційну модель розвитку шляхом формування цілісної національної інноваційної системи. Упродовж останніх десятиліть в Україні сформовано нормативно-правові засади інноваційної діяльності: окреслено організаційні, економічні та правові засади державного регулювання інноваційної діяльності, визначено форми стимулювання державою інноваційних процесів [4], передбачено повне чи часткове безвідсоткове кредитування інноваційних проєктів виробничо-орієнтованих наукових установ та обумовлено порядок використання ними коштів бюджетних програм [5], прописано порядок проведення державної

наукової та науково-технічної експертизи інноваційних проєктів [6], визначено економіко-правові засади запровадження й функціонування спеціального режиму інноваційної діяльності технологічних парків в Україні [7], передбачено механізми активізації комунікаційних зв'язків технологічних платформ [8].

Однак, за 2021 рік Україна, відповідно до міжнародних рейтингових оцінок Всесвітньої організації інтелектуальної власності, Європейського інноваційного табло та Індексу інновацій Блумберга, у сфері інноваційної діяльності, втратила позицію попереднього року (табл. 1).

Таблиця 1.

Показники України у рейтингових оцінках щодо інноваційного розвитку

Інноваційний індекс	2019	2020	2021
Глобальний індекс інновацій BOIV 2021 (англ. <i>Global Innovation Index 2021, WIPO</i>)	47	45	49
Європейське інноваційне табло 2021 (англ. <i>European Innovation Scoreboard 2021</i>)	36	33	34
Індекс інновацій Блумберг 2021 (англ. <i>Bloomberg Innovation Index 2021</i>)	53	56	58

Джерело: узагальнено на підставі [12], [11], [13].

Умови воєнного стану в Україні обумовила нові реалії, зокрема сповільнили/призупинили діяльність 85 % українських компаній, серед яких 1 % не планує подальшої діяльності, а 35 % очікують на кращі часи [9]. Основними проблемами для бізнесу з початку повномасштабного вторгнення є окупація територій, втрата магазинів чи складів, перебої у роботі відділень логістичних служб, затримки з транспортуванням тощо.

Саме тому вітчизняна економіка в умовах воєнного стану та з огляду на пріоритети її повоєнного розвитку має базуватися на розвитку інноваційних галузей, впровадженні інноваційних проєктів, що сприятиме становленню інноваційної моделі економіки України, динамічному формуванню підприємницького середовища та створить підґрунтя для подальшого сталого економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню різних аспектів стану інноваційної діяльності присвятили свої роботи такі вітчизняні науковці, як О.Є. Гречаник, І.Г. Сурай, О.В. Темченко О.В., Т.М. Хлебніков, які ідентифікували проблеми та розробили ряд рекомендацій щодо модернізації державної інноваційної політики.

Наразі, особливої уваги потребує науково-дослідна та дослідно-конструкторська діяльність, як базова складова та передумова забезпечення ефективності інноваційного розвитку.

Мета статті полягає у висвітленні результатів дослідження тенденцій інноваційної діяльності, їх вплив на формування засад сталого розвитку економіки України.

Виклад основного матеріалу. Інноваційний розвиток України відбувається в складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах нестабільності та невизначеності перспектив.

Інноваційна діяльність, як базовий вектор подальшого розвитку вітчизняної економіки, та фундамент, що визначає економічну потужність країни та її перспективи на світовому ринку є гармонізуючим чинником забезпечення сталого розвитку держави. Серед найважливіших показників, які характеризують розвиток наукової, зокрема інноваційної діяльності в державі, є питома вага витрат на науково-дослідні роботи у відсотках до валового внутрішнього продукту. Цей показник також називають інтенсивністю «R&D», він відображає ступінь розвитку досліджень і інновацій, які здійснюються в країні, з точки зору ресурсів. У 2021 р. відбулися деякі зміни у TOP-5 світового рейтингу інноваційної діяльності, оскільки до п'ятірки несподівано увійшла Південна Корея (випереджають її Швеція, США, Великобританія та Швейцарія), витрати на виконання наукових досліджень і розробок якої у 2019 р. становили 4,53% (Інститут

Статистики ЮНЕСКО, англ. UNESCO Institute for Statistics (UIS)), що й посприяло стрімкому зростанню інноваційної діяльності. Традиційно значні інвестиції в R&D здійснили й інші країни: 2,83% ВВП США, 2,14% ВВП Китаю.

Обсяг інвестицій у науково-дослідну та дослідно-конструкторську діяльність Китаю у 2019 р. становив 1,96 трлн юанів (298 млрд доларів США), а у 2020 р. – рекордні 2,44 трлн юанів, що на 10,2% більше в порівнянні з 2019 р. [10].

Проте, за рівнем витрат на R&D Україна поступається багатьом країнам, витрати на R&D у 2020 р. становили 631,4 млн грн, що більш ніж удвічі менше, ніж у 2013 р. та становить 0,41 % ВВП (Державна служба статистики України). У період пандемії COVID-2019 витрати на науково-дослідну та дослідно-конструкторську діяльність у 2020 р. порівняно з 2019 р. скоротились на майже на 5,4%.

Характерною особливістю процесу інноваційної діяльності, як різновиду творчої діяльності є те, що він безпосередньо передбачає:

- трансформацією наукових досліджень, розробок й інших науково-технічних досягнень у новий чи модернізований продукт чи послугу;
- оновлення чи вдосконалення технологічного процесу, що використовується у повсякденній практичній діяльності чи у виробничому процесі;
- оновлений підхід пропонування та надання соціальних послуг з урахуванням сучасних актуальних потреб суспільства;
- залучення об'єктів інтелектуальної власності в економічний обіг чи використання їх у господарській діяльності як нематеріальний актив.

Ключовими параметрами для оцінювання кількісних характеристик ефективності інноваційної діяльності є витрати на виконання наукових досліджень чи розробок та прибуток від їх комерціалізації.

Топ-5 країн-лідерів щодо частки витрат на науково-дослідну та дослідно-конструкторську роботу у ВВП – базового показника рівня інноваційної діяльності – Південна Корея, Ізраїль, Японія, Фінляндія та Швейцарія (рис. 1).

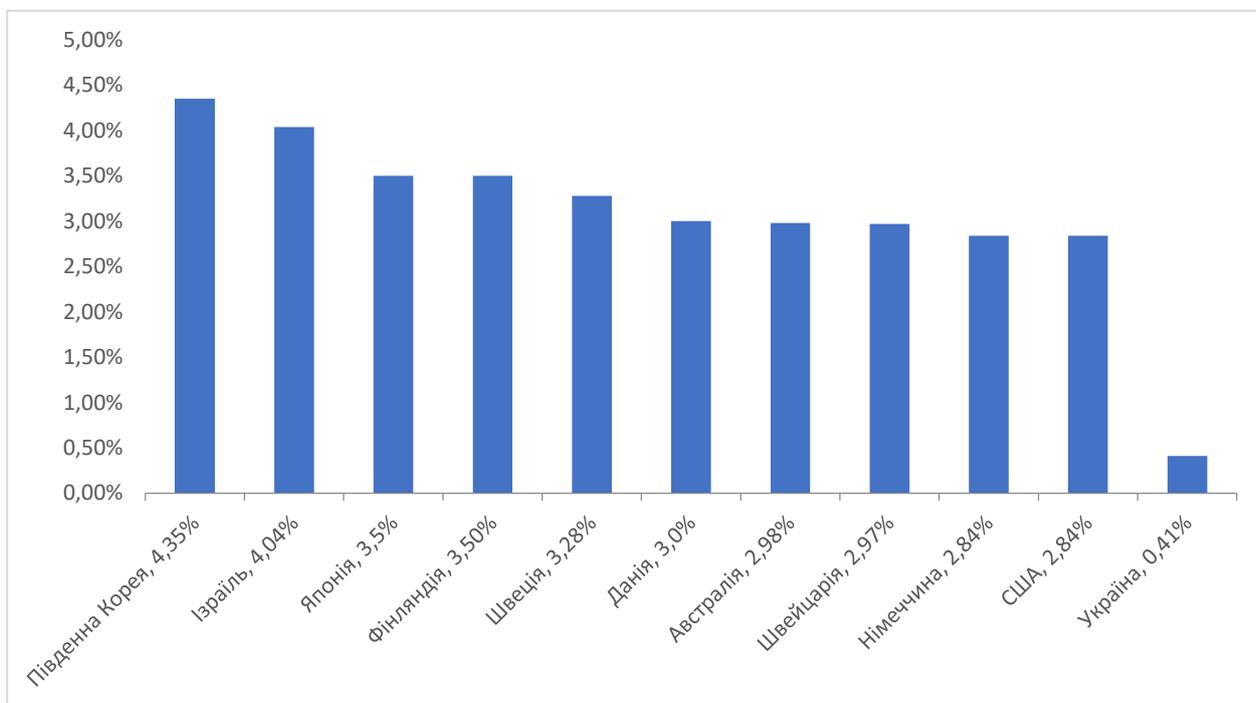

Рисунок 1. Частки витрат на науково-дослідну та дослідно-конструкторську роботу у ВВП, %. (сформовано на основі джерела [14])

В Україні витрати на науково-дослідну та дослідно-конструкторську діяльність в останні роки, як і їх частка у ВВП (рис. 3), демонструють тенденцію до зменшення.

Домінуючими глобальними сучасними тенденціями є поєднання процесів транснаціоналізації економіки з процесами перетворення інновацій на базовий чинник міжнародної економічної взаємодії. З урахуванням таких тенденцій, країни з розвинутою економікою приділяють підтримці науково-дослідної та дослідно-конструкторської роботи значну увагу та фінансування. (Витрати ряду країн на дослідження та розробки відображено на рис. 2).

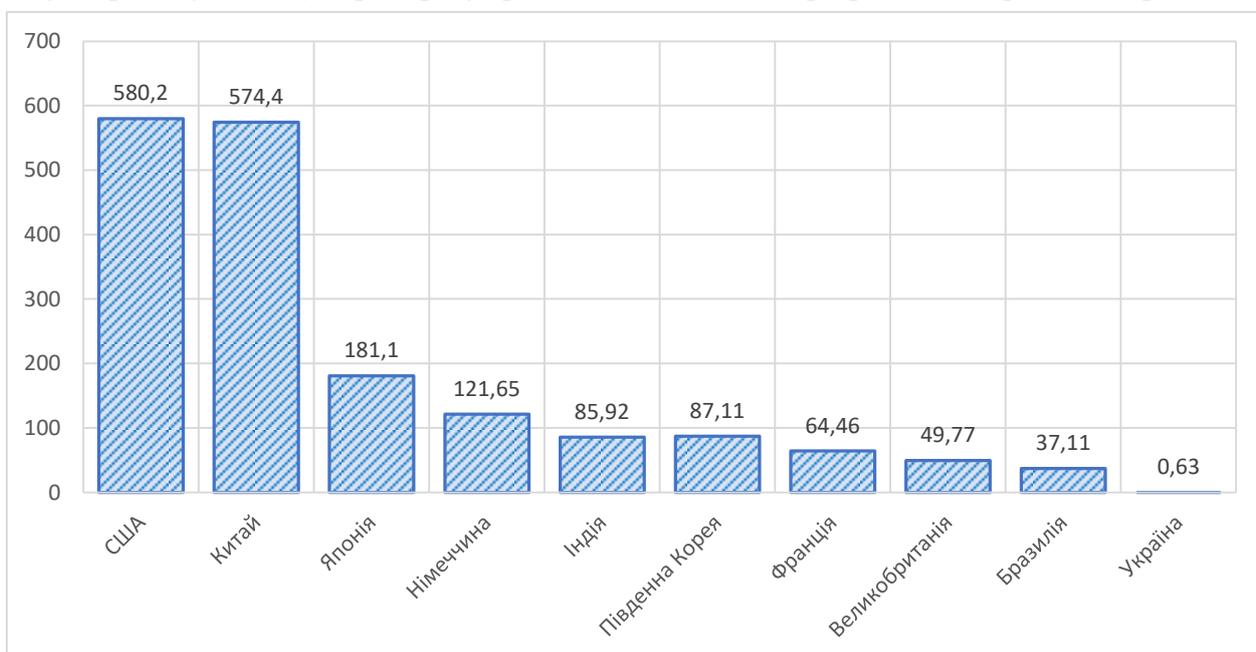

Рисунок 2. Витрати на дослідження та розробки у 2020 році, млрд дол. (сформовано на основі джерела [14])

У 2021 р. Китай збільшив витрати на науково-дослідну та дослідно-конструкторську роботу на 47,1 млрд дол. та випередив США, де збільшили витрати лише на 18,5 млрд дол. В Україні, починаючи з 2014 р. витрати на виконання наукових досліджень й розробок та їх частка у ВВП демонструють усталену тенденцію до зменшення, у порівнянні з 2013 р. витрати на виконання наукових досліджень та розробок у 2020 р. зменшено більше ніж у 2 рази (рис. 3).

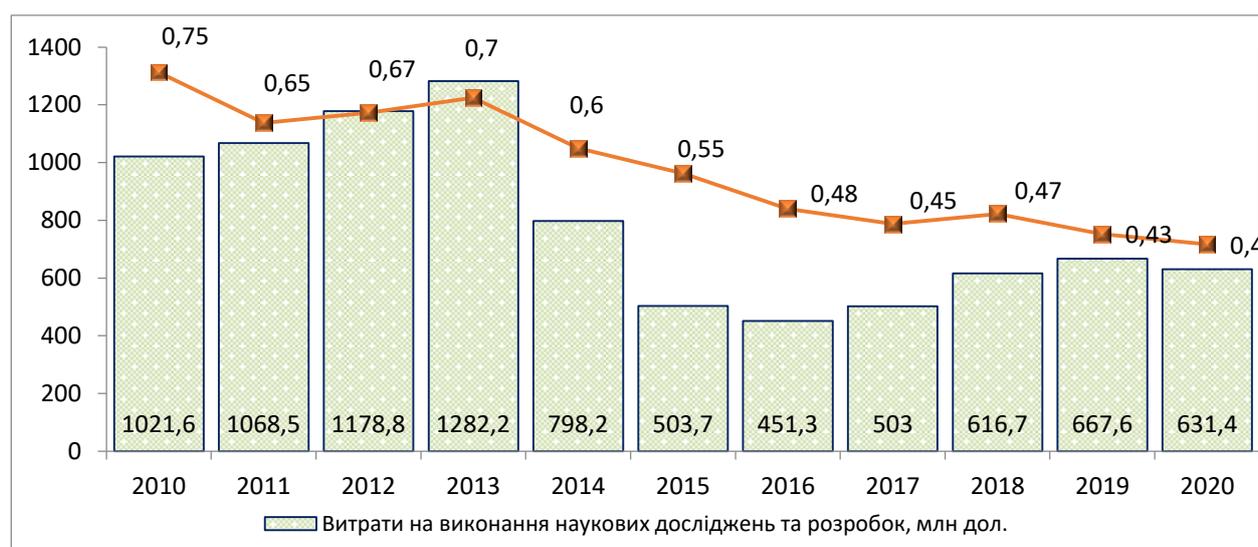

Рисунок 3. Витрати на виконання наукових досліджень й розробок та їх частки у ВВП в Україні впродовж 2010–2020 рр. (сформовано на основі джерел [3] та [2])

У сучасних умовах воєнного стану наша держава має обмежені фінансові можливості та інституційну спроможність. Передумовою ефективного відновлення України у післявоєнний час є формування засад інноваційної економіки [1]. Передумовою забезпечення зростання вітчизняного інноваційного потенціалу є підтримка наукових досліджень, створення ефективної інфраструктури, що формуватиме умови комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності.

Відповідно інформації Держстату України, упродовж 2010–2020 рр. відбулося значне скорочення кількості організацій, що здійснювали науково-дослідну роботу та дослідно-конструкторську роботу (у 2020 р. відбулося чергове скорочення чисельності організацій, порівняно з 2019 р. на 19%, а з 2010 р. – майже на 41%).

У випадку відсутності позитивних зрушень, до 2025 р., відповідно до лінії тренду, організацій, що здійснюють науково-дослідні роботи залишиться менше 600 (рис. 4).

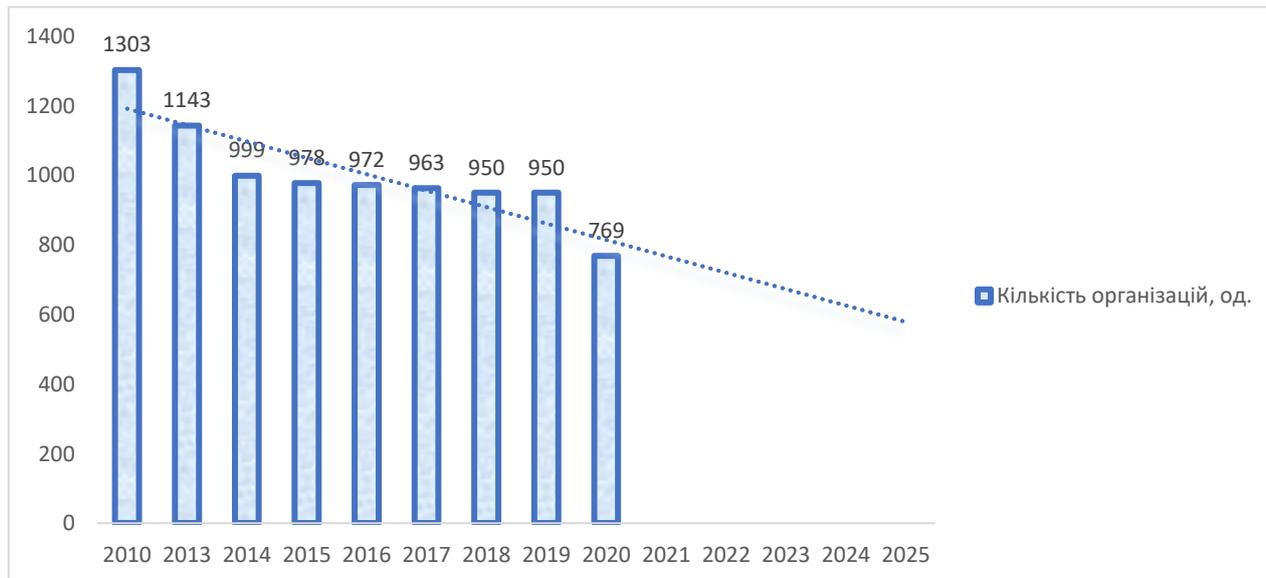

Рисунок 4. Кількість організацій, що здійснювали науково-дослідні роботи впродовж 2010–2020 рр. та тенденція тренду (сформовано на основі джерела [3])

Зменшення фінансування та кількості організацій обумовили й відповідні тенденції чисельності працівників, залучених до виконання НДР (рис. 5): у порівнянні з 2010 р. в 2020 р. відбулось зменшення майже на 57%.

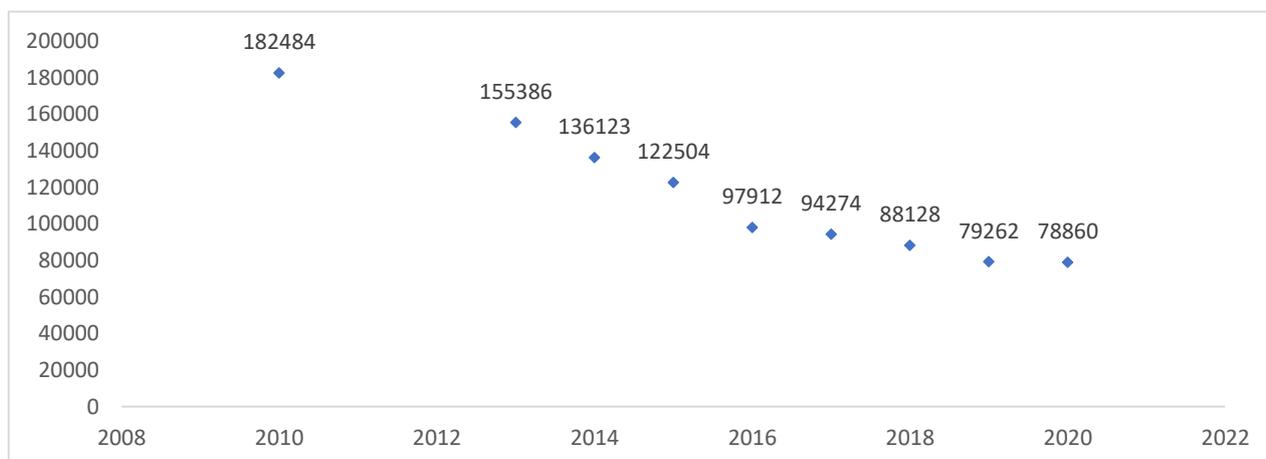

Рисунок 5. Чисельність працівників (осіб), залучених до виконання науково-дослідних робіт (сформовано на основі джерела [3])

Причому, при загально державній тенденції зменшення чисельності працівників, залучених до виконання науково-дослідної роботи, у ряді регіонів у 2020 р. їх чисельність, у порівнянні з 2019 р., зросла, зокрема у Сумській області на 25,7%, у Миколаївській області на 19,4%, у Києві на 4,1%. Значне зростання відбулося у Тернопільській області, адже, незважаючи на потужний науковий потенціал, у 2019 р. виконавців НДР налічувалося лише 135 осіб, а у 2020 р. відбулося збільшення їх чисельності у 2,4 рази (327 осіб).

Лідером по чисельності працівників, залучених до виконання науково-дослідної роботи у 2020 р. (табл. 2) є столиця – м. Київ та Харківська й Дніпропетровська області. Найменше дослідників у Хмельницькій області – 44 особи.

Таблиця 2.
Чисельність виконавців науково-дослідної роботи у 2020 році, за регіонами
(осіб)

Регіон	Київ	Харківська область	Дніпропетровська область	Запорізька область	Львівська область	Одеська область	Київська область	Кіровоградська область	Волинська область	Хмельницька область
Чисельність	28768	8089	4738	2645	2579	1694	1248	67	61	44

Джерело: [3]

Тенденція зменшення загальної чисельності працівників, залучених до виконання науково-дослідної роботи упродовж 2010–2020 рр. та зменшення посеред них чисельності дослідників (у більше ніж 2 рази у 2019 р. в порівнянні з 2010 р.), призводить до поступової деградації наукового потенціалу. У 2020 р., попри зменшення порівняно з 2019 р. загальної чисельності виконавців науково-дослідної роботи на 402 особи, кількість дослідників зросла на 306 осіб при зменшенні кількості техніків та допоміжного персоналу на 353 та 355 осіб відповідно (рис. 6).

Рисунок 6. Динаміка змін структури працівників, залучених до виконання науково-дослідної роботи (сформовано на основі джерела [3])

У 2020 р. кількість дослідників у розрахунку на 1000 осіб зайнятого населення у віці 15–70 років становила 3,2 особи (у 2019 р. – 3,1 особи) [3], найвищі значення цього показника відповідно були в Люксембургу – 40,9; Фінляндії – 34,1, Бельгії – 31,0.

У 2021 р. відбулися деякі зміни у TOP-5 світового рейтингу інноваційної діяльності, оскільки до п'ятірки несподівано увійшла Південна Корея (випереджають її Швеція, США, Великобританія та Швейцарія), витрати на виконання наукових досліджень і розробок якої у 2019 р. становили 4,53% (Інститут Статистики ЮНЕСКО, англ. UNESCO Institute for Statistics (UIS)), що й посприяло стрімкому зростанню інноваційної діяльності. Традиційно значні інвестиції в R&D здійснили й інші країни: 2,83% ВВП США, 2,14% ВВП Китаю.

Обсяг інвестицій у науково-дослідну та дослідно-конструкторську діяльність Китаю у 2019 р. становив 1,96 трлн юанів (298 млрд доларів США), а у 2020 р. – рекордні 2,44 трлн юанів, що на 10,2% більше в порівнянні з 2019 р. [10]. У 2021 р. Китай збільшив витрати на науково-дослідну та дослідно-конструкторську роботу на 47,1 млрд дол. та випередив США, де збільшили витрати на 18,5 млрд дол.

Проте, за рівнем відповідних витрат Україна поступається багатьом країнам: витрати у 2020 р. становили 631,4 млн грн, що більш ніж удвічі менше, ніж у 2013 р.

Топ-5 країн-лідерів щодо частки витрат на науково-дослідну та дослідно-конструкторську роботу у ВВП – базового показника рівня інноваційної діяльності – Південна Корея, Ізраїль, Японія, Фінляндія та Швейцарія. Відповідний показник в Україні – 0,41% ВВП (рис. 7).

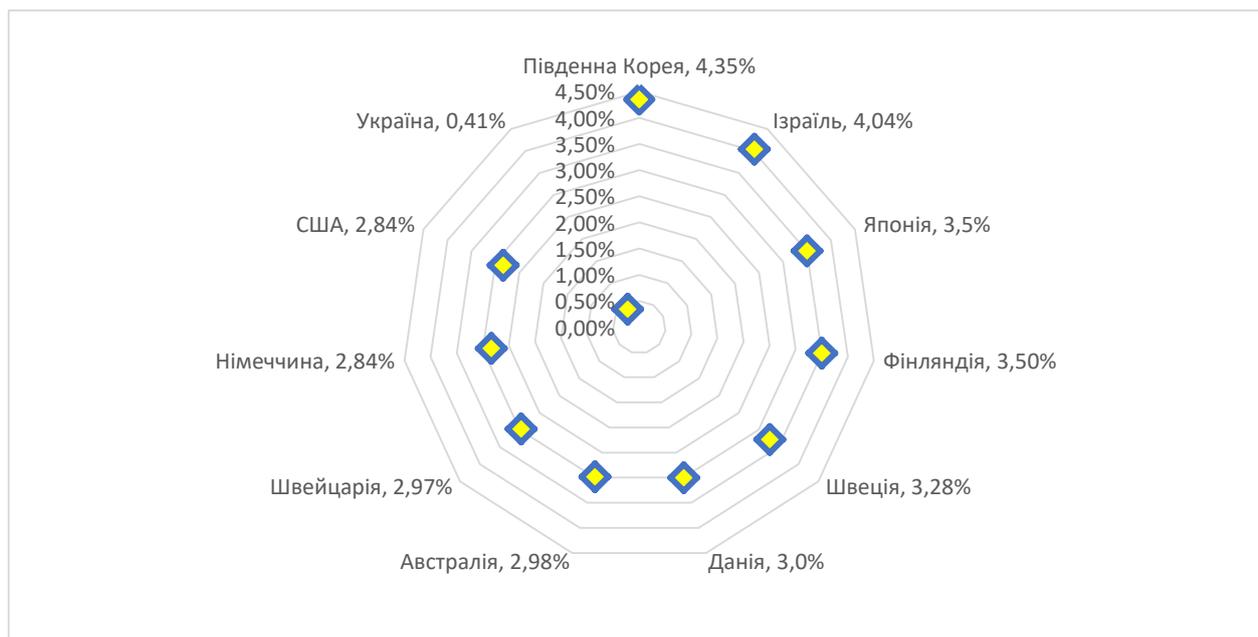

Рисунок 7. Частки витрат на науково-дослідну та дослідно-конструкторську роботу у ВВП у 2020 р., %. (сформовано на основі джерел [3], [14])

Спад світової економіки, що відбувся внаслідок негативного впливу пандемічних обмежень, сприяв появі нових ризиків та загроз ефективності інноваційної діяльності.

Висновки. Пріоритетними умовами ефективності післявоєнного відновлення та модернізації економіки постають отримання Україною надійних гарантій безпеки, кредитно-фінансової підтримки та інтенсифікація інноваційної діяльності. Разом із тим, забезпечення зростання та сталого розвитку економіки України в повоєнній трансформації визначатиме державне управління, що виробляється та впроваджується на основі дуального підходу, а саме: гармонійного поєднання існуючих практик державної підтримки бюджетоформуючих та експортоорієнтованих галузей, які визначають сировинний характер української економіки та підтримки інноваційної діяльності малого й середнього бізнесу – переробної промисловості та

аграрної продукції. Відповідно Україна, з держави, яка експортує сировину для переробних галузей інших держав, перетвориться в державу, яка експортує продукти, товари та послуги, що сприятиме появі нових робочих місць, зокрема в сільській місцевості, а відтак, зростання та сталий розвиток економіки держави.

Список використаних джерел

1. Гречаник О.Є., Хлебніков Т.М., Темченко О.В. Сучасні проблеми управління інноваційно-активними підприємствами: досвід України та ЄС. *Інвестиції: практика та досвід* № 2, 2022. С. 74–80. [Електронний ресурс]. *Www.investplan.com.ua* URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/2_2022/13.pdf.
2. Дяченко Н.П., Дяченко В.С. Ефективність публічної політики у сфері інноваційної діяльності як механізм забезпечення суспільної довіри в Україні. *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць* / Інститут законодавства Верховної ради України; Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2021. Вип. 8. 219 с. С. 22–30.
3. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. *Www.ukrstat.gov.ua*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Закон України Про інноваційну діяльність : прийнятий 4 липня 2002 р. № 40-IV [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text>.
5. Закон України Про наукову і науково-технічну діяльність : прийнятий 26 листопада 2015 р. № 848-VIII [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.
6. Закон України Про наукову та науково-технічну експертизу : прийнятий 10 лютого 1995 р. № 51/95-ВР [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Закон України Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: прийнятий 16 липня 1999 р. № 991-XIV [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-14#Text>.
8. Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року. [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text>.
9. Тарасовський Ю. Як український бізнес працює під час війни. Головні факти з дослідження Gradus Research. [Електронний ресурс]. *Forbes.ua*. URL: <https://forbes.ua/news/v-ukraini-35-biznesu-prizupinili-diyalnist-cherez-viynu-1-ne-planuyut-vidnovlennya-opituvannya-gradus-23032022-4950>.
10. Цзя І., Лі Ц. Урядова фінансова підтримка науково-інноваційного розвитку: Порівняння політики Китаю та інших країн. *Інвестиції: практика та досвід* № 3, 2022. С. 113–118 [Електронний ресурс]. *Www.investplan.com.ua* URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/3_2022/19.pdf.
11. Bloomberg Innovation Index 2021 [Електронний ресурс]. *Es.europa.eu*. URL: <https://ec.europa.eu/newsroom/rtd/items/713430/en>
12. European Innovation Scoreboard 2021. Most Innovative Countries [Електронний ресурс]. *Es.europa.eu*. URL: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/45940>.
13. Global Innovation Index 2021. Global Innovation Index [Електронний ресурс]. *Www.globalinnovationindex.org*. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>
14. Global R&D Funding Forecast 2021 [Електронний ресурс]. *Www.rdworlondonline.com*. URL: <https://www.rdworlondonline.com/2021-global-rd-funding-forecast-released/>.

References

1. Hrechanyk, O.Ye., Khliebnykov, T.M., Temchenko, O.V. (2022). Suchasni problemy upravlinnia innovatsiino-aktyvnymy pidpriemstvamy: dosvid Ukrainy ta YeS [Modern problems of management of innovative and active enterprises: the experience of Ukraine and the EU]. *Investytsii:*

- praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience 2*, 74–80. *Www.investplan.com.ua* Retrieved from http://www.investplan.com.ua/pdf/2_2022/13.pdf. [in Ukrainian]
2. Diachenko, N.P., Diachenko, V.S. (2021). Efektyvnist publichnoi polityky u sferi innovatsiinoi diialnosti yak mekhanizm zabezpechennia suspilnoi doviry v Ukraini [Effectiveness of public policy in the field of innovative activity as a mechanism for ensuring public trust in Ukraine]. *Rozumovski zustrichi: zbirnyk naukovykh prats – Brainstorming meetings: collection of scientific works*. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity, 8, 22–30 [in Ukrainian]
 3. Derzhavna sluzhba statystyky [State Statistics Service]. *Www.ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/>. [in Ukrainian]
 4. Zakon Ukrainy Pro innovatsiinu diialnist : pryiniaty 4 lypnia 2002 r. № 40-IV [Law of Ukraine On Innovative Activity from July 4, 2002 № 40-IV]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text> [in Ukrainian]
 5. Zakon Ukrainy Pro naukovu i nauково-tekhnicnu diialnist : pryiniaty 26 lystopada 2015 r. № 848-VIII [Law of Ukraine On Scientific and Scientific-Technical Activities from November 26, 2015 № 848-VII]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> [in Ukrainian]
 6. Zakon Ukrainy Pro naukovu ta nauково-tekhnicnu ekspertyzu : pryiniaty 10 liutoho 1995 r. № 51/95-VR [Law of Ukraine On Scientific and Scientific-Technical Expertise from February 10, 1995 № 51/95-VR] *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]
 7. Zakon Ukrainy Pro spetsialnyi rezhym innovatsiinoi diialnosti tekhnolohichnykh parkiv : pryiniaty 16 lypnia 1999 r. № 991-XIV [Law of Ukraine On the Special Regime of Innovative Activity of Technological Parks from July 16, 1999 № 991-XIV]. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-14#Text> [in Ukrainian]
 8. Stratehiia rozvytku sfery innovatsiinoi diialnosti na period do 2030 roku [Strategy for the development of the sphere of innovative activity for the period up to 2030]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text>. [in Ukrainian]
 9. Tarasovskiy, Yu. Yak ukrainskyi biznes pratsiuie pid chas viiny. Holovni fakty z doslidzhennia Gradus Research [How Ukrainian business works during the war. Key facts from Gradus Research]. Retrieved from <https://forbes.ua/news/v-ukraini-35-biznesu-prizupinili-diyalnist-cherez-viynu-1-ne-planuyut-vidnovlennya-opituvannya-gradus-23032022-4950>. [in Ukrainian]
 10. Tszia I., Li Ts. (2022). Uriadova finansova pidtrymka nauково-innovatsiinoho rozvytku: Porivniannia polityky Kytaiu ta inshykh krain [Governmental financial support for scientific and innovative development: A comparison of the policies of China and other countries.]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, 3, 113–118. *Www.investplan.com.ua* Retrieved from http://www.investplan.com.ua/pdf/3_2022/19.pdf. [in Ukrainian]
 11. Bloomberg Innovation Index 2021. Retrieved from <https://ec.europa.eu/newsroom/rtd/items/713430/en> [in English]
 12. European Innovation Scoreboard 2021. Most Innovative Countries: veb-sait. Retrieved from <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/45940>. [in English]
 13. Global Innovation Index 2021. Global Innovation Index : veb-sait. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator> [in English]
 14. Global R&D Funding Forecast 2021. Retrieved from <https://www.rdworldonline.com/2021-global-rd-funding-forecast-released/>. [in English]

Зелінський С.Е.,

доктор наук з державного управління, доцент,
директор Регіонального центру підвищення кваліфікації
Кіровоградської області,
(Україна, Кропивницький), s_zel@ukr.net

ЕКОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ УРАНОВИХ ВИРОБНИЦТВ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДІАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

DOI: 10.5281/zenodo.7265612

Серед питань радіаційної безпеки та екологічного впливу на довкілля для України найбільш критичними є рекультивація уранових відвалів шахт, хвостосховищ гідрометалургійних заводів та радонова безпека населення, зокрема в Дніпропетровській та Кіровоградській областях.

Україна входить в перші «десятки» країн світу за запасами покладів урану та за його виробництвом, має розвинену атомну енергетичну галузь з 15 ядерними реакторами на 4 АЕС, для яких уран є основним ядерним паливом. Останні декілька років в Україні частка електроенергії, виробленої українськими АЕС, становить 51–58%, що актуалізує питання ядерної і радіаційної безпеки, особливо для областей, які знаходяться в межах Українського кристалічного щита.

Норми радіаційної безпеки в Україні, прийняті ще у 1997 р., вже не відповідають сучасним вимогам, що визначаються в Публікаціях Міжнародної комісії з радіаційного захисту. Відсутність реєстрів індивідуального опромінення як працівників уранової галузі та медичних закладів, так і населення не дозволяє мати реальну картину радіаційної безпеки та застосовувати норми законодавства щодо компенсації надлишкових доз опромінення.

Для обмеження опромінення населення України необхідно організувати обов'язкове радіаційно-гігієнічне обстеження земельних ділянок під різноманітні види діяльності, провести детальне обстеження дитячих установ, житлових та громадських будівель у населених пунктах та, насамперед, розташованих у межах виділених зон радоннебезпеки; дослідити радіаційні показники основних джерел питного водопостачання; розробити та провести радонозахисні заходи.

З метою встановлення пріоритетів реабілітаційних заходів в Україні важливо запровадити радіаційно-гігієнічний паспорт регіону як показник радіаційного благополуччя. Першим кроком на шляху вирішення цієї проблеми є створення системи оперативного контролю, аналізу, оцінки та прогнозування радіаційної обстановки у регіонах України.

Ключові слова: видобуток урану, джерела іонізуючого випромінювання, дози опромінення, ЕРОА, норми радіаційної безпеки, радон, хвостосховище, ядерне паливо, ядерне регулювання.

Zelinskyi S.E.,

Doctor of Science in Public Administration,
Associate Professor,
Director of the Regional Center
for Advanced Training of the Kirovograd Region
(Ukraine, Kropyvnytskyi), s_zel@ukr.net

Environmental impact of uranium production and ensuring radiation safety in Ukraine

Among the issues of radiation safety and ecological impact on the environment, the most critical for Ukraine are the reclamation of uranium mine dumps, tailings storage facilities of hydrometallurgical plants, and radon safety of the population, in particular in the Dnipropetrovsk and Kirovohrad regions.

Ukraine is among the top “dozen” countries in the world in terms of uranium deposits and production, has a developed nuclear power industry with 15 nuclear reactors at 4 nuclear power plants, for which uranium is the main nuclear fuel. In recent years, the share of electricity produced by Ukrainian nuclear power plants in Ukraine has been 51–58%, which makes the issue of nuclear and radiation safety relevant, especially for the regions that are within the boundaries of the Ukrainian crystal shield.

The norms of radiation safety in Ukraine, adopted back in 1997, no longer meet the modern requirements defined in the Publications of the International Commission on Radiation Protection. The lack of individual exposure registers of both uranium industry workers and medical institutions, as well as the population, does not allow for a real picture of radiation safety and the application of legislation on compensation for excess radiation doses.

In order to limit the exposure of the population of Ukraine, it is necessary to organize a mandatory radiation-hygienic survey of land plots for various types of activities, to conduct a detailed survey of children's institutions, residential and public buildings in populated areas and, first of all, located within the boundaries of designated radon-hazard zones; to investigate the radiation indicators of the main sources of drinking water supply; develop and implement radon protection measures.

In order to establish the priorities of rehabilitation measures in Ukraine, it is important to introduce the radiation hygiene passport of the region as an indicator of radiation well-being. The first step towards solving this problem is the creation of a system of operational control, analysis, assessment and forecasting of the radiation situation in the regions of Ukraine.

Key words: *uranium mining, sources of ionizing radiation; radiation doses, EROA, radiation safety standards, radon, tailings storage facility, nuclear fuel, nuclear regulation.*

Постановка проблеми. Ядерна енергетика відіграє значну роль у виробництві електроенергії багатьох розвинених країн. У 2021 р. виробництво електроенергії в Україні склало 156,6 млрд. кВт-год. З початку травня 2021 р. в Україні частка електроенергії, яка вироблена атомними електростанціями (АЕС) становила 58,7% [1]. Основа ядерного палива для АЕС – уран. Україна входить в перші «десятки» світу за запасами урану і за виробництвом уранового концентрату та має розвинену атомну енергетичну галузь з 15 ядерними реакторами на чотирьох АЕС.

Разом з тим, приблизно 95% радіоактивних відходів (РАВ) в Україні продукують вітчизняні АЕС і підприємства з видобутку і переробки урану. При цьому важливо зазначити що РАВ утворюються на всіх етапах ядерного паливного циклу. Найбільш небезпечними є РАВ, які утворюються на АЕС: газоподібні, рідкі та тверді. Видобуток і переробка уранових руд, саме те, що здійснюється в Україні, для населення дає найбільший обсяг РАВ, які за фізичним станом поділяються на тверді та рідкі. Тому така велика кількість РАВ і їх газовий супутник – радон – становлять безпеку як для працівників ядерних об'єктів, так і для населення, яке мешкає навколо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні десятиліття питання ядерної та радіаційної безпеки активно розглядається в роботах зарубіжних (D. Appel, P. Diehl, J. Kreusch, W. Neumann, З. Асанкожоева, А. Кулі-Заде, З. Біяшева, Ю. Заріпова, О. Демакова, А. Журалієва, А. Чуніхін, А. Чеховський, Д. Дроздов) і вітчизняних (Ю. Сорока, Н. Дурасова, Г. Коваленко, Г. Лисиченко, В. Ковач, В. Вітько, Т. Дудар, Е. Мусіч, Ю. Деміхов, О. Шумлянський, А. Суботін, Т. Павленко, І. Лось, І. Комов, О. Фролов, П. Діденко, О. Лебедь, В. Мислінчук, О. Андреев, Г. Денисик, І. Козинська) науковців і дослідників. Також існує значна кількість документів МАГАТЕ та Публікацій МКЗР (Міжнародної комісії з радіологічного захисту), в яких сконцентровано не тільки вказівки і рекомендації, але й результати широкого кола досліджень в світовій ядерній сфері і радіаційній безпеці.

Мета статті – оцінити стан екологічного впливу на населення відходів видобування і переробки урану, визначити фактори радіаційної небезпеки та умови для її зменшення.

Виклад основного матеріалу.

Ресурсне забезпечення атомної енергетики. Ядерно-паливний цикл (рис. 1) починається із видобутку уранової руди – основної сировини для ядерного палива. За різними оцінками, в Україні ресурсна база уранових руд становить близько 560 тис. т, а підтвержені запаси – 270 тис. т [2]. Загалом в Україні до Державного балансу корисних копалин занесені 17 родовищ, з яких 14 розташовуються у Кіровоградській області, 2 – у Миколаївській та 1 – у Дніпропетровській. Сьогодні розробляються чотири (Мічуринське, Центральне, Ватутинське і Новокостянтинівське) (рис. 2), які знадяться в Кіровоградській області (Кіровоградський уранорудний район – КУРР). Найбільш перспективними для розробки залишаються Новокостянтинівське, Західна зона Центрального, Северинське, Докучаєвське, Партизанське, а також Апрельське і Сафонівське родовища [3].

При видобуванні руди із вмістом урану 0,1% для отримання 1 т оксиду урану (уранового концентрату) необхідно видобути приблизно 1000 т руди, не рахуючи кількості порожньої породи від розкритих і прохідницьких виїмок.

Сьогодні роботи з видобутку (підземним способом) та переробки уранових руд в Україні здійснює державне підприємство «СхідГЗК». До його складу входять Смолінська шахта (працює з 1973 р.), яка розробляє Ватутинське родовище, та Інгульська шахта (працює з 1969 р.), що розробляє Мічуринське та Центральне родовища. Новокостянтинівське родовище за запасами урану – 93626 т (вміст урану в руді 0,14%), входить до десятки найбільших родовищ світу. Біля цих трьох шахт знаходяться відвали з мільйонами тонн відходів урановидобування.

Рис. 1. Ядерний паливний цикл

Крім державного підприємства «СхідГЗК», в майбутньому видобутком урану планують займатися і приватні компанії. Зокрема, це підприємство «Атомні енергетичні системи України» (АЕСУ) співвласника мережі супермаркетів «АТБ» Г. Буткевича [2]. В 2017 р. АЕСУ отримала ліцензії на розробку чотирьох українських уранових родовищ: Сафонівського, Михайлівського (Миколаївська область), Сурського та Новогуровського (Дніпропетровська область) (див. рис. 2).

Переробка уранових руд і отримання уранового концентрату («жовтий кек») здійснюється на Гідрометалургійному заводі (ГМЗ) в м. Жовті Води (Дніпропетровська область), який входить до складу ДП «СхідГЗК». Відходи (хвости) збагачення уранових руд зберігаються у спеціально обладнаному хвостосховищі «Балка «Щербаківська» (5 км від м. Жовті Води). У хвостосховищі «Балка «Щербаківська» накопичено близько 45 млн. т відходів уранового виробництва.

Одним із перших у СРСР підприємств з переробки уранової сировини було виробниче об'єднання «Придніпровський хімічний завод» (ПХЗ) у м. Дніпродзержинськ (зараз м. Кам'янське) Дніпропетровської області, який було введено в експлуатацію ще у 1947 р. З розпадом СРСР його основна діяльність із виробництва урану була припинена [4–5], але залишилися радіаційний радянський спадок – хвостосховища: «Західне», «Центральний Яр», «Південно-Східне», «Дніпровське», «Сухачівське», «Лантанова фракція», а також сховища відходів уранового виробництва «База С», ДП-6; будівля № 103 (цех для одержання закису-окису урану з азотнокислих розчинів).

Відходи-хвости складавалися у прилеглих до ПХЗ глиняних кар'єрах та ярах, які для цього були спеціально підготовлені. Розміщення хвостосховищ «Західне», «Дніпровське», «Південно-східне» та «Центральний Яр» поблизу р. Дніпро у разі значного водонасичення внаслідок підтоплення ґрунтовими водами може призвести до їхнього сповзання схилом та створення надзвичайної ситуації для користувачів річкової води.

У хвостосховищах ПХЗ накопичено до 42 млн. т відходів від переробки уранових руд загальною активністю радіонуклідів урану $3,2 \cdot 10^{15}$ Бк (середня питома активність радіонуклідів урану – 76 кБк/кг). Загальна площа хвостосховищ 2,77 млн. м². Потужність експозиційної дози знаходиться в межах до 350 мкЗв/год [5].

Нормативи радіаційної безпеки. Радіаційна безпека населення переважно забезпечується обмеженням впливу від різних джерел іонізуючого випромінювання (ДІВ). Так, для АЕС встановлено норму на опромінення у розмірі 0,25 мЗв/рік середньої дози для населення (для нових АЕС – 0,1 мЗв/рік). Ці обмеження встановлені з урахуванням усіх скидів у навколишнє середовище за нормальної експлуатації ядерного об'єкта.

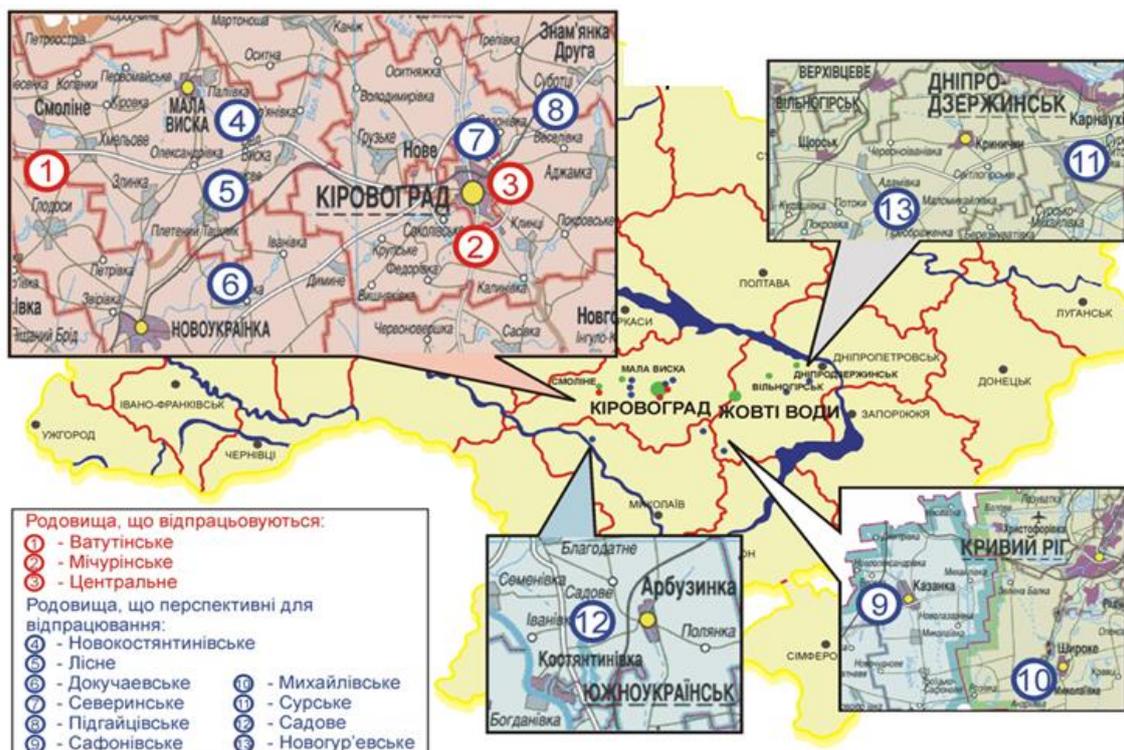

Рис. 2. Основні уранові родовища в Україні. Джерело: uatom.org

Щодо природного опромінення (рис. 3) загалом обмеження не встановлюються, проте обмежуються окремі природні джерела випромінювання. Наприклад, це вміст природних радіонуклідів у будівельних матеріалах та утримання радону у житлових приміщеннях.

Сучасний етап у розвитку норм радіаційної безпеки розпочався достатньо давно (у 1958 р.) з випуском офіційної першої публікації МКРЗ (Міжнародної комісії з радіологічного захисту). Вперше було сформульовано основний принцип радіаційної

безпеки, який передбачає отримання настільки низьких доз наскільки це можна досягти, нині відомий як АЛАРА (англ. ALARA – As Low As Reasonably Achievable). Допустимі рівні опромінення було знижено з 50 мЗв на рік для персоналу і 5 мЗв на рік для населення до 20 мЗв і 1 мЗв відповідно.

Ст. 3 закону України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» забезпечує кожній людині, яка проживає або тимчасово перебуває на території України, право на захист від впливу іонізуючого випромінювання. Ст. 5 цього закону визначає, що основна дозова межа індивідуального опромінення населення не повинна перевищувати 1 (один) мілізіверт (мЗв) (114 мілірентген (мР), або 0,114 Р) ефективної дози опромінення за рік, при цьому середньорічні ефективні дози опромінення людини, віднесеної до критичної групи, не повинні перевищувати встановлених основних дозових меж опромінення незалежно від умов та шляхів формування цих доз.

У радіаційній безпеці найбільший інтерес становить кількісна оцінка впливу випромінювання на людину. *Базова дозиметрична величина* (поглинена доза) погано підходить для цієї мети, оскільки ризик виникнення спадкових та онкологічних наслідків залежить серед іншого від виду іонізуючого випромінювання та від радіочутливості органів і тканин людини. Для визначення отриманої людиною дози з урахуванням вищезгаданих факторів запроваджено спеціальну величину – *ефективну дозу*. Вона враховує як вид випромінювання так і радіочутливість органів за допомогою застосування зважувальних коефіцієнтів випромінювання та зважувальних коефіцієнтів тканини. Ефективна доза розраховується з використанням спеціальних антропоморфних моделей (фантомів) і відноситься до певної усередненої «умовної людини».

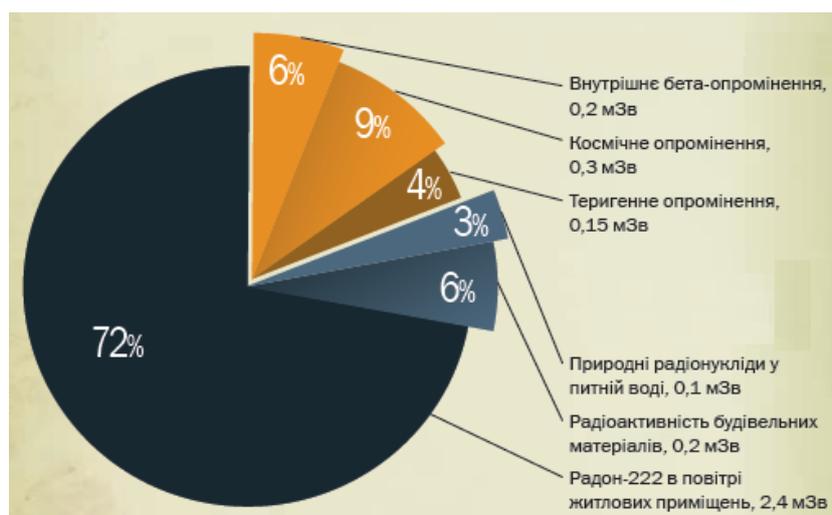

Рис. 3. Структура середньорічної дози опромінення населення України. Джерело [20]

Основним документом, що встановлює систему радіаційно-гігієнічних регламентів для забезпечення прийнятих рівнів опромінення, як для окремої людини, так і українського суспільства взагалі є *Норми радіаційної безпеки України (НРБУ-97)*, затверджені постановою Головного санітарного лікаря України від 01.12.1997 № 62 (<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0062282-97#Text>).

Основні санітарні правила забезпечення радіаційної безпеки України, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 02.02.2005 № 54 (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0552-05#Text>) встановлюються такі категорії осіб, які зазнають рівні опромінення:

– *категорія А* (персонал) – особи, які постійно, чи тимчасово працюють безпосередньо з ДІВ (ліміт ефективної дози – 20 мЗв/рік);

– *категорія Б* (персонал) – особи, які безпосередньо не зайняті роботою з ДІВ, але у зв'язку з розташуванням робочих місць в приміщеннях та на промислових

майданчиках об'єктів з радіаційно-ядерними технологіями можуть отримувати додаткове опромінення (ліміт ефективної дози – 2 мЗв/рік);

– *категорія В* – все населення (ліміт ефективної дози – 1 мЗв/рік).

Компенсація за перевищення річної основної дозової межі опромінення населення встановлюється у розмірі 1,2 неоподатковуваного мінімуму доходів громадян за кожний мілізіверт перевищення встановленої допустимої межі опромінення (ст. 19 закону України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання»).

Підставою для виплати компенсації особам за перевищення річної основної дозової межі опромінення є зафіксований *районним (міським) дозовим реєстром опромінення* факт перевищення річної основної дозової межі опромінення не з власної вини особи.

Небезпека уранових відвалів і хвостосховищ. Відвали порожніх порід займають на шахтах і кар'єрах багато тисяч квадратних метрів і є джерелами локального забруднення місцевості. В результаті вітрової ерозії відбувається здування пилу з поверхні відвалів, а також твердих продуктів розпаду радону, що постійно виділяється, і перенесення цього матеріалу на значні відстані. Відвали позабалансових руд і порожньої породи піддаються постійному впливу атмосферних опадів, які вилуговують радіонукліди і забруднюють ними ґрунтові води та гідрографічну мережу, що, зрештою, призводить до наднормативного забруднення радіоактивними речовинами донних відкладень.

Науковці доводять, що сьогодні більшість шахт, відвалів і хвостосховищ знаходяться в неналежному, з точки зору радіаційної безпеки, стані [4, 6–9]. Небезпека представляє розмив цих відвалів і хвостосховищ дощовими та паводковими водами, а також рознесення вітром радіоактивного пилу.

Іншою ланкою уранового виробництва є збагачувальні підприємства та заводи з гідрометалургійної переробки радіоактивних руд, де головний вид відходів – хвости переробки рудної маси, які насичені радіоактивними компонентами. Весь цей матеріал видаляється в намівні хвостосховища, які є невід'ємною частиною гідрометалургійного виробництва урану та торію та головним джерелом місцевого забруднення навколишнього середовища радіонуклідами. Навколо хвостосховища з часом утворюється як наземний, так і підземний ореол поширення радіонуклідів.

Руди Українського кристалічного щита (УКЩ) бідні: за низького вмісту урану в породах – 99,9% руди йде у відходи. Крім урану, «хвости» містять усі елементи уранового ряду, тобто 85% радіоактивності, що була у руді: довгоживучі продукти розпаду урану (торій-230 і радій-226) під час переробки не видаляються. Оскільки уран не може бути в ході перемелювання руди повністю відокремлений від порожньої породи, 10–15% його відправляється у відвали. Процес зменшення радіаційної активності «хвостів» та відвалів може тривати мільйон років.

Крім радіоактивних елементів, «хвости» містять низку токсичних речовин, які раніше були присутні у руді. Наприклад, миш'як, а також хімікалії, що використовуються при видобутку руди. Якщо руда містить пірит (FeS_2), то в покладах відходів при проникненні опадів і кисню виникають кислоти, що стимулюють вилуговування забруднювачів, погіршується якість ізолюючого шару, що підстилає, і тим самим збільшується вихід токсинів в ґрунтову воду («кислотний гірський дренаж»).

Від уранових хвостосховищ виходить два види небезпеки. Перший – це радіація, але якщо хвостосховища законсервувати, то від них не буде серйозної загрози. Друга небезпека полягає в тому, що якщо на хвостосховищі сходять зсув, то він це хвостосховище «видавлює», а маса, що міститься в ньому, потрапляє в річки, і виникає ризик забруднення води.

Щоб визначити проблеми радіаційної небезпеки уранових відвалів, звернемося до результатів деяких досліджень. Наприклад, наведені дані дослідження небезпеки навколо відвалів трьох уранових шахт Кіровоградської області [10] свідчать, що максимальний ризик смерті очікується поблизу відвалів Смолінської шахти, небагато менший ризик смерті очікується поблизу Інгульської шахти, ще значно менший – поблизу відвалів

Новокостянтинівської шахти. Величина ризику смерті поблизу меж відвалів перебуває на рівні приблизно 10^{-9} /рік. У НРБУ-97 зазначається, що ризик зневажливо малий, якщо ймовірність смерті менша за 10^{-6} /рік або $7 \cdot 10^{-5}$ за все життя.

За результатами проведених вимірювань в дослідженні [11] проведено розрахунки доз опромінення населення повітряним шляхом формування дози. Виконання робіт з моніторингу повітряного середовища в районах уранодобувних підприємств було розпочато у 2008 р. на Інгульській шахті, яка складається з двох територіально рознесених шахт: шахти «Інгульська» та шахти «Центральна». Було встановлено, що дози опромінення змінюються для різних вікових груп населення від 20,8 до 22,2 мкЗв для шахти «Центральна» та від 48,2 до 51,8 мкЗв для шахти «Інгульська». Ці ефективні дози опромінення населення не перевищують встановлених квот повітряним шляхом опромінення відповідно до НРБУ-97 і рівних 120 мкЗв/рік.

В дослідженні [12] встановлено, що максимально можливе сумарне індивідуальне дозове навантаження на населення, яке проживає в зоні впливу шахт «Інгульська», становить 0,951 мЗв/рік, а шахти «Смолинська» – 0,722 мЗв/рік. Максимальне ефективне індивідуальне дозове навантаження населення від діючих об'єктів ДП «СхідГЗК» вбирається у 0,12 мЗв/год, що відповідає нормам НРБУ-97. Показано, що покращення екологічної обстановки на майданчиках гірничих підприємств досягається завдяки проведенню планувальних заходів, що передбачають: ізоляцію поверхні відвалів ґрунторослинним шаром, рекультивацію забруднених радіонуклідами у процесі виробничої діяльності локальних ділянок площею 20 тис. м².

Радонова небезпека. Радон утворюється в результаті природного радіоактивного розпаду урану, тому радон знаходиться у високій концентрації в ґрунті та скельних породах, що містять радіоактивні елементи. Радон може виділятися також з ґрунтів, що містять певні типи промислових відходів, таких як порода гірничо-збагачувальних підприємств і шахт.

На відкритому просторі концентрація радону настільки низька, що зазвичай не викликає занепокоєння. Однак радон накопичується усередині закритих приміщень (таких, як житло, дитячі дошкільні і шкільні заклади тощо). Рівень утримання радону у приміщенні визначається як складом будівельних матеріалів, так і концентрацією радону у ґрунті під будівлею. Ще одне джерело надходження радону в житлові приміщення – вода та природний газ.

Об'ємна активність радону в поверхневих водах дуже низька, зазвичай нижче 1 Бк/л. У ґрунтових водах об'ємна активність змінюється від 1 до 50 Бк/л у підземних водоносних пластах, від 10 до 300 Бк/л у свердловинах, та від 100 до 1000 Бк/л у кристалічних породах.

Через свою низьку реакційну властивість радон сам по собі не становить серйозної загрози здоров'ю. Проте, радіаційна токсичність його дочірніх продуктів розпаду (ДПР) – короткоживучих ізотопів полонію, вісмуту, свинцю – дуже висока. Основну частину дози, обумовлену радоном, людина отримує, перебуваючи в закритому, непровітрюваному приміщенні. У зонах з помірним кліматом концентрація радону в закритому приміщенні приблизно в 8 разів вище, ніж у зовнішньому повітрі. У середнього періоду життя (60–70 років) людини сумарна доза може бути оцінена 300–500 мЗв. Причому з цих доз їх 75–80% обумовлені впливом радону (див. рис. 3).

В Україні найбільша потенційна небезпека, зумовлена радоном, існує в межах Українського кристалічного щита (УКЩ), а це територія, що тягнеться вздовж середньої течії Дніпра смугою завдовжки понад 1000 км та завширшки близько 250 км. На УКЩ розташовані Житомирська, Вінницька, Кіровоградська та Запорізька області, східні частини Рівненської та Хмельницької області, північно-східні частини Одеської, Київської (правобережжя) та Черкаської областей, північні частини Миколаївської, Дніпропетровської (правобережжя) та Черкаської областей. Тому в будинках на території цих областей часто спостерігається перевищення нормативів щодо радону. Оцінка доз опромінення населення України свідчить про значні варіації радону у приміщеннях будівель [13–16].

На рис. 4 наведені середньорічні дози радонового опромінювання по областях України у 2017 р.

НРБУ-97 встановлено нормативи утримання радону та торону у повітрі приміщень як еквівалентна рівноважна об'ємна активність (ЕРОА) [17]. У випадку, коли будівля або споруда вводяться в експлуатацію після закінчення будівництва або реконструкції, допустимий вміст радону у повітрі приміщень для експлуатації з постійним перебуванням людей становить 50 Бк/м^3 , а для торону – 3 Бк/м^3 . Для існуючих будівель та споруд для експлуатації з постійним перебуванням людей рівень утримання радону у повітрі існуючих будівель та споруд рівень утримання радону не повинен перевищувати 100 Бк/м^3 , а торону – 6 Бк/м^3 .

Допустимі рівні радону у повітрі приміщень в Україні більш жорсткіші, ніж у країнах Європи. Міжнародна Комісія з радіаційного захисту (МКРЗ) пропонує як допустиму для житлових будівель величину об'ємної активності 300 Бк/м^3 (ЕРОА = 150 Бк/м^3). Аналогічний референтний рівень для середньої річної концентрації радону у повітрі (за винятком, якщо обставини на національному рівні не вимагають іншого) передбачений Директивою 2013/59/Євратом.

В 2019 р. Кабінет Міністрів України затвердив національний план дій щодо радону, який за своєю змістовною частиною повністю відповідає вимогам Основних стандартів безпеки Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) та Євратому. Відповідно до змісту Плану заходів щодо зниження рівня опромінення населення радоном та продуктами його розпаду, мінімізації довгострокових ризиків від поширення радону у житлових та нежитлових будинках, на робочих місцях на 2020–2024 рр. [18], у 2020 р. Міністерством охорони здоров'я, Держатомрегулюванням та Національною академією медичних наук мали б бути розроблені та затверджені Порядок та Методика проведення моніторингу радону в Україні та повідомлення про радіаційні ризики. При цьому відповідальним суб'єктом проведення моніторингу рівнів радону є місцеві державні адміністрації.

Рис. 4. Радонове опромінення українців в розрізі областей. Джерело: uatom.org

Крім того, передбачено створення системи контролю за якістю та ефективністю проведення протирадонових заходів на рівні держави, формування бази даних щодо рівнів

радону в повітрі будинків та реєстру сертифікованих експертів з протирадонових заходів, розроблення санітарного регламенту щодо визначення рівнів дій активності радону на робочих місцях [18]. На жаль, поки немає реальних дій щодо виконання цього Плану.

Дослідження радонової безпеки в Україні. За даними ряду наукових публікацій, радон як джерело опромінення може викликати не тільки онкологічні захворювання бронхолегеневої системи, але й бути причиною виникнення лейкемії у дітей. У 2015 р. МКРЗ видала нові рекомендації (Публікація 126) – доповнення до більш ранньої Публікації 115, яка була презентована науковій громадськості декількома роками раніше. Це свідчить про підвищену увагу до проблеми радону [19].

Аналізуючи дані досліджень, МКРЗ дійшла висновку, що ризик від радону для бронхолегеневої системи людини недооцінений в 1,5 раза, а тому було збільшено відповідні оцінки радіаційних ризиків. В Україні останні 10 років активно проводяться дослідження стану радонового забруднення приміщень, особливо приміщень, для знаходяться діти.

В 2011 р. вперше на території України була розпочата регіональна програма по зменшенню доз опромінення населення від радону – програма Кіровоградської обласної державної адміністрації «Стоп радон» [20]. Основні її результати представлені на рис. 5: середні значення ЕРОА радону в повітрі обстежених приміщень, та процент зафіксованих перевищень нормативу.

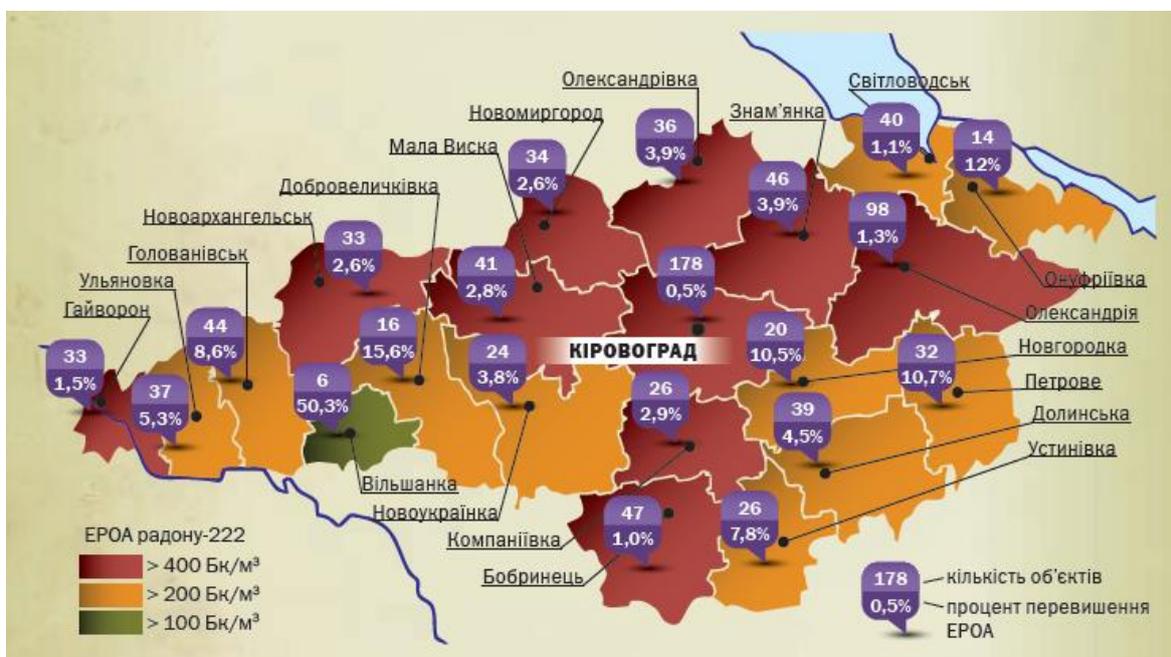

Рис. 5. Рівні радону в дитячих дошкільних та шкільних закладах Кіровоградської області (програма «Стоп радон»). Джерело: [20]

Аналіз результатів досліджень рівнів радону показав, що норматив НРБУ-97 перевищував у більше ніж 30% досліджених об'єктів. Зокрема, із 30 обстежених будівель у Маловисківському районі, перевищення нормативу по ЕРОА радону відмічалось у 23 будівлях, причому у 8 будівлях спостерігалось 5-кратне, а у 3 будівлях 10-кратне перевищення нормативу. У Компаніївському та Гайворонському районах зафіксовано показники активності радону у повітрі приміщень навчальних закладів більше 1000 Бк/м³ та 2300 Бк/м³ відповідно, які є критичними (у 20–46 разів вище за нормовані граничні показники). За отриманими результатами були оцінені прямі збитки для Кіровоградської області, обумовлені радоном.

У 2017–2018 рр. в рамках обласної програми «Комплексна програма захисту населення Кіровоградської області від впливу іонізуючого випромінювання на 2014–2018 роки» в освітніх і медичних закладах в м. Кропивницький було проведено два дослідження (табл. 1).

Вимірювання середньорічної ЕРОА радону в повітрі приміщень будівель дошкільних, шкільних та лікувальних закладів проводились методом пасивної трекової радонометрії фахівцями Державної установи «Інститут громадського здоров'я ім. О.М. Марзєєва Національної Академії медичних наук України» (ДУ «ІГЗ НАМНУ»).

У 2017 р. виявлено перевищення радіаційно-гігієнічного нормативу щодо ЕРОА радону (50 Бк/м^3) у 66,4% досліджених приміщень, з них рівень 100 Бк/м^3 (норматив для житлових будинків) перевищується у 32,1 % приміщень, рівень понад 200 Бк/м^3 – у 9,3% приміщень. У 2018 р. «радонова картина» дещо погіршилась: виявлено перевищення радіаційно-гігієнічного нормативу щодо ЕРОА радону (50 Бк/м^3) у 86,2% досліджених приміщень, з них рівень 100 Бк/м^3 (норматив для житлових будинків) перевищується у 53,6% приміщень, рівень понад 200 Бк/м^3 – у 15,2% приміщень.

У 2021 р. в Кіровоградській області за ініціативи РЦПК був реалізований пілотний проект для освітніх закладів м. Кропивницький щодо потенціального створення автоматизованого комплексу вимірювання радону в приміщеннях. Вимірювання об'ємної активності радону здійснювалось інтегральним радіометр радону RADON SCOUT (РГА-1100), дані вимірювання автоматично передавались на сервер з відповідним програмним забезпеченням (рис. 6), а місцезнаходження радіометру фіксувалось за допомогою GPS-трекеру. На кожному об'єкті вимірювання проводилось впродовж 5–7 днів.

*Таблиця 1. Результати досліджень щодо ЕРОА в м. Кропивницький.
Джерело: звіти «ДУ «ІГЗ НАМНУ»*

2017	2018
<p>1. Проведено вимірювання ЕРОА радону-222 у повітрі приміщень дошкільних, шкільних та лікувальних закладів м. Кропивницький Кіровоградської області (всього 42 об'єкти).</p> <p>2. Встановлено, що по всьому масиву даних діапазон значень ЕРОА радону-222 складає від 12 Бк/м^3 (ЗОШ І-ІІІ ступенів № 29, кабінет № 7) до 340 Бк/м^3 (музична школа № 3, 1 корпус). Середнє значення ЕРОА радону-222 складає 91 Бк/м^3.</p> <p>3. Виявлено перевищення радіаційно-гігієнічного нормативу щодо ЕРОА радону-222 (50 Бк/м^3) у 66,4% досліджених приміщень, з них рівень 100 Бк/м^3 (норматив для житлових будинків) перевищується у 32,1% приміщень, рівень понад 200 Бк/м^3 – у 9,3% приміщень.</p>	<p>1. Проведено вимірювання ЕРОА радону-222 у повітрі приміщень навчальних та лікувальних закладів м. Кропивницького (всього 34 об'єкти).</p> <p>2. Встановлено, що по всьому масиву даних діапазон значень ЕРОА радону-222 складає від 25 Бк/м^3 (позашкільний центр «Школа мистецтв») до 553 Бк/м^3 (музична школа № 3, 1 корпус). Середнє значення ЕРОА радону-222 складає 126 Бк/м^3.</p> <p>3. Виявлено перевищення радіаційно-гігієнічного нормативу щодо ЕРОА радону-222 (50 Бк/м^3) у 86,2% досліджених приміщень, з них рівень 100 Бк/м^3 (норматив для житлових будинків) перевищується у 53,6% приміщень, рівень понад 200 Бк/м^3 – у 15,2% приміщень.</p>

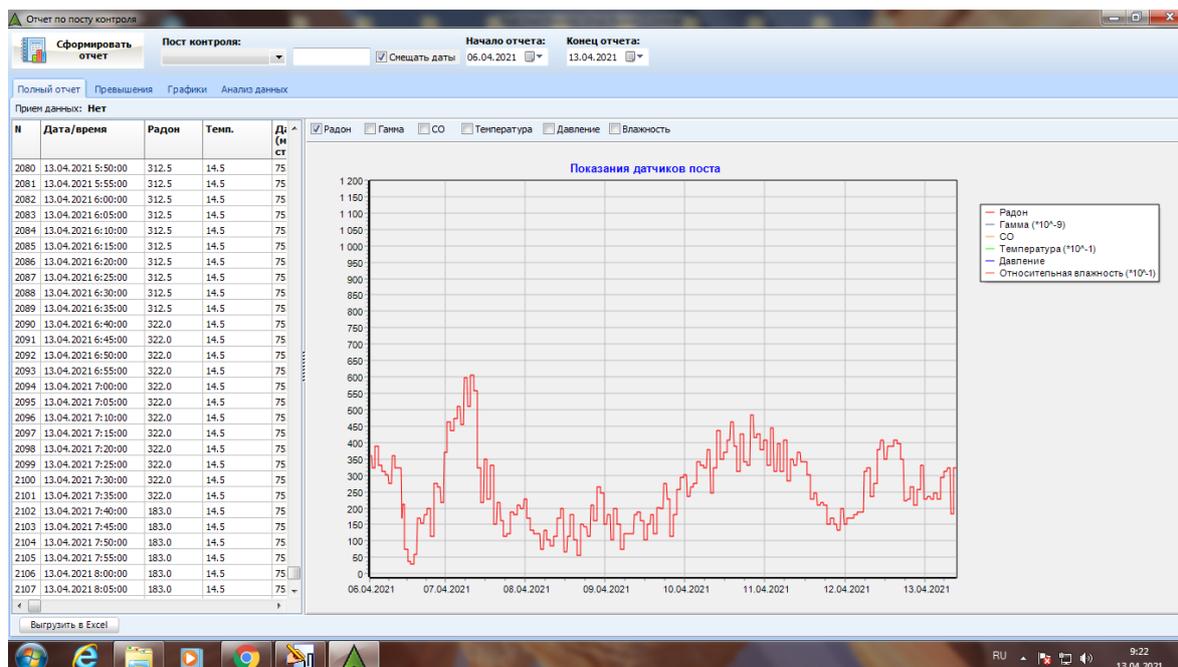

Рис. 6. Приклад вимірювання радону і зберігання даних на сервері з подальшим відображення на електронній мапі

За даними цього дослідження у 2021 р. серед 39 закладів шкільної і дошкільної освіти м.Кропивницький виявлено перевищення радіаційно-гігієнічного нормативу щодо ЕРОА радону (50 Бк/м^3) у 46,1% досліджених приміщень, з них рівень 100 Бк/м^3 (норматив для житлових будинків) перевищується у 10,2% приміщень, рівень понад 200 Бк/м^3 – у 12,8% приміщень. При цьому мінімальне середнє значення ЕРОА становило 14 Бк/м^3 , а максимальне – 297 Бк/м^3 .

В той же час потрібно зазначити, що під час моніторингу рівня радонового забруднення приміщень закладів шкільної і дошкільної освіти спостерігалися значення об'ємної активності радону більше 1800 Бк/м^3 .

В дослідженні [19] на території Запорізької області з метою визначення ЕРОА радону у повітрі житлових приміщень та будівель дошкільних навчальних закладів (ДНЗ) розраховано дози опромінення дітей за дії радону та оцінено відповідні радіаційні ризики виникнення негативних ефектів для дитячого населення. Всього обстежено майже 700 житлових будинків і 221 будівля ДНЗ.

Виміри показали, що середньгеометричне значення ЕРОА радону у повітрі житлових приміщень становило 46 Бк/м^3 , а в ДНЗ – 185 Бк/м^3 , що більше ніж втричі перевищує діючий гігієнічний норматив НРБУ-97. За результатами досліджень середньозважена річна доза опромінювання дітей в житлових приміщеннях була $2,8 \text{ мЗв/рік}$, в ДНЗ – $3,6 \text{ мЗв/рік}$, а середня сумарна річна доза – $6,4 \text{ мЗв/рік}$.

Виходячи з того, що в Запорізькій області проживає 66300 дітей віком від 3 до 6 років, автори дослідження [19] зазначають, що колективна доза опромінення дітей в житлових приміщеннях і будівлях ДНЗ сумарно становила $426,0 \text{ люд}\cdot\text{Зв}$, а розрахований радіаційний ризик – 43,7 випадка, тобто майже у 44 осіб за життя є ймовірність виникнення негативних стохастичних ефектів – раку та спадкових захворювань.

Взагалі, питання впливу радону на здоров'я людини є дуже актуальним, і тому проводиться багато різноманітних досліджень.

За даними МОЗ України у 1980-х рр. показник захворюваності населення на злоякісні утворення зріс у 3 рази порівняно з 1950-ми роками. У 2003 р. смертність на 100 тис. населення від захворювань органів дихання становила – 63,3, а від новоутворень – 194,2 випадки. Це високі величини проти, наприклад, для Нідерландів 24,2 випадків на 100 тис. населення. У 1990–2006 рр. у м. Києві, м. Севастополі та Дніпропетровській області високої

поширеності набули всі види новоутворень; злякисні новоутворення спостерігалися у м. Севастополі, Полтавській, Одеській та Кіровоградській областях [21]. Наприклад, у 2019 р. в Кіровоградській області онкозахворюваність на 32% перевищувала середньоукраїнські показники та майже на 50% у м. Кропивницький. За статистикою, за 2019 рік захворіли 4461 пацієнтів та померли 1953 жителя Кіровоградщини [22].

Висновки. Україна входить в перші «десятки» країн світу за запасами покладів урану і за виробництвом урану та має розвинену атомну енергетичну галузь з 15 ядерними реакторами на 4 АЕС, для яких уран є основним ядерним паливом. Останні декілька років в Україні частка електроенергії, виробленої українськими АЕС, становить 51–58%, що актуалізує питання ядерної і радіаційної безпеки, особливо для областей, які знаходяться на УКЩ.

Норми радіаційної безпеки в Україні, які було прийнято ще у 1997 р. (НРБУ-97), вже не відповідають сучасним вимогам, що визначаються в Публікаціях МКРЗ. Відсутність реєстрів індивідуального опромінення як працівників уранової галузі та медичних закладів, так і населення не дозволяє мати реальну картину радіаційної безпеки та застосовувати норми законодавства щодо компенсації надлишкових доз опромінення.

В Україні створена державна система обліку та контролю за переміщенням та накопиченням РАВ на основі: Державного реєстру РАВ та Державного кадастру сховищ РАВ та переліку місць їх тимчасового зберігання. Також створена система управління відходами ядерного палива, що забезпечує відповідний рівень ядерної безпеки на АЕС.

Серед питань радіаційної безпеки та екологічного впливу на довкілля для України найбільш критичними є питання рекультивації уранових відвалів шахт та хвостосховищ гідрометалургійних заводів і радонової безпеки населення, зокрема в Дніпропетровській та Кіровоградській областях.

Дослідження радонової обстановки та її вплив на населення України є надзвичайно важливими, що обумовлено додатковим впливом радіаційно-небезпечних чинників на організм людини. Для обмеження опромінення населення України необхідно організувати обов'язкове радіаційно-гігієнічне обстеження земельних ділянок під різноманітні види діяльності, провести детальне обстеження дитячих установ, житлових та громадських будівель у населених пунктах та, насамперед, розташованих у межах виділених зон радононебезпеки; дослідити радіаційні показники основних джерел питного водопостачання; розробити та провести радонозахисні заходи.

З метою встановлення пріоритетів реабілітаційних заходів в Україні необхідно запровадити радіаційно-гігієнічний паспорт регіону як показник радіаційного благополуччя. Першим кроком на шляху вирішення цієї проблеми є створення системи оперативного контролю, аналізу, оцінки та прогнозування радіаційної обстановки у регіонах України.

У 2019 р. Кабінет Міністрів України затвердив національний План заходів щодо зниження рівня опромінення населення радоном та продуктами його розпаду, мінімізації довгострокових ризиків від поширення радону у житлових та нежитлових будинках, на робочих місцях на 2020–2024 рр. Також передбачено створення системи контролю за якістю та ефективністю проведення протирадонових заходів на рівні держави, формування бази даних щодо рівнів радону в повітрі будинків та реєстру сертифікованих експертів з протирадонових заходів, розроблення санітарного регламенту щодо визначення рівнів дій активності радону на робочих місцях. Але крім плану, інших заходів поки не проведено.

Список використаних джерел

1. Частка теплової генерації в загальному виробництві електроенергії з 2016 р. зменшилась на 5% [Електронний ресурс]. *Мре.kmu.gov.ua*. 2021. URL: http://mre.kmu.gov.ua/minugol/control/publish/article?art_id=24553872

2. Буткевич Г. Хочу завести в Україну 1 мільярд долларов [Електронний ресурс]. *Censor.net*. 2019. URL: <https://censor.net/ru/r3139752>

3. Шаталов М.М. Уран надр України: геохімія урану та історія створення мінерально-сировинної бази. *Вісник НАН України*. 2015. № 10. С. 50–59.
4. Лисиченко, Г.В. Ковач В.Е. Мировой опыт реабилитации бывших урановых производств. *Техногенно-екологічна безпека та цивільний захист*. 2013. № 6. С. 4–12.
5. Дурасова Н.С., Коваленко Г.Д. Оценка радоноопасности объектов ядерно-топливного цикла на примере хвостохранилищ Приднепровского химического завода. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Естественные науки*. 2015. Т.30. № 3(200). С. 176–181.
6. Романович И.К., Кормановская Т.А., Королева Н.А., Лисаченко Э.П., Сапрыкин К.А. Научное обоснование методических подходов к организации и проведению заключительного радиационного обследования участков территории, реабилитированных после загрязнения природными радионуклидами. *Радиационная гигиена*. 2018. Т.11. № 3. С. 7–21. DOI: 10.21514/1998-426X-2018-11-3-7-21
7. Тен О.Л. Радиоэкологическая характеристика объектов размещения радиоактивных отходов уранового производства и рекомендации по ее улучшению. *Радиационная гигиена*. 2015. Т. 8. № 2. С. 132–134.
8. Волков В. Г., Павленко В. И., Чесноков А. В., Арустамов А. Э., Козырев Д. В., Пикулина И. В. Реабилитация объектов переработки уранового сырья. *Безопасность окружающей среды*. 2008. № 1. С. 60–62.
9. Клочкова Н.В., Салтыков А.С., Авдонин Г.И. Комплексная радиационно-гигиеническая оценка окружающей среды отработанного уранового месторождения Табошар (Таджикистан). *Актуальные проблемы экологии и природопользования: Сб. науч. трудов*. 2014. С. 136–139.
10. Дудар Т.В., Вітько В.І., Коваленко Г.Д. Пилове забруднення та оцінка дозових навантажень від відвалів урановидобування. *Науково-технічний журнал*. 2022. № 1 (21). С. 49–56.
11. Сорока Ю.Н. Основные принципы радиационного мониторинга в районах размещения объектов добычи и переработки урановых руд. *Зб. наукових праць НГУ*. 2012. №39. С. 195–206.
12. Ляшенко В.И., Чекушина Т.В., Лисовой И.А., Лисовая Т.С. Экологическая безопасность в зоне влияния уранового производства. *Экология и промышленность России*. 2019. Т.23. №3. С. 60–65.
13. Комов И.Л., Фролов О.С., Диденко П.И. и др. Основные проблемы радоновой безопасности. Киев: Логос, 2005. 351 с.
14. Pavlenko T., Los I. Exposure doses due to indoor radon-222 in Ukraine and basic directions for the desize. *Radiation measurement*. 1997. V. 28. № 1–6. P. 733–738.
15. Диденко П.И. Влияние радона на население Украины. *Зб. наукових праць «Техногенно-екологічна безпека та цивільний захист»*. 2013. № 5. С. 60–67.
16. Диденко П.И. Экологические аспекты воздействия радона на население. *Зб. наукових праць «Техногенно-екологічна безпека та цивільний захист»*. 2014. № 6. С. 72–81.
17. НРБУ-97. (1997) [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0208282-97#Text>
18. Про затвердження плану заходів щодо зниження рівня опромінення населення радоном та продуктами його розпаду, мінімізації довгострокових ризиків від поширення радону в житлових та нежитлових будівлях, на робочих місцях на 2020–2024 роки. Розпорядження КМУ від 27 листопада 2019 р. № 1417-р. [Електронний ресурс] *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1417-2019-%D1%80#Text>
19. Куцак А.В., Севальнев А.І., Костенецький М.І. Соціально-гігієнічний моніторинг здоров'я дітей в аспекті оцінки радіаційного ризику через радон-222. *Громадське здоров'я та проблеми харчування*. 2018. № 1. С. 32–35.

20. Доповідь про стан ядерної та радіаційної безпеки в Україні у 2012 р. [Електронний ресурс]. *Snriu.gov.ua*. 2012. URL: https://snriu.gov.ua/storage/app/sites/1/docs/shorichna_dopovid_pro_stan_yadernou_ta_radiacijnoi_bezpeky/Annual%20Report%202012%20UKR.pdf

21. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2006 р. 2006. Київ. 549 с.

22. Рак в Україні, 2018–2019. Захворюваність, смертність, показники діяльності онкологічної служби. *Бюлетень національного канцер-реєстру України*. 2020. № 21 [Електронний ресурс]. URL: ncru.inf.ua/publications/BULL_21/index.htm

References

1. Chastka teplovoi heneratsii v zahalnomu vyrobnytsvi elektroenerhii z 2016 roku zmenshylas na 5% [The share of thermal generation in total electricity production has decreased by 5% since 2016]. (2021). *Mpe.kmu.gov.ua*. Retrieved from http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/publish/article?art_id=24553872 [in Ukrainian].

2. Butkevych H. (2019). Khochu zavesty v Ukraynu 1 myllyard dollarov [I want to bring 1 billion dollars to Ukraine]. *Censor.net*. Retrieved from <https://censor.net/ru/r3139752> [in Russian].

3. Shatalov, M.M. (2015). Uran nadr Ukrainy: heokhimiia uranu ta istoriia stvorennia mineralno-syrovynnoi bazy [Uranium of the Ukrainian subsurface: geochemistry of uranium and the history of the creation of the mineral and raw material base]. *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 10 [in Ukrainian].

4. Lisichenko, G.V. Kovach, V.E. (2013). Mirovoy opyt reabilitatsii byivshih uranovyih proizvodstv [World experience in the rehabilitation of former uranium production]. *Tehnogenno-ekologichna bezpeka ta tsivilnyi zahist – Technological and environmental safety and civil protection*. 6. 4–12 [in Russian].

5. Durasova, N.S., Kovalenko, G.D. (2015). Otsenka radonopasnosti ob'ektov yadernotoplivnogo tsikla na primere hvostohranilisch Pridneprovskogo himicheskogo zavoda [Assessment of the radon hazard of nuclear fuel cycle facilities on the example of the tailings of the Prydniprovsky chemical plant]. *Nauchnyie vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Estestvennyie nauki – scientific bulletins of the Belgorod State University. Series: Natural sciences* 30, 3(200), 176–181 [in Russian].

6. Romanovich, I.K., Kormanovskaya, T.A., Koroleva, N.A., Lisachenko, E.P., Sapryikin, K.A. (2018). Nauchnoe obosnovanie metodicheskikh podhodov k organizatsii i provedeniyu zaklyuchitelnogo radiatsionnogo obsledovaniya uchastkov territorii, reabilitirovannyih posle zagryazneniya prirodnyimi radionuklidami [Scientific substantiation of methodological approaches to the organization and conduct of the final radiation survey of areas of the territory rehabilitated after contamination with natural radionuclides]. *Radiatsionnaya gigiena – Radiation hygiene*, 11(3), 7–21. DOI: 10.21514/1998-426H-2018-11-3-7-21 [in Russian].

7. Ten, O.L. (2015). Radioekologicheskaya karakteristika ob'ektov razmescheniya radioaktivnyih othodov uranovogo proizvodstva i rekomendatsii po ee uluchsheniyu [Radioecological characteristics of radioactive waste disposal facilities of uranium production and recommendations for its improvement]. *Radiatsionnaya gigiena – Radiation hygiene*, 8 (2), 132–134 [in Russian].

8. Volkov, V.G., Pavlenko, V.I., Chesnokov, A.V., Arustamov, A.E., Kozyrev, D.V., Pikulina, I.V. (2008). Reabilitatsiya ob'ektov pererabotki uranovogo syr'ya [Rehabilitation of uranium processing facilities]. *Bezopasnost okruzhayushey sredy – Environmental safety*, 1, 60–62 [in Russian].

9. Klochkova, N.V., Saltyikov, A.S., Avdonin, G.I. (2014). Kompleksnaya radiatsionnogiigienicheskaya otsenka okruzhayushey sredy otrabotannogo uranovogo mestorozhdeniya Taboshar (Tadzhikistan) [Comprehensive radiation-hygienic assessment of the environment of the spent uranium deposit Taboshar (Tajikistan)]. *Aktualnyie problemy ekologii i prirodopolzovaniya – Actual problems of ecology and nature management*, 136–139 [in Russian].

10. Dudar, T.V., Vitko, V.I., Kovalenko G.D. (2022). Pilove zabrudnennya ta otsinka dozovih navantazhen vid vidvaliv uranovidobuvannya [Dust pollution and assessment of dose loads from uranium mining dumps]. *Naukovo-tehnIchniy zhurnal – Scientific and technical magazine*, 1(21), 49–56 [in Ukrainian].
11. Soroka, Yu.N. (2012). Osnovnyie printsipy radiatsionnogo monitoringa v rayonah razmescheniya ob'ektov dobyichi i pererabotki uranovyih rud [Basic principles of radiation monitoring in areas where uranium ore mining and processing facilities are located]. *Zb. naukovih prats NGU – Coll. scientific works of NSU*, 39, 195–206 [in Russian].
12. Lyashenko, V.I., Chekushina, T.V., Lisovoy, I.A., Lisovaya, T.S. (2019). Ekologicheskaya bezopasnost v zone vliyaniya uranovogo proizvodstva [Ecological safety in the area of influence of uranium production]. *Ekologiya i promyshlennost Rossii – Ecology and industry of Russia*, 23(3), 60–65 [in Russian].
13. Komov, I.L., Frolov, O.S., Didenko, P.I. i dr. (2005). Osnovnyie problemy radonovoy bezopasnosti [The main problems of radon safety]. Kiev: Logos. 351 [in Russian].
14. Pavlenko, T., Los, I. (1997). Exposure doses due to indoor radon-222 in Ukraine and basic directions for the desize. *Radiation measurement*, 28. 1–6. 733–738 [in Russian].
15. Didenko, P.I. (2013). Vliyanie radona na naselenie Ukrainyi [The impact of radon on the population of Ukraine]. *Zb. naukovih prats “Tehnogenno-ekologichna bezpeka ta tsivilnyi zahist” – Coll. of scientific works “Technological and ecological safety and civil protection”*, 5, 60–67 [in Russian].
16. Didenko, P.I. (2014). Ekologicheskie aspektyi vozdeystviya radona na naselenie [Environmental aspects of the impact of radon on the population]. *Zb. naukovih prats “Tehnogenno-ekologichna bezpeka ta tsivilnyi zahist” – Coll. of scientific works “Technological and ecological safety and civil protection”*, 6, 72–81 [in Russian].
17. NRB-97. (1997). *Zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0208282-97#Text> [in Ukrainian].
18. Pro zatverdzhennya planu zahodiv schodo znizhennya rivnya opromlnennya naseleennya radonom ta produktami yogo rozpadu, minimizatsiyi dovgostrokovih rizikiv vid poshirennya radonu v zhitlovih ta nezhitlovih budivlyah, na robochih mistyakh na 2020–2024 roki [On the approval of the plan of measures to reduce the level of exposure of the population to radon and its decay products, to minimize long-term risks from the spread of radon in residential and non-residential buildings, at workplaces for 2020–2024]. Rozporyadzhennya KМУ vid 27.11.2019 #1417-r. *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1417-2019-r#Text> [in Ukrainian].
19. Kutsak, A.V., Sevalnev, A.I., Kostenetskiy, M.I. (2018). Sotsialno-gigienichniy monitoring zdorov'ya ditey v aspekti otsinki radiatsiynogo riziku cherez radon-222 [Socio-hygienic monitoring of children's health in terms of radiation risk assessment due to radon-222.]. *Gromadske zdorov'ya ta problemi harchuvannya – Public health and nutrition issues*, 1, 32–35 [in Ukrainian].
20. Dopovid pro stan yadernoyi ta radiatsiynoyi bezpeki v Ukrayini u 2012 rotsi [Report on the state of nuclear and radiation safety in Ukraine in 2012]. (2012). Retrieved from https://snriu.gov.ua/storage/app/sites/1/docs/shorichna_dopovid_pro_stan_yadernou_ta_radiacijnoi_bezpeky/Annual%20Report2012UKR.pdf [in Ukrainian].
21. Natsionalna dopovid pro stan navkolishnogo prirodnoho seredovischa v Ukrayini u 2006 rotsi [National report on the state of the natural environment in Ukraine in 2006]. (2006). Kyiv. 549 [in Ukrainian].
22. Rak v Ukrayini, 2018–2019. Zahvoryuvanist, smertnist, pokazniki diyalnosti onkologichnoyi sluzhbi. Byuletten natsionalnogo kantser-reestru Ukrayini [Cancer in Ukraine, 2018–2019. Morbidity, mortality, performance indicators of the oncology service. *Bulletin of the National Chancery Register of Ukraine*. (2020), 21. *Ncru.inf.ua* Retrieved from ncru.inf.ua/publications/BULL_21/index.htm [in Ukrainian].

Малиновський В.Я.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри соціогуманітарних технологій
Луцького національного технічного університету
ORCID ID: 0000-0003-2017-553X
(Україна, м. Луцьк), valentyn.volyn@gmail.com

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

DOI 10.29038/2524-2679-2020-02-209-224

У статті висвітлено процес реформування територіальної організації влади (далі – ТОВ) протягом років Незалежності. Наголошується, що досвід неодноразових спроб проведення адміністративної і територіальної реформ показав відсутність системності, послідовності та наукового обґрунтування. Процес реформування відбувався помилковим шляхом – модернізацією центрального рівня державної влади з ігноруванням фундаменту Української держави – формування дієвої і спроможної муніципальної влади. Лише під тиском Майдану у 2014 р. влада змушена була розпочати реальний трансформаційний проєкт демонтажу централізованої, фактично президентської республіки, що несла перманентну небезпеку узурпації влади зі встановленням авторитарного клептократичного режиму. Таким чином розпочався процес побудови держави нового типу – сервісної, котра служить своїм громадянам та забезпечує захист їх інтересів, спираючись на самоврядні інституції і громадянське суспільство.

За доволі незначний період реформування вдалося здійснити те, чого не вдавалося реалізувати (незважаючи на неодноразові спроби) протягом попередніх десятиліть Незалежності: сформувати 1469 територіальних громад (далі – ТГ) – основу муніципальної влади базового рівня і головних надавачів громадянам якісних публічних послуг та замість 490 районів, сформованих ще у радянський період, створити 136 нових районів, котрі відповідають стандартам ЄС. Це відкрило можливості не лише для формування ефективної моделі публічної адміністрації, а й вагомого поступу в напрямі європейського та євроатлантичного курсу України. При цьому наголошується, що реформа децентралізації ще не отримала остаточного завершення. Незважаючи на досягнуті успіхи, вона потребує значних зусиль і незмінності політичного курсу.

Ключові слова: децентралізація, територіальна організація влади, територіальна громада, місцеве самоврядування, адміністративно-територіальний устрій.

Malynovskyi V.Ya.,
Doctor of Political Science, Professor,
Professor of the Department of Sociological Technology,
Lutsk National Technical University
ORCID ID: 0000-0003-2017-553X
(Ukraine, Lutsk), valentyn.volyn@gmail.com

State and development prospects of the territorial organization of power in Ukraine

The article highlights the process of reforming the territorial organization of power during the years of Independence. It is noted that the experience of repeated attempts to carry out administrative and territorial reforms has shown a lack of system, consistency and scientific justification. The process of reform took place in the wrong way – the modernization of the central level of state power while ignoring the foundation of the Ukrainian state – the formation of an effective and capable municipal government. Only under Maidan pressure in 2014 was the government forced to embark on a real transformation project to dismantle a centralized, de facto presidential republic that posed a permanent danger of usurping power with the establishment of

an authoritarian kleptocratic regime. Thus began the process of building a new type of state – the service, which serves its citizens and protects their interests, based on self-governing institutions and civil society.

In a relatively short period of reform, it was possible to achieve what could not be realized (despite repeated attempts) during the previous decades of Independence: to form 1469 territorial communities – the basis of municipal government and basic providers of quality public services and instead 490 districts, formed during the Soviet period, to create 136 new districts that meet EU standards. This opened opportunities not only for the formation of an effective model of public administration, but also for significant progress in the direction of Ukraine's European and Euro-Atlantic course. It is noted that the decentralization reform has not yet been finalized. Despite its success, it requires considerable effort and a steady course.

Key words: *decentralization, territorial organization of power, territorial community, local self-government, administrative-territorial system.*

Постановка проблеми. Реформування ТОВ перманентно тривало з перших років Незалежності. Однак через відсутність консенсусу політичних еліт, політичної волі владних команд, наукового обґрунтування, безсистемність, кожна спроба завершувалася поразкою, що негативно позначалася на розвитку країни. У результаті відсутності реальних реформ Україна залишалася централізованою державою з декларативним місцевим самоврядуванням та архаїчним адміністративно-територіальним устроєм (далі – АТУ). Така система ТОВ, аналогів якої не було серед демократій, стала перешкодою не лише поступальному соціально-економічному розвитку країни, а й її євроатлантичних перспектив. Лише під тиском Майдану розпочалося реальне реформування, перший етап якого успішно завершився місцевими виборами 25 жовтня 2020 р. на новій територіальній основі. Однак трансформувати адміністративну модель через політичні перешкоди не вдалося. Більше того, наразі відсутній політичний консенсус щодо окремих аспектів нової моделі публічної адміністрації. Відповіді на ці запитання – головне завдання, що постало перед реформаторами на нинішньому етапі децентралізаційної реформи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративно-територіального облаштування України отримало широке висвітлення в науковій літературі. Зазначена тематика зосереджена у таких працях [3; 5; 9; 10]. Однак аналіз літератури дає підстави для висновку про те, що сьогодні не існує загальноновизнаного підходу щодо сучасної моделі ТОВ.

Метою цієї статті є висвітлення процесу реформування ТОВ протягом років Незалежності. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: здійснити аналіз процесу реформування; акцентувати на помилках, здійснених у цьому процесі; підвести підсумки першого етапу реформи децентралізації та окреслити перспективи завершення реформи ТОВ.

Методика дослідження. У процесі дослідження застосовано такі теоретичні методи: аналіз і синтез, логічний та емпіричні: спостереження, порівняння.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан державного будівництва в Україні відзначається інтенсивним пошуком найбільш оптимальної моделі ТОВ. Адже необхідною умовою стабільного розвитку суспільства та ефективного функціонування держави є забезпечення балансу загальнонаціональних інтересів з інтересами населення регіонів і ТГ. Із самого початку Незалежності Україна знаходиться у перманентному пошуку ефективної моделі ТОВ. Досвід неодноразових спроб проведення адміністративної і територіальної реформ показав відсутність системності, послідовності та наукового обґрунтування. Загальною тенденцією було те, що український політикум протягом усіх років незалежності цікавила розбудова «даху» державного механізму, а не закладання його підвалин, а саме, територіальної організації публічної влади. Тобто процес державотворення відбувався помилковим шляхом – з будівництва центрального рівня державної влади і пустопорожніх декларацій щодо його фундаменту. Такий підхід став наслідком недостатнього усвідомлення владною політичною елітою значення базових політичних інститутів, найперше, місцевого

самоврядування. Рішення щодо реформування приймалися без проведення належних наукових і громадських експертиз, а їх зміст значною мірою визначався компромісом політичних і корпоративних інтересів тих сил, які намагались утримати або встановити контроль над основними інститутами публічної влади чи посилити свої владні повноваження [15, с. 152–153]. Через несформованість громадянського суспільства та відсутність потужних прореформаторських течій у середовищі українських політичних партій, не здійснювалося суттєвого тиску на владу для проведення відповідних трансформацій. Низький рівень громадської довіри до влади породжував у суспільстві ставлення до реформи як до чужої справи та відсутність причетності до цього процесу.

І лише під тиском Майдану влада змушена була розпочати реальний трансформаційний проєкт під назвою «реформування місцевого самоврядування та ТОВ». Каталізатором кардинальних змін стала Революція Гідності, як протест українського народу проти надмірної концентрації влади в руках В. Януковича та його «сім'ї», перетворення України на васала Росії. Стало остаточно очевидним, що існування України у форматі централізованої, фактично президентської республіки, яка двічі у 2004 і 2014 рр. піддавалася конституційній ревізії, стало безперспективною справою, котра несла перманентну небезпеку узурпації влади зі встановленням авторитарного клептократичного режиму. Трагічні події 2014 р. наочно показали, що ця архаїчна політико-територіальна модель виявилася неспроможною забезпечити стабільність відносин між центром і регіонами – основу збереження цілісності держави, динамічного регіонального розвитку: «Події, що відбулися з початку 2014 р. на території півострова Крим та у південно-східних регіонах України, є наслідком прорахунків та недоліків державної внутрішньої та зовнішньої політики, в тому числі політики регіонального розвитку» [1].

Після перемоги Майдану настав сприятливий момент для побудови держави нового типу – *сервісної*, котра служить своїм громадянам та забезпечує захист їх інтересів, спираючись на самоврядні інституції і громадянське суспільство. Саме такий підхід зафіксований у Державній стратегії регіонального розвитку до 2027 р. в якій стратегічною метою державної регіональної політики є «розвиток та єдність, орієнтовані на людину – гідне життя в згуртованій, децентралізованій, конкурентоспроможній і демократичній Україні, забезпечення ефективного використання внутрішнього потенціалу територій та їх спеціалізації для досягнення сталого розвитку країни, що створює умови для підвищення рівня добробуту та доходів громадян під час досягнення згуртованості в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному та просторовому вимірах» [2, с. 9]. Така держава має зберегти за собою на місцях лише ті функції, які за своєю суттю є державними, все інше має стати прерогативою муніципальної влади. У свою чергу, громадяни повинні перебрати максимум активності та відповідальності за вирішення локальних питань і налагодити ефективний контроль за діями місцевої влади. Патерналістський підхід, глибоко вкорінений радянською системою, має назавжди відійти у минуле.

Однак на основі підписаних 5 вересня 2014 р. так званих «Мінських домовленостей», розпочався безпрецедентний тиск Росії з вимогами запровадження в Україні федеративної форми державного устрою. У цьому зв'язку зазначимо, що кожен з учасників Тристоронньої контактної групи з урегулювання на Донбасі (Україна, Німеччина, Франція, Росія) мали різні підходи щодо сутності децентралізації, що передбачалася цим документом. Зокрема, тогочасне українське керівництво, розуміючи несприйняття ідеї федералізму українським народом, та, зважаючи на трагічний досвід автономізації Криму, чітко усвідомлювало справжню мету Кремля – через федералізацію реалізувати сценарій відторгнення всієї південно-східної частини України, який не вдалося здійснити силовим варіантом. Федералізація залишала Москві та її агентам в Україні сприятливий плацдарм для подальшого розчленування нашої держави [7, с. 234].

У цій складній політичній ситуації єдино правильним державницьким рішенням було проведення реформи ТОВ на засадах децентралізації, котра стала не лише альтернативою федералізації, а й виконанням суспільного замовлення на ефективні, відповідальні інститути публічної влади, спроможні забезпечити сталий розвиток ТГ і регіонів, надання публічних послуг населенню на рівні, який би відповідав європейським стандартам, а відтак на належне врядування

на місцевому рівні. Таким чином, зазначене реформування було спрямоване на досягнення двох стратегічних політичних цілей:

1) *внутрішньополітичної*: трансформація ТОВ у напрямі побудови модерної системи публічного управління на місцевому та регіональному рівнях та її оптимальної просторової основи;

2) *зовнішньополітичної*: наближення національної моделі місцевої та регіональної влад до стандартів Європейської Хартії місцевого самоврядування з перспективою отримання членства в НАТО і ЄС.

Зазначене реформування мало стати не лише важливим політичним кроком, а й відповіддю на реальні очікування громадян після Майдану. Влада мала довести, що вона здатна не лише декларувати реформи, як це неодноразово вже було в новітній історії, але й успішно їх здійснити.

Основою реформування стала Концепція реформування місцевого самоврядування та ТОВ в Україні від 1 квітня 2014 р., розроблена Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (далі – Концепція) спільно з експертним середовищем, представниками місцевого самоврядування та всеукраїнськими асоціаціями місцевого самоврядування. Метою Концепції було «визначення напрямів, механізмів і строків формування ефективного місцевого самоврядування та ТОВ для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та ТГ» [13]. Децентралізація та реформа державного управління також була однією з реформ, визначених Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020». У ній метою політики у сфері децентралізації визначено «відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи ТОВ в Україні, реалізація у повній мірі положень Європейської Хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування» [11].

Зазначена Концепція загалом заклала правильні параметри реформування, однак цей урядовий нормативно-правовий акт потребував не лише прийняття цілої низки законів, а й внесення змін до Конституції України. На жаль, унаслідок політичного протистояння і несприйняття окремими політичними силами децентралізаційної реформи, чотири спроби внесення змін до Основного Закону (дві за часів президентства П. Порошенка і дві – В. Зеленського) були невдалими, а окремі закони не прийняті ще й досі, зокрема Закон України «Про засади АТУ України». Виходячи з такої ситуації, реформатори змушені були здійснювати реформування у форматі чинних норм Конституції. Такий підхід отримував постійний спротив і жорстку критику з боку відвертих опонентів реформи на всіх етапах реформування у формі не лише публічних висловлювань у ЗМІ та з парламентської трибуни, а й у судових позовах. Зокрема, у січні 2021 р. Конституційний Суд України за поданням 49 народних депутатів України відкрив конституційне провадження у справі щодо конституційності постанови Верховної Ради України «Про утворення і ліквідацію районів» № 807-IX від 17 липня 2020 р. [6]. До зазначених перешкод у 2020 р. додалася ще й пандемія, викликана гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2, а в 2022 р. – російсько-українська війна.

Долаючи перманентний опір опонентів, реформа децентралізації протягом 2014–2020 рр. пройшла складний і тернистий шлях з багатьма перешкодами. Однак на відміну від попередніх спроб реформування послідовність влади і наявність політичної волі дали можливість подолати всі спроби внутрішніх опонентів і зовнішніх недругів заблокувати найважливішу українську реформу. У результаті було демонтовано просторову основу публічної влади, сформовану ще в часи СРСР, і на всій території України запроваджено новий АТУ базового та субрегіонального рівнів. Це створило передумови для:

- формування ефективної моделі публічної влади для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку відповідних громад і територій;
- активного залучення органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) до процесів державотворення через належне представництво їхніх інтересів та участь у визначенні пріоритетів державної регіональної політики;
- створення умов для стимулювання економічного розвитку територій у результаті удосконалення механізмів впливу ОМС на визначення пріоритетів місцевого економічного розвитку;
- поліпшення доступності якості та своєчасності публічних послуг, що надаються мешканцям ТГ;
- створення сприятливих умов для максимально широкого залучення громадян до безпосередньої участі в місцевому самоврядуванні – необхідної умови формування громадянського суспільства.

За доволі незначний період реформування Україні вдалося здійснити те, чого не вдавалося реалізувати (незважаючи на неодноразові спроби) протягом попередніх десятиліть Незалежності. Надзвичайно важливо, що вдалося досягнути головного завдання реформи – на всій території України сформувати 1469 ТГ – основу муніципальної влади базового рівня і головних надавачів громадянам якісних публічних послуг, до сфери компетенції яких віднесено всі питання місцевого значення. Ще однією великою перемогою стала просторова трансформація субрегіонального рівня – ліквідовано 490 районів, сформованих ще у радянський період, та утворено 136 нових районів, котрі відповідають вимогам NUTS-3*[12]. Водночас формування нового районного рівня здійснювалося в контексті кардинальної зміни функціональної парадигми органів публічної влади, котра передбачала перехід від самоврядної до адміністративної моделі, за якої основною місією новоствореного району має стати реалізація державної політики на відповідній території субрегіону. З цією метою в адміністративному центрі новоствореного району мають функціонувати відповідні територіальні органи центральних органів виконавчої влади, а також судові, військові, правоохоронні та безпекові державні органи. З урахуванням цієї місії, саме центр, в особі Кабінету Міністрів України і Верховної Ради України, визначав конфігурацію нових районів, на відміну від добровільного механізму формування ОТГ, за якого вирішальним було волевиявлення ТГ [8, с. 215].

Натомість, відповідно до принципу субсидіарності, увесь муніципальний функціонал перемістився на базовий рівень – ТГ. У такий спосіб було досягнуто відразу декілька політичних цілей, ключовими з яких стали такі: по-перше, нарешті, демонтовано радянську систему територіального устрою, що була основною перешкодою для формування оптимальної моделі ТОВ; по-друге, децентралізовано владу на рівень ТГ і таким чином мінімізовано середовище зародження сепаратизму. Адже, коли громадяни проживають в упорядкованих населених пунктах з розвиненою інфраструктурою, задоволені своїм рівнем життя, якісним наданням послуг, то їх неможливо спровокувати на політичні дії, спрямовані на розчленування держави. Заможне життя людей унеможливило відцентрові тренди на великих територіях, навпаки – воно є об'єднуючим началом консолідації нації. У контексті нинішніх подій, пов'язаних з вторгненням рашистів на територію України, слід наголосити, що децентралізовану демократичну державу неможливо втягнути у нове імперське утворення, чого так настійливо домагається Кремль.

У цьому зв'язку доцільно звернутися до думок французького мислителя Алексіса де Токвіля. Досліджуючи засади стабільності політичного устрою США, він наголосив на фундаментальному принципі *народовладдя*, котрий реалізований на рівні громади, де кожен громадянин бере активну участь у місцевих справах. Саме на цьому базовому рівні вирує політичне життя, а всі інші вищі рівні – округи, штати, союз мають своє коло повноважень і

*NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) – класифікація АТО, яку було узаконено рішенням Єврокомісії у 2001 р.

не втручаються у місцеві справи. З цього приводу А. Токвіль зробив надзвичайно важливий висновок для демократії: «Я цілком переконаний, що об'єднана сила громадян завжди виявиться більш здатною забезпечувати суспільний добробут народу, ніж урядова влада» [14, с. 82]. У США була запроваджена модель децентралізованої держави із сильним та дієвим місцевим самоврядуванням, в якому люди на свій розсуд упорядковують свої справи, вирішуючи поточні та перспективні питання своєї життєдіяльності. Громадянам надане право обирати не лише керівників ОМС, а й прокурора, шерифа, фіскала, суддів та інших високопосадовців, від яких значною мірою залежить їхнє життя. У результаті в цій країні народ став джерелом влади не лише на сторінках конституції, а й у повсякденній практиці.

Таким чином, лише на двадцятьдев'ятому році Незалежності вдалося втілити у життя основне завдання національного трансформаційного проєкту – закласти міцний фундамент не лише муніципальної влади, а й всієї владної будівлі Української держави. Це відкрило можливості не лише для формування ефективної управлінської моделі на інших рівнях АТУ, а й зробити вагомий поступ у напрямі європейського та євроатлантичного курсу нашої держави. Ефективність упровадження реформи децентралізації влади відзначив Європейський Парламент: «Європарламент вітає досягнення України у проведенні реформи децентралізації та розширенні можливостей місцевої влади, що є однією з найуспішніших реформ на сьогодні; визнає підтримку U-LEAD та формування більше 1000 ТГ; позитивно оцінює кроки прийняті з метою децентралізації державної влади та бюджетів через затвердження нормативно-правових актів та їх практичного впровадження; закликає Європейську Комісію уважно вивчити успішні практики реформи децентралізації в Україні та розглянути їх практичне впровадження в інших державах» [4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи зазначимо, що, пройшовши кілька основних етапів, реформа децентралізації ще не отримала остаточного завершення. Незважаючи на досягнуті успіхи, вона ще потребує значних зусиль і незмінності політичного курсу. Через проблеми конституційного реформування не вдалося паралельно трансформувати систему публічної влади на субрегіональному та регіональному рівнях. Однак, зважаючи на функціонально-сервісну вторинність цих рівнів, зазначена обставина не становить загрози для загального плану реформи місцевого самоврядування та ТОВ. Для забезпечення сталості та незворотності децентралізації влади та ефективного демократичного місцевого самоврядування, необхідно внести зміни до Конституції України та прийняти цілу низку законів. Зокрема потребують законодавчого забезпечення питання АТУ України, організації публічної влади на субрегіональному та регіональному рівнях, запровадження комплексної системи адміністративного нагляду і контролю, проходження муніципальної служби. Потребують суттєвого пришвидшення і синхронізації секторальні реформи, зокрема у сферах освіти, охорони здоров'я, культури, безпеки, соціальній і фіскальній сферах. Міське виборче законодавство має забезпечити чесність та прозорість виборчого процесу, реальні можливості для участі всіх громадян у питаннях місцевої політики. У процесі його реформування слід зберегти позитивні аспекти забезпечення ідеологічної визначеності електорату та мінімізувати негативні (непрозорість виборчої системи, низька легітимність представницької влади, тотальний контроль і диктат верхівки партії над депутатами).

Також актуальними для ТГ та ОМС є такі виклики:

- низький рівень компетенції значної частини керівників та спеціалістів ОМС (відсутність інституційного досвіду щодо управління проєктами розвитку, стратегічного планування, відсутність якісної системи підготовки кадрів для муніципального управління);
- низький рівень ефективності та прозорості діяльності ОМС (відсутність цільових показників ефективності діяльності на всіх рівнях, а також необізнаність громадян про структуру ОМС та стратегічних планів розвитку ТГ);
- незабезпеченість інструментами управління та моніторингу (низький рівень забезпеченості статистичними даними ОМС, оцифрування географічних даних територій);
- неактивні ТГ (низька активність членів ТГ у житті громади та прийнятті рішень).

Позитивне вирішення зазначених питань залежатиме від комплексу факторів: наявності політичної волі і консолідованості політичної еліти під час прийняття важливих політичних рішень; активності громадян; професійності муніципальних команд, спроможних забезпечити успішність ТГ.

Наступними кроками реформи децентралізації мають стати такі:

- закріплення в Конституції України нової моделі ТОВ;
- удосконалення розподілу повноважень між ОМС та органами виконавчої влади на всіх рівнях за принципом субсидіарності;
- фінансове забезпечення переданих ОМС повноважень від органів виконавчої влади;
- переформатування місцевих державних адміністрацій в органи префекторального типу до внесення змін в Конституцію України;
- створення сприятливих правових умов для максимального залучення жителів ТГ до прийняття управлінських рішень на місцях, розвитку форм локальної демократії.

Подальші розвідки з цієї проблематики мають бути спрямовані на обґрунтування оптимальної моделі публічної адміністрації на субрегіональному та регіональному рівнях АТУ України.

Список використаних джерел

1. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385. *Урядовий кур'єр*. 2014. 3 верес. С. 11.
2. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки: затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 05 серпня 2020 р. № 695. *Урядовий кур'єр*. 2020. 14 серпня. С. 7–15.
3. Досвід децентралізації у країнах Європи: зб. док.; пер. з іноз. мов / за заг. ред. В.Б. Гройсмана. Київ: Ін-тут законодавства ВРУ, 2015. 766 с.
4. Європейський Парламент визнав децентралізацію однією з найуспішніших реформ в Україні. *Урядовий портал*. [Електронний ресурс]. *Www.kmu.gov.ua* URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/yevropejskij-parlament-viznav-decentralizaciyu-odniyeyu-z-najuspishnishih-reform-v-ukrayini>
5. Карташов Є.Г. Децентралізаційна реформа в Україні у контексті європейської інтеграції: монографія. Київ: Освіта України, 2018. 250 с.
6. Конституційне подання щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради «Про утворення і ліквідацію районів» від 17 липня 2020 року № 807-IX [Електронний ресурс]. *Www.ccu.gov.ua*. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/_506-2020_k.p_red.pdf
7. Малиновський В.Я. Децентралізаційна реформа: передумови, реалізація, результати, перспективи. *Суспільно-політичні процеси*. Наук. вид. Акад. політ. наук. Київ: Політія, 2021. Вип. 1 (17). С. 227–243.
8. Малиновський В.Я. Дизайн публічної влади на субрегіональному рівні в контексті нових викликів. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2020. № 2. С. 209–224.
9. Малиновський В.Я. Реформа децентралізації у Волинській області: монографія. Луцьк: ПП «Волинська друкарня» 2021. 352 с.
10. Малиновський В.Я. Територіальна організація влади України: концептуальні засади трансформації: монографія. Луцьк: СПД Гадак Ж. В, 2010. 451 с.
11. Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020»: затверджено Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. *Урядовий кур'єр*. 2015. 15 січ. С. 8.
12. Про утворення та ліквідацію районів: затверджено постановою Верховної Ради України від 17 липня 2020 р. № 807. *Голос України*. 2020. 18 лип. С. 8–10.

13. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. *Урядовий кур'єр*. 2014. 11 квіт. С. 13–14.

14. Токвіль А. Про демократію в Америці: у 2 т.; пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Київ: Всесвіт, 1999. Т. 1. 590 с.

15. Malynovskyi V. The “Endless Story” of Local Self-Government Reform: Before the Post-Maidan Challenges. *Ukraine after the Euromaidan: Challenger and Hoper* / V. Stepanenko, Ya. Pylynskyi. Bern: Peter Lang, 2015. P. 145–157.

References

1. Derzhavna stratehiia rehionalnoho rozvytku na period do 2020 roku: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 06.08.2014 r. № 385 [State regional development strategy for the period until 2020: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from August 6, 2014 № 385]. *Uriadovyi kurier – Government courier*, 2014. September 3, 11 [in Ukrainian].

2. Derzhavna stratehiia rehionalnoho rozvytku na 2021–2027 roky: zatv. postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 05 serpnia 2020 r. № 695 [State regional development strategy for 2021–2027: approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 5, 2020 № 695]. *Uriadovyi kurier – Government courier*, 2020. August 14, 7–15 [in Ukrainian].

3. Hroisman, V.B. (ed.) (2015). *Dosvid detsentralizatsii u krainakh Yevropy: zb. dok.; per. z inoz. mov* [Experience of decentralization in European countries: coll. dock.; trans. from abroad language]. Kyiv: In-tut zakonodavstva VRU, 766 [in Ukrainian].

4. Yevropeyskyi Parlament vyznav detsentralizatsiiu odnieiu z naiuspishnishykh reform v Ukraini [The European Parliament recognized decentralization as one of the most successful reforms in Ukraine]. *Uriadovyi portal – Government portal*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/yevropejskij-parlament-viznav-decentralizaciyu-odniyeyu-z-najuspishnishih-reform-v-ukrayini> [in Ukrainian].

5. Kartashov, YE.H. (2018). *Detsentralizatsiina reforma v Ukraini u konteksti yevropeiskoi intehratsii: monohrafiia* [Decentralization reform in Ukraine in the context of European integration]. Kyiv: Osvita Ukrainy, 250 [in Ukrainian].

6. Konstytutsiine podання shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Postanovy Verkhovnoi Rady “Pro utvorennia i likvidatsiiu raioniv” vid 17 lypnia 2020 roku № 807-IKH [Constitutional submission regarding compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Resolution of the Verkhovna Rada “On the Formation and Liquidation of Districts” from July 17, 2020 № 807-IX]. Retrieved from: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/_506-2020_k.p._red_.pdf [in Ukrainian].

7. Malynovskyi, V.YA. (2021). *Detsentralizatsiina reforma: peredumovy, realizatsiia, rezultaty, perspektyvy. Suspilno-politychni protsesy. Nauk. vyd. Akad. polit. Nauk* [Decentralization reform: prerequisites, implementation, results, prospects. Socio-political processes]. Kyiv: Politiia. Vyp. 1 (17). 227–243. [in Ukrainian].

8. Malynovskyi, V.YA. (2020). *Dyzain publichnoi vlady na subrehionalnomu rivni v konteksti novykh vyklykiv* [The design of public authority at the subregional level in the context of new challenges]. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii – International relations, public communications and regional studies*, 2, 209–224 [in Ukrainian].

9. Malynovskyi, V.YA. (2021). *Reforma detsentralizatsii u Volynskii oblasti: monohrafiia* [Decentralization reform in the Volyn region: monograph]. Lutsk: PP “Volynska drukarnia”, 352 [in Ukrainian].

10. Malynovskyi, V.YA. (2010). *Terytorialna orhanizatsiia vlady Ukrainy: kontseptualni zasady transformatsii: monohrafiia* [Territorial organization of Ukrainian authorities: conceptual principles of transformation]. Lutsk: SPD Hadiak ZH.V. 451 [in Ukrainian].

11. *Pro Stratehiiu staloho rozvytku “Ukraina–2020”*: zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 12 sichnia 2015 r. № 5/2015 [About the Sustainable Development Strategy “Ukraine–

2020”): approved by the Decree of the President of Ukraine from January 12, 2015 № 5/2015]. *Uriadovyi kurier – Government courier*. 2015. January 15, 8 [in Ukrainian].

12. Pro utvorennia ta likvidatsiiu raioniv: zatverdzheno postanovoiu Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 17 lypnia 2020 r. № 807 [On the formation and liquidation of districts: approved by the resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine from July 17, 2020 № 807]. *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine*. 2020. July 18, 8–10 [in Ukrainian].

13. Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini: zatverdzheno rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 kvitnia 2014 r. № 333-r. [On the approval of the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine: approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 1, 2014 No. 333-r.]. *Uriadovyi kurier – Government Courier*, 2014, 11, 13–14 [in Ukrainian].

14. Tokvil, A. (1999). Pro demokratiiu v Amerytsi [About democracy in America] (Vols. 1–2) (H. Filipchuk, M. Moskalenko, Trans.). Kyiv: Vsesvit, Vol. 1. 590 [in Ukrainian].

15. Malynovskyi, V. (2015). The “Endless Story” of Local Self-Government Reform: Before the Post-Maidan Challenges. *Ukraine after the Euromaidan: Challenger and Hoper* / V. Stepanenko, Ya. Pylynskyi. Bern: Peter Lang, 145–157 [in English].

УДК 351:2

Пилинський Я.М.,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту педагогічної освіти і освіти
дорослих ім. Івана Зязюна НАПН України
(Україна, Київ), pylynskyi@gmail.com

ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКОГО ОПОРУ РОСІЙСЬКОМУ ВТОРГНЕННЮ *(Волонтери як важливий рушій розвитку громадянського суспільства в Україні)*

DOI: 10.5281/zenodo.7265632

Не треба пояснювати, що будь-яке явище має свою причину. Чому українці виявилися незламними, захищаючи свою батьківщину? Питання яке хвилює багатьох і в Україні, і за її межами, і друзів і ворогів. Не претендуючи на повноту охоплення, у статті обґрунтовується, що причини відірності українців криються передусім у їх споконвічному прагненні свободи та незалежності, здатності до взаємодопомоги, у їх жертовності та умілій самоорганізації. Події останніх років змусили значну частину українського суспільства стати дійсно «небайдужими громадянами, а волонтерський рух отримав всенародну підтримку та поширення по всій території України. Масовий та різноманітний волонтерський досвід став цінним надбанням майже для більшості жителів України та фактично започаткував формування нової спільної колективної пам'яті. В свою чергу вона є основою для подальшого розвитку громадянської свідомості та створення нової політичної нації на основі нових наративів, спільних цінностей та цілей. Цінність та значення громадсько-політичної діяльності волонтерів, великий кредит довіри до них, масовість залучення громадян різного віку та соціальної приналежності створює сприятливе середовище для формування нової генерації громадсько-політичних діячів.

Окрім виконання своїх функцій щодо постачання та допомоги, волонтери відіграють важливу роль у зміцненні політичної взаємодії між громадянським суспільством та державними службовцями. Саме волонтери змусили українську владу активізувати діалог із громадянським суспільством, що сприяє підвищенню рівня довіри громадян до влади з одного боку та рівня відповідальності влади перед громадянським суспільством – з іншого.

В результаті ефективність їх взаємодії значно зросла. Сучасні волонтери – це громадяни з найвищим рейтингом громадської довіри, що робить їх дуже помітними та впливовими політичними фігурами на регіональному та національному рівнях.

Ключові слова: *свобода, незалежність, взаємодопомога, самоорганізація, волонтерство.*

Pylynskyi Y.M.,

Candidate of Philological Sciences,

Senior Research Fellow of

Ivan Ziazun Institute of Pedagogical and Adult Education,

National Academy of Educational Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv), pylynskyi@gmail.com

Reasons for ukrainian resistance to the russian invasion

(Volunteers as an important driver of the development of civil society in Ukraine)

It is not necessary to explain that any phenomenon has its own reason. Why were Ukrainians demonstrated themselves indomitable in defending their homeland? A question that worries many in Ukraine and abroad, both friends and enemies. Without pretending to be comprehensive, the article argues that the reasons for the resilience of Ukrainians lie primarily in their primordial desire for freedom and independence, the ability to help each other, and their self-sacrifice and self-organization skills. The events of recent years forced a significant part of Ukrainian society to become truly "caring citizens", and the volunteer movement received national support and spread throughout the territory of Ukraine. Mass and diverse volunteering experience became a valuable asset for almost the majority of Ukrainians and actually initiated the formation of a new common collective memory. In turn, it is the basis for the further development of civic consciousness and the creation of a new political nation based on new narratives, common values and goals. The value and importance of the social and political activity of volunteers, the great credit of trust in them, the massive involvement of citizens of different ages and social affiliations creates a favorable environment for the formation of a new generation of social and political figures.

In addition to their delivery and relief functions, volunteers play an important role in strengthening political engagement between civil society and public officials. It was the volunteers who forced the Ukrainian authorities to intensify the dialogue with civil society, which helps to increase the level of trust of citizens in the authorities on the one hand and the level of responsibility of the authorities to civil society on the other. As a result, the effectiveness of their interaction has increased significantly. Today's volunteers are citizens with the highest rating of public trust, which makes them highly visible and influential political figures at the regional and national levels.

Key words: *freedom, independence, mutual assistance, self-organization, volunteering.*

Постановка проблеми. Війна Росії проти України в розпалі і, ймовірно, триватиме ще довго. Можливо, ця війна в тій, чи, іншій формі, прихованій чи відкритій, триватиме вічно. Насправді для українців латентна війна триває вже більше трьох століть, після того, як у середині XVII століття московити¹ встановили сюзеренітет над Україною, згодом окупували країну, а потім назвали цю окупацію возз'єднанням [9; 10]. Ця війна була особливо жорстокою у XX столітті, оскільки супроводжувалася масовим винищенням українського народу.

Це винищення почалося з війни за незалежність (1918–1921), потім тривало під час Великого голоду (Голодомору), застосованого до населення України комуністичним режимом у 1921, 1932–1933 та 1947 рр., та масових репресій ГУЛАГу з 1930–1950-ті рр. [14]. Проте, незважаючи на такі значні втрати, опір народу цьому величезному та різноманітному тиску продовжується і у XXI столітті. З огляду на це і в українців і у наших симпатиків та опонентів виникає питання: у чому причина такої відпірності? Чому наполегливий асиміляційний тиск, репресії чи навіть масове винищення не здолали опору українського народу, не притлумили його прагнення до свободи та бажання жити своїм життям? Чому ці тяжкі випробування: ні

¹ Так до кінця 17 ст. називалося це державне утворення. Див. докладніше: Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России./ Сост. и вступ. ст. С.С. Дмитриева. М.: Правда, 1989. С. 251.

репресії, ні голод не знищили прагнення більшості громадян України бути вільним, обирати своє життя, творити свою долю?

Мета дослідження. Після початку війни 2014 р. і особливо після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. закономірним є пошук відповідей на нові запитання:

- Чому населення України переважно складається з вільних громадян, а не покірних виконавців волі, нав'язаної гнобителями?

- Чому ці громадяни, такі різні, норавливі, вперті, необачні, з різними уподобаннями, поглядами та інтересами, виявляються здатними об'єднатися, пожертвувати своїм часом, майном, а тепер і життям заради спільної мети – особистої свободи і можливості самостійно вирішувати свою долю і долю своєї країни?

- Як сталося, що, всупереч оцінкам і прогнозам багатьох експертів, громадяни виявилися такими сильними, згуртованими, мобільними та здатними до тривалого опору?

- Як їм вдалося організувати такий ефективний опір загарбникам?

Адже побачивши цю одностайну стійкість українських громадян вільні народи повірили в нашу перемогу, почали допомагати українцям, бо вони довели, що прагнуть свободи і готові за неї боротися.

Виклад основного матеріалу. «Український феномен» став сьогодні, мабуть, без особливого перебільшення, найвизначнішим відкриттям початку XXI століття, відкривши світові націю та державу, про існування яких знали лише її найближчі сусіди. Тому сьогодні інтерес до України як науковців, так і політиків має бути зосереджений не лише на здатності її громадян протистояти й перемогти грізного й нещадного ворога, а й на пошуку відповіді на запитання, які саме ідеали та чесноти українських громадян, стали міцним фундаментом незламного опору їх підступному й сильному ворогу.

Становлення українського громадянського суспільства, історичне коріння, сучасний стан

Демократичні цінності та прагнення до особистої свободи віддавна вкорінені у свідомості української нації. І хоча саме вони протягом століть допомагали українцям зберігати власну національну ідентичність, про їх існування практично не знали навіть наші близькі сусіди. Справа в тому, що за часів перебування у складі Російської імперії український побут, історія, література, культура були загалом невідомі серед інших європейських народів. Їх фактично не існувало у міжнародному інтелектуальному полі. Тому, навіть якщо факти української культури чи історії хтось і згадував публічно, то лише в контексті російської історії та культури і переважно з використанням наративів, сформульованих імперським центром.

Через це сьогодні для більшості у світі було б несподіванкою дізнатися, що, наприклад, з XVI століття більшість українських поселень були самоврядними. Міщани обирали свою владу за так званим магдебурзьким правом, яке було поширене у Східній Європі [13, с. 569], а українські селяни обирали сільських голів – війтів. Міське населення, в більшості міст, було багатонаціональним і багатоконфесійним. Тому на центральних вулицях багатьох історичних міст досі поруч стоять православні, католицькі та протестантські церкви та синагоги. Звісно, за час тривалого співіснування траплялися конфлікти між вірянами різних конфесій, проте наявність храмів різних релігій, які донині співіснують на одних і тих самих вулицях, сягає своєї давнини, і свідчить про високий ступінь релігійної толерантності в Україні як тоді так і зараз. Навіть сьогодні, окрім небагатьох професійних істориків, мало кому відомо, що у XVII–XVIII століттях територія сучасної України була об'єднана двома козацькими державами – Гетьманщиною та Запоріжжям. У обох громадяни обирали своїх лідерів за демократичною процедурою. У першому випадку гетьман обирався на зборах представників територій, які називалися полками; це була своєрідна олігархічна демократія, оскільки полковників (начальників полків і водночас земель) також обирали на зборах козаків і громадян. Керівників Запоріжжя (кошового та гетьмана) також обирали, але вже загальні збори всіх козаків (громадян). Тому по суті це була пряма військова демократія [11].

Саме тому, що пам'ять і практики цього самоврядування не зникли зі свідомості більшості українців, вибори президента, депутатів і керівників територій різних рівнів

залишаються сьогодні єдиним прийнятним для українців способом зміни влади. Тому, будь-яка спроба порушити цей звичай наражається на загальний спротив громадян, незалежно від їхніх політичних уподобань.

Протягом останніх трьохсот років Україна була частиною Російської імперії, а останні сто – у темній тіні її комуністичної інкарнації. Тому не дивно, що хоча сучасні українці вважають себе нацією, історія якої сягає щонайменше середньовіччя, більшість світу дізналася про їх існування переважно після Помаранчевої революції 2004 р. Саме тоді відбулися кількамісячні мирні протести проти фальсифікації президентських виборів, які проходили в центрі Києва та інших великих міст України. Вони широко висвітлювалися різними ЗМІ і, насамперед, телебаченням в усьому світі. Саме тоді багато хто почав відрізняти Україну від решти країн пострадянського простору, уявляти її на карті світу десь там на сході Європи.

Газова війна, яку Російська Федерація розв'язала майже одразу після закінчення Помаранчевої революції проти демократично обраного українського уряду, також значно підвищила упізнаваність України, особливо серед європейців, які боялися, що можуть залишитися без опалення холодною зимою 2005–2006 рр. Сьогодні, у 2022 р., вже самі європейці стали жертвами подібного газового шантажу з боку Росії. Це логічний наслідок легковажної та необачної відмови європейських урядів диверсифікувати постачання газу та нафти з Російської Федерації, незважаючи на захоплення Росією Криму у 2014 р. та вторгнення на український Донбас.

На жаль, слід підкреслити, що лише деякі політики та науковці, переважно з країн колишнього радянського блоку, уважно стежили за подіями в Україні. Водночас більшість політиків, експертів, журналістів та вчених з інших країн, які працюють у сфері соціальних і політичних наук, продовжували використовувати інформацію з переважно російських джерел або спиралися на історичні наративи, створені колишніми російськими та радянськими дослідниками. Тому більшість із них продовжували переконувати свою аудиторію, «що окремої України не було, немає і не буде», щиро зображаючи Україну територією цілком законних культурних, політичних та економічних зазіхань Москви.

Можливо, ця уявна реальність, яку постійно створюють московити, завадила західним експертам (тобто тим, хто формує політичні уявлення лідерів держав і громадську думку в своїх країнах) побачити в Україні щось принципово відмінне від Росії. Сьогодні, неважко зрозуміти, чому ідея «неіснування України та українців», без перебільшення, завжди нав'язувалася світові майже всіма, за винятком рідкісних випадків, російськими інтелектуалами, незалежно від їхніх політичних поглядів. Чи були вони в еміграції, чи в опозиції до політичного режиму, будь-яке їхнє становище суттєво не впливало на їхнє зверхне ставлення до України та українців. А те, що століттями в межах України її письменники, художники, науковці творили відмінну від російської українську культуру, мало кого цікавило, бо виходити за етнічні межі їм дозволялося лише у формі переважно етнографічних досліджень, які ретельно цензурувалися російською владою. Але це бажання росіян переконати себе і весь світ, що українців немає і їхньої мови не існує, викликає закономірне запитання: чому тоді вони постійно заперечують і забороняють те, чого не існує? Чому за останні 400 років співіснування спочатку у різних, а потім в одній державі, московські уряди постійно забороняли українську мову, книжки цією мовою, вистави та навчання у школах, видавши для цього 56 урядових актів, указів чи постанов? Як можна було стільки разів забороняти те, чого не існує, а отже, не повинно загрожувати існуванню імперії? [8].

У ХХ столітті вже комуністичній російській владі такі заборони здалися недостатніми, а тому українські інтелектуали, фактичні творці цієї української культури та її духу свободи, зазнавали неодноразового масового знищення [4]. Особливо слід відзначити винищення провідних незалежних людей – письменників, поетів, учених, педагогів. Наприклад, із 193 письменників, що об'єднували 1934 р. Спілку пролетарських письменників України, незабаром було репресовано (розстріляно чи ув'язнено) 97. Під час чергового розпалу репресій 1937–1938 рр. було розстріляно 130 українських письменників, 11 покінчили життя самогубством, ще 119 відправлено до таборів ГУЛАГу. Водночас 80% учителів, які отримали освіту до жовтневого

перевороту, були вбиті, ув'язнені або відправлені на заслання. Репресії такого ж масштабу були застосовані й до сфери науки, культури та мистецтва в Україні [5].

Після короткого періоду так званої «відлиги» шістдесятих років репресії проти волелюбних прагнень українців поновилися. У 70–80-х рр. ХХ століття посилювався асиміляційний прес. Він полягав у закритті українських шкіл, насамперед у містах, витісненні української мови зі сфери мистецтва, вищої освіти, науки, управління, зрештою, в ув'язненні і фізичному знищенні тих громадян, які чинили активний публічний опір, виявляючи свою незгоду з цією політикою.

Проте в українському випадку виявилось, що колективна людська вдача набагато складніша, ніж могли собі уявити радянські та сучасні російські соціальні дизайнери. Їхнє переконання, що протягом двох-трьох поколінь можна цілковито змінити ціннісно-поведінкові стереотипи громадян, які формувалися століттями, на щось цілком протилежне, стосовно українців виявилось хибними. Це підтвердили наші громадяни, які одностайно (понад 91%) на референдумі 1991 р. проголосували за свою незалежність. Проти незалежності проголосувала лише незначна частина населення, переважно завезені з Росії та інших республік СРСР керівники середньої ланки, військові пенсіонери та кваліфіковані робітники, які професійно залежали від стабільних економічних зв'язків між республіками СРСР. Отже, стало усім очевидним, що постійна обробка комуністичною пропагандою та асиміляційний тиск на населення України, які мали на меті зробити з них радянських людей, а також росіян, не досягли мети.

Вирішальним для остаточного виходу України з-під впливу радянського минулого стало перше десятиліття Незалежності – 90-ті роки ХХ століття, в якому Україна пережила зовсім інший сценарій, аніж імперський центр – Російська Федерація чи сусідня Білорусь. Для цього було кілька об'єктивних причин.

По-перше, Україна мала значно менше природних ресурсів, придатних для привласнення новими багатіями, ніж Російська Федерація успадкувала від СРСР. Тому її природні ресурси не могли стати економічною основою політичної монополії невеликої групи громадян. У той же час промислові підприємства України після псевдоприватизації, як набагато менші за природні ресурси, але все ж цінні розпорошені активи, стали основою для формування розрізнених олігархій і конкуруючих олігархічних кланів, як регіональних, так і галузевих. Це призвело до формування конкуруючих клієнтел, незалежних одна від одної та, відповідно, і від державної машини. Ці регіональні та галузеві клієнтели, у свою чергу, стали основою для формування національних і регіональних політичних груп і партій, та створення конкурентного політичного середовища. Таким чином, як серед економічної еліти, так і серед більшості населення України продовжувався розвиток демократичних уявлень та вироблення навичок політичної конкуренції, заснованої на концепції, що з сильними опонентами краще домовлятися, ніж воювати, бо можна прорахуватись і втратити все. Усе це, звісно, не завадило виникненню популістських настроїв у суспільстві. Проте в контексті реальної політичної боротьби за ресурси це лише породило конкуренцію різних популізмів. Це також розвивало у громадян плюралістичне мислення, а це, у свою чергу, сприяло розвитку демократії у державі.

Варто також зазначити, що українські олігархи, власники підприємств, були не просто рентопошукувачами, а й старанними господарниками та працьовитими виробниками. Щоб витримати конкуренцію, вони повинні були мати високі професійні якості, що також значно підвищувало інтелектуальний рівень українського політикуму. Оскільки жодна олігархічна група не могла монополізувати та звільнити політичне середовище країни від своїх конкурентів, усі вони були змушені покладатися на різні групи населення для пошуку політичної рівноваги за допомогою демократичних інститутів, насамперед парламенту та рад різних рівнів, а також різних інститутів та процедур, насамперед виборів.

По-друге, слід підкреслити, що попри багаторічні зусилля, московській владі так і не вдалося знищити українське селянство (фермерів), яке на момент розпаду Радянського Союзу становило щонайменше 30% населення України. Зважаючи на клімат і природну родючість землі, та не втрачені за роки тоталітаризму навички самостійного, односімейного

господарювання на землі, значна частина населення України й далі залишалася майже повністю незалежною від державної влади при задоволенні своїх основних потреб у продуктах харчування та предметах першої необхідності. Крім того, навіть за радянських часів в Україні продовжувала існувати сільськогосподарська кооперація в галузі переробки сільськогосподарської продукції. Участь такої великої частки населення в різних самостійних господарських заходах, також сприяла збереженню духу економічної та особистої свободи в українських селян. Отже, можна зробити висновок, що патерналістсько-проросійські та недемократичні настрої в Україні були найсильнішими в тих регіонах, де населення було менш пов'язане з приватним сільськогосподарським виробництвом і тому сильно залежало від держави для своїх основних потреб. Пізніше, після здобуття Україною незалежності, саме ці люди стали слухняними суб'єктами політичних маніпуляцій тих олігархів, які захопили підприємства, на яких вони працювали.

По-третє, у 1990-х рр. швидко піднявся на ноги численний незалежний від держави дрібний виробник (тобто середній клас). Такі люди, як відомо, є основою демократичного способу правління. Економічні реформи, запроваджені Президентом Кучмою (1994–2004), створили умови для зростання їхнього добробуту, а отже зміцнили їх політичну незалежність і демократичну самосвідомість. Саме цей суспільний прошарок став політичним та економічним двигуном Помаранчевої революції 2004 р., яка зробила процес демократичних перетворень в Україні незворотнім. Під час революції 2004 р. саме в середовищі цих людей народився і сформувався в Україні потужний волонтерський рух.

Різні групи підтримки Майдану (їжею, теплим одягом, наметами, ковдрами тощо) швидко сформували розгалужену мережу по всій країні. Ці люди, волонтери першого Майдану, стали основою та рушійною силою всенародної підтримки Євро-Майдану 2013–2014 рр. Крім того, Помаранчева революція прискорила розвиток різноманітних політичних партій, підтримала релігійний, гендерний та освітній плюралізм і, як виявилось, остаточно визначила вектор розвитку держави «на Європу». У свідомості українців приставка «євро-» прижилася на позначення чогось якісного і бажаного: євро-вікна, євро-ремонт, євро-двері, а тому Євро-Майдан 2004 був справжнім поворотом до євроінтеграції, яка стала реальною метою для переважної більшості молоді та активних громадян.

По-четверте: революція 2004 р. стала водночас не лише проявом, а й потужним каталізатором громадянського суспільства в Україні. Адже відомо, що громадянське суспільство базується на горизонтальних мережевих зв'язках, як між окремими громадянами, так і між добровільними об'єднаннями громадян [12]. Ці зв'язки, у свою чергу, не можуть бути ефективними без високого рівня довіри між учасниками та високого рівня відповідальності кожного, перед собою та своїми партнерами. А це вже сфера моралі та переконань. Таким чином, сьогодні можна стверджувати, що Помаранчева революція досягла своєї головної мети. Вона закріпила трансформацію українського суспільства від радянського до сучасного демократичного суспільства європейського типу. Тому спроба, ставленника росії Януковича, та його поплічників, переважно російської агентури, відвернути Україні від її європейського курсу, у 2013 р., зазнала повної поразки. Натомість зимові події 2013–2014 рр. у Києві та інших містах України лише стимулювали стрімкий розвиток громадянської єдності та її провідного носія та рушія – волонтерського руху.

Волонтерський рух, як головний чинник розвитку та становлення громадянського суспільства в Україні у 2013–2022 роках

Волонтерський рух в Україні став особливо помітним під час Революції гідності взимку 2013–2014 рр. Силовий розгін владою студентського Євро-Майдану, після якого Києвом пройшов «марш мільйонів»², стимулював пошкваллення роботи вже існуючих волонтерських на той час груп і став відправною точкою для появи численних нових груп підтримки

² На думку незалежних спостерігачів, у центрі Києва цього дня зібралося понад мільйон громадян – переважно кияни, обурені жорстокістю влади проти мирного студентського протесту.

протестувальників по всій Україні. У різних містах почали регулярно відбуватися багатолюдні акції солідарності з Євромайданом та акції громадянської непокори. Крім того, розпочався небачений доти за своїми масштабами громадський рух взаємодопомоги, підтримки та єднання. Практично одночасно із самоорганізацією Майдану (а точніше Майданів по всій Україні) почав формуватися і рух «небайдужих громадян». Для них, окрім особистої участі у масових акціях протесту, важливою була всебічна підтримка київського та інших Майданів продуктами, водою, медикаментами, наметами та обігрівальними приладами, засобами гігієни, теплими речами, грошима тощо. Кияни, практично відразу після розгону студентської акції, організували такі групи підтримки, зібравшись у численні мобільні групи. Громадяни на своїх автомобілях почали звозити різні речі, необхідні захисникам Майдану, пікетувати резиденцію президента Януковича та багатьох урядовців, блокували пересування міліції. Вже наступного дня до них почали приєднуватися «небайдужі громадяни» з різних міст і сіл держави.

Подальший перебіг подій на Майдані: часті штурми міліцією табору протестувальників, загальна атмосфера протистояння з президентом Януковичем та його поплічниками, напруга з міліцією та тривога за «європейське» майбутнє держави, суттєво активізувала прагнення громадян до єдності, взаємодопомоги, підтримки. У багатьох містах і селах миттєво виникли волонтерські «братства» однодумців, які обговорювали та розподіляли зони відповідальності, функції та обов'язки різних груп підтримки Майдану. Згодом ці спочатку спонтанні стосунки, які були встановлені протягом перших тижнів Майдану, швидко переросли в глибоке взаєморозуміння між різними волонтерськими групами, підтвердили свою міцність під час російського вторгнення в Крим і на Донбас. Саме вони стали базою довгострокової надійної співпраці волонтерів між собою, співпраці, яка відіграла вирішальну роль у підтримці армії в перші місяці опору російському вторгненню у 2014 та 2015 рр. Ці «небайдужі громадяни», об'єднані підтримкою Майдану, першими відгукнулися на заклики допомоги українській армії та стали основою добровольчих батальйонів.

Таким чином, у наслідок Майдану 2014 р. учасники вже повністю сформованого українського волонтерського руху змогли швидко зрозуміти першочергові потреби забезпечення підрозділів української армії та почали їх швидко задовольняти. Кепське забезпечення армії основними речами (одягом, медикаментами, продуктами харчування тощо), яке проявилось у перші місяці війни, поставило перед волонтерськими активістами набагато більший рівень відповідальності, ніж це було під час Майдану. З постачальників того, що потрібно в основному «знайомим хлопцям», вони перетворилися на фактичну службу забезпечення армії та допомоги біженцям, на службу порятунку постраждалих від обстрілів тощо.

Власне, саме протягом весни 2014 р. формування місцевих волонтерських організацій набуло масового характеру по всій Україні. Як відомо, на Заході та в Центрі країни цей процес розпочався ще у 2004 р., а взимку 2013–2014 рр. він лише набув подальшого розвитку. Влітку 2014 р. громадяни регіонів, які щойно стали прикордонними зонами у «гарячому» військовому конфлікті (Харківська, Дніпропетровська та Запорізька області), також почали масово організовувати місцеві волонтерські групи та центри взаємопідтримки, притулки для біженців із зони бойових дій, медичні центри. Вони також розпочали збір продуктів харчування та товарів для біженців тощо. У громадян цих регіонів, саме події весни та літа 2014 р., започаткували швидке громадянське пробудження та появу свідомого розуміння громадянської солідарності та громадянської свідомості.

У жовтні 2014 р. фонд «Демократичні ініціативи» провів соціологічне опитування [7]. Серед іншого вони запитували: «Чи надавали ви благодійну допомогу українським військовим та населенню, яке постраждало від військового конфлікту в Донецькій та Луганській областях?» Відповідаючи на це запитання, 32,5% опитаних стверджували, що протягом травня-вересня 2014 р. перераховували свої кошти на рахунки української армії. Ще 23% опитаних громадян ділилися своєю допомогою через благодійні фонди та волонтерські організації, передаючи через них кошти, речі та продукти, а 9% брали участь у створенні продуктових наборів для фронту у магазинах та супермаркетах. Люди купували товари (переважно продукти харчування та засоби гігієни) та передавали волонтерам для подальшого постачання військовим. При цьому 7%

опитаних особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима, а 3% громадян особисто збирали кошти, ліки та речі та доставляли їх на передову.

Через вісім років, з початком повномасштабного вторгнення РФ, кількість громадян України, які брали участь у волонтерській діяльності, значно зросла по всій країні. Так, згідно з опитуванням, проведеним у середині травня 2022 р. тим же фондом «Демократичні ініціативи» спільно з дослідницьким фондом John Fell Oxford University Press Research Fund [17].

20,5% респондентів надавали як фізичну, так і матеріальну допомогу армії, підрозділам територіальної оборони, переселенцям; 24% опитаних брали лише фінансову участь; і 12,5% – допомагали тільки фізично (тобто всі разом – 57%).

Ще 11% опитаних не займалися волонтерством чи благодійністю, але планували це зробити найближчим часом. Водночас 23% респондентів зазначили, що не брали участі у волонтерській діяльності та не планували цього робити.

Більш якісну картину можна побачити, якщо подивитися на результати опитування з точки зору віку респондентів. Виявилось, що респонденти вікової групи 19–29 років беруть участь у волонтерській діяльності для допомоги співгромадянам та армії таким чином: 70,4% опитаних надавали як фізичну, так і матеріальну допомогу армії чи підрозділам територіальної оборони та переселенцям; Зробити це найближчим часом планували 11,8% опитаних; 15,3% не планували участі у волонтерстві. Деяко меншу волонтерську активність, згідно опитування, демонструють громадяни вікової групи 30–39 років: до першої групи активістів належать – 60,4%, до другої – 15,4%, до третьої – 19,5% відповідно. Групи респондентів 40–49 та 50–59 років демонструють схожі результати: 63,4%, 11,9% та 16,6% та 57,2%, 11,2% та 24,3% відповідно. Проте навіть у групі пенсіонерів (60+) відсоток людей, які беруть участь у волонтерській діяльності, досить високий. Розподіл становить: 39,2%, 6,4% і 33,7% відповідно.

З останнього опитування випливає, що переважна більшість громадян, особливо молодшого віку, нині активно залучені до волонтерської діяльності, а отже, беруть участь у розгалужених горизонтальних мережах підтримки як серед сусідів, так і в мережах, які мають міцні зв'язки по всій країні.

Ось так, наприклад, виглядає участь у волонтерській діяльності мешканців багатоквартирного будинку у пересічному будинку у Києві. Там усі мешканці об'єднані в груповий чат у Telegram (додаток для соціальних мереж і чатів). У цьому чаті хтось публікує оголошення про те, що йому/їй потрібна допомога у нарізанні овочів для приготування сухих супів для солдатів ЗСУ. Одразу кілька людей зголосилися нарізати та висушити ці овочі. Ще один волонтер пропонує всім охочим долучитися до плетіння маскувальних сіток. У відповідь, весь будинок спочатку збирає старі речі, нарізає їх на стрічки, а потім із ентузіазмом починає плести сітки. В іншому відомому випадку один із мешканців будинку запитує, чи є у когось знайомі в місті N, щоб перерахувати кошти на придбання ліків для поранених бійців, які лікуються у госпіталі цього міста. Одразу хтось повідомляє, що має там родичів і готовий допомогти перерахувати кошти, купити ліки та доставити їх пораненим.

У багатьох громадах волонтери плетуть обереги для бійців. Їхні діти із захопленням пишуть підбадьорливі листи воїнам на передову, щоб підтримати бойовий дух і розвіяти смуток, пом'якшити страх і почуття самотності, зігріти простим нагадуванням про те, що їх чекають вдома. Кожен український воїн регулярно отримує такі листи та обереги разом із засобами гігієни, шкарпетками та дитячими малюнками. Всі ці дрібнички індивідуальні. Вони надходять від конкретної дитини чи волонтера, що підвищує їх емоційну цінність і позитивний моральний вплив на бійців. Важливо підкреслити, що все це громадяни роблять добровільно, за покликом серця.

Окремо слід відзначити роль жінок-волонтерів у сучасній Україні. Серед активних волонтерів відсоток жінок завжди був досить високим. Особливо серед тих, хто займався постачанням медикаментів, приготуванням їжі, плетінням маскувальних сіток. Але з початком війни, коли більшість активних добровольців-чоловіків пішли на фронт, жінки-добровольці почали домінувати в русі майже в усіх сферах, крім, можливо, постачання програмного забезпечення та зброї. Якщо хочеться краще зрозуміти частку внеску жінок-добровольців у

захист демократії в Україні, варто мати на увазі той факт, що задовго до війни жінки брали активну участь у бізнесі та підприємстві. За оцінками експертів, серед власників мікробізнесу їх було 28,7%; Серед власників середнього бізнесу – 27,4%, серед власників малого та великого бізнесу – 22,7%. До війни відсоток жінок-керівників компаній в Україні становив 30,6% проти 26% і 23% в ЄС і Північній Америці відповідно [1].

З початком війни значно зросла кількість жінок-керівників, а також жінок-координаторів та членів волонтерських організацій. Хоча через війну облік нині не ведеться, учасники волонтерського руху свідчать, що жінки становлять значну більшість волонтерів, особливо тих, хто займається допомогою пораненим, постачанням медикаментів, куховарством, виготовленням одягу та різноманітної амуніції для бійців на фронті. Вони також часто очолюють різноманітні краудфандингові організації, які підтримують інновації в усіх сферах життя України. Ці жінки не тільки працюють як самозайняті особи, а й часто працевлаштовують людей, тимчасово переміщених із окупованих територій [6]. У ЗМІ можна знайти багато історій про жінок-волонтерів, а нещодавно вийшла окрема книга історій реальних жінок, пов'язаних із війною [3].

Також в Україні є кілька сайтів, де можна знайти детальну інформацію про волонтерство та перелік найбільших організацій, які надають постійну допомогу всім, хто її потребує. Тому долучитися до волонтерської діяльності може кожен у будь-який час.

Ось основний перелік проблем, які ці волонтери намагаються пом'якшити або вирішити:

- Збір коштів для забезпечення Збройних Сил боєприпасами та військовою технікою, коптерами, медикаментами;
- Евакуація та транспортування біженців та переміщених осіб;
- Збір коштів на пожертви, аптечки, ліки;
- Пошук дітей та їхніх батьків, які загинули під час бойових дій чи евакуації;
- Пошук притулку для біженців та збір коштів і речей на їх утримання;
- Забезпечення біженців одягом, продуктами харчування, медикаментами та предметами першої необхідності;
- Порятунок тварин із зони бойових дій і не тільки;
- Допомога самотнім, людям похилого віку;
- Інформаційна підтримка.

Відповідно до своєї професійної освіти та можливостей, волонтери також надають безоплатну допомогу всім нужденним. Перш за все, це психологічні, медичні, юридичні та рекламні послуги, пошиття одягу, кулінарна допомога, ремонт побутової техніки тощо. Проте основна діяльність волонтерських організацій сьогодні спрямована саме на забезпечення потреб української армії, військовослужбовців, громадяни, які постраждали від війни [2].

Сьогодні по всій Україні діють різні регіональні та місцеві волонтерські організації; вони об'єднують громадян у великих містах і малих селах [3]. Так, наприклад, у Києві діяльність волонтерських об'єднань спрямована на допомогу суспільству за такими напрямками:

- Громадське об'єднання «Картографічний підрозділ» створення електронних та паперових карт, спеціальних комп'ютерних програм, навігаторів для потреб армії та територіальної оборони;
- Громадське об'єднання «Народний тил» – одна з найбільших волонтерських організацій в Україні, яка в основному займається забезпеченням армії боєприпасами;
- Штаби волонтерських організацій «Армія SOS», «Повернись живим», «Волонтерський загін», «Крила Фенікса» – опікуються пораненими, шукають зниклих безвісти;
- «Матриця технологій» – опікується виробництвом БПЛА та інших військових технологій;
- Волонтери Київської міської асоціації ветеранів Афганістану – збір, закупівля та доставка гуманітарної допомоги до військових частин;
- Волонтерське об'єднання «Допомогти може кожен» – допомога військовослужбовцям, а також постраждалим цивільним та вимушеним переселенцям;

- «ДемАльянс допомога» – надає психологічну, юридичну та інформаційну допомогу бійцям та їхнім родинам, утримує пункти прийому/видачі речей та одягу;
- Волонтерська ініціатива «Герої АТО» – збір та систематизація інформації про поранених бійців;
- Громадське об'єднання «Екологія та здоров'я» – створено у 1997 р., пропагує здоровий спосіб життя та допомагає із забезпеченням ліками;
- Об'єднання патріотів «Волонтери без кордонів» – закуповують та доставляють необхідні речі, особисто передаючи їх військовим;
- Громадське об'єднання «Добровольчий сітковий батальйонний рух» – виготовлення маскувальних сіток, маскувальних костюмів, закупівля та збір одягу для військових;
- «Кулінарний сотня» столиці – приготування їжі та сухих пайків;
- Фонд «Мир і Ко» – допомагає біженцям.

Подібний список організацій можна скласти чи не в кожному великому місті України. Важливо тут підкреслити, що ця відданість волонтерському руху багатьох громадян України, незважаючи на війну, постійну небезпеку та психологічний тиск протягом такого тривалого часу, черпає свою силу з тих високих моральних якостей, які притаманні більшості волонтерів. Перш за все, слід назвати властиві їм: чесність, довіру, взаємоповагу, рівноправність, працьовитість, самопожертву, скромність, самовідданість, відповідальність, альтруїзм. Сьогодні в Україні тисячі людей добровільно працюють і жертвують, збирають кошти, купують і розвозять допомогу, стоять у чергах на кордонах; під вогнем виходять на передову та вивозять громадян із зони бойових дій. Для цього, безсумнівно, потрібні тверді моральні переконання і здатність до самопожертви.

Висновки.

Аналіз громадянської діяльності різних соціальних груп, залучених до волонтерства, дає підстави зробити такі важливі висновки:

- Волонтерська діяльність має всенародну підтримку та поширена по всій території України.
- До цієї діяльності залучені та працюють разом представники різних соціальних груп.
- Вступ до волонтерських організацій відбувається за різними об'єднуючими факторами: дружніми стосунками, приналежністю до однієї територіальної громади, спільною соціальною приналежністю, професією, навичками, необхідними для здійснення конкретної волонтерської діяльності тощо.
- Різноманітність волонтерських громадських груп (підприємці, митці, футбольні вболівальники), які відіграють різну роль у соціально-економічному розвитку країни, можна розглядати, як підтвердження загального характеру демократичних перетворень, що відбуваються в українському громадянському суспільстві.
- Можна стверджувати, що події останніх років змусили значну частину українського суспільства стати справді «небайдужими громадянами». Отже, патерналістська матриця політичної культури, яку століттями насаджували російські імперіалісти, не прижилася на українській землі.
- Участь школярів у волонтерській діяльності, насамперед у таких проєктах, як «Напиши листа солдату» та «Намалюй солдата», стихійно поширилася по всій Україні. Це безумовно сприятиме вихованню наступних поколінь «заангажованих громадян».
- У багатьох міських та сільських громадах молодь також охоче бере участь у плетінні маскувальних сіток, організовує благодійні ярмарки, виготовляє сувеніри та малюнки, випікає домашнє печиво. Вони віддають виручку від продажу волонтерам або самі купують продукти. Така участь у житті громади є важливим фактором формування активної та відповідальної громадянської позиції у покоління майбутніх громадян.

Масовий і різноманітний волонтерський досвід сьогодні став цінним надбанням майже всіх верств населення по всій Україні. Він фактично став основою для формування нової спільної колективної пам'яті. Ця спільна пам'ять про колективні зусилля, спільні труднощі та успіхи, у свою чергу, є основою для подальшого розвитку громадянської свідомості та

створення нової політичної нації на основі нових наративів, спільних цінностей і спільних цілей. Висока значимість громадсько-політичної діяльності волонтерів, великий кредит довіри до них, масовість залучення громадян різного віку (від школярів до пенсіонерів) та соціальної приналежності (бізнесмени та підприємці, вчителі, артисти, спортсмени, вболівальники, представники шоу-бізнесу, водії, IT-менеджери, лікарі та ін.) створює життєдайне середовище формування нової генерації громадсько-політичних діячів.

Таким чином, окрім виконання своїх суто звичайних функцій постачання та допомоги, волонтери також відіграють важливу роль у зміцненні політичної взаємодії між громадянським суспільством та державними службовцями. Зрозуміло, що саме волонтери змусили нинішню владу активізувати діалог із громадянським суспільством, що сприяє підвищенню рівня довіри громадян до влади з одного боку та рівня відповідальності влади перед громадянським суспільством – з іншого. В результаті ефективність їх взаємодії значно зросла. Сучасні волонтери – це громадяни з найвищим рейтингом громадської довіри, що робить їх дуже помітними та впливовими політичними фігурами на регіональному та національному рівнях³.

Активна фаза війни, яка почалася 24 лютого 2022 р., лише зміцнила демократичний курс розвитку українського суспільства. Війна, торкнувшись кожного громадянина, жорстко поставила перед ним просте питання: або ти хочеш бути слухняним зряддям тоталітарного світу, бути безглуздим гвинтиком і коліщатком його безжальної руйнівної машини, або разом зі своїми друзями, сусідами та співгромадянами, спільно боротися за нову Україну – члена вільного демократичного світу і врешті перемогти.

Українці, як бачимо, одностайно обрали варіант боротися до перемоги. Більше того, нині, об'єднавшись навколо свого вибору стати частиною вільного демократичного світу, громадяни України впевнено дивляться в майбутнє, та вірять у свою перемогу, борються та активно працюють, щоб вона прийшла якнайшвидше.

Список використаних джерел

1. Бути більше ніж 30%: Жінки у бізнесі в Україні та світі [Електронний ресурс]. *Delo.ua*. URL: <https://delo.ua/business/buti-bilshе-nizh-30-zhinki-u-biznesi-v-ukrajini-347717/>
2. Волонтерська платформа [Електронний ресурс]. *Www.unicef.org*. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/volunteer-hub-helps-400000-ukrainians-make-difference>
3. Волонтерські організації України: перелік та контакти [Електронний ресурс]. *Tsn.ua*. URL: <https://tsn.ua/ato/volonterski-organizaciyi-ukrayini-perelik-ta-kontakti-2004886.html>
4. Втрачені покоління. Скільки українців знищив сталінський терор [Електронний ресурс]. *Espresso.tv*. URL: https://espresso.tv/article/2017/05/21/vtracheni_pokolinnya_skilky_ukrayinciv_znyschuv_stalinskyu_teror
5. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). К.: Наук. світ, 2003. 302 с.
6. Одягнути бійця [Електронний ресурс]. *Texty.org.ua*. URL: <https://texty.org.ua/articles/107165/odyahnuty-bijcyu-yak-miniatelye-stalo-cehom-de-shyyut-vijskovu-amuniciyu-ta-perejshlo-vid-volonterstva-do-biznesu/>
7. Українці надають благодійну допомогу військовим та населенню, які страждають від конфліктів в зоні АТО [Електронний ресурс]. *Dobrispravu.com.ua*. URL: <http://dobrispravu.com.ua/news/ukrajintsi-nadajut-blahodijnu-dopomohu-vijckovim-ta-nacelennju-jaki-ctrazhdajut-vid-konfliktiv-vzoni-ato.html>

³ Станом на січень 2022 р. понад 68% довіряє волонтерам. Армія, волонтери, церква. Кому найбільше довіряють українці [Електронний ресурс]. *Www.kiis.com.ua*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1093&page=1>

8. Peterson, B. The long war over the Ukrainian language, Boston Globe, March 16, 2014. *Www.bostonglobe.com*. Retrieved from <https://www.bostonglobe.com/ideas/2014/03/15/the-long-war-over-ukrainian-language/HXILbK9wVnhwGShNVPKIUP/story.html>
9. Pipes, R. (2000). *Property and Freedom*. Vintage, 352 p.
10. Ploky, S. (2017). *The Gates of Europe: A History of Ukraine*, Basic Books, 432 p.
11. Ploky, S. (2002). *Cossacks and religion in early modern Ukraine*. Oxford University Press, 416 p.
12. Putnam R. (1994). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, 256 p.
13. Sedler, J.W. (2013). *East Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500*, University of Washington Press, 574 p.
14. Snyder, T. (2012). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, Basic Books, 560 p.
15. Subtelny, O. (2009). *Ukraine: A History*. Toronto: University of Toronto Press, 666 p.
16. Shyla Anna. *Woman of War*. Фоліо. 2020. 352 p. [Електронний ресурс]. *Nashformat.ua*. URL: <https://nashformat.ua/products/woman-of-war-924997>
17. The well-being of Ukrainians during the war: emotions, expectations, personal experience – surveys in the western and central regions. *Dif.org.ua*. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/samopochuttya-ukraintsiv-pid-chas-viyni-emotsii-ochikuvannya-osobistiy-dosvid-opituvannya-u-zakhidnikh-ta-tsentralnikh-regionakh>

References

1. Buty bilshe nizh 30%: Zhinky u biznesi v Ukraini ta sviti [To be more than 30%: Women in business in Ukraine and the world]. *Delo.ua*. Retrieved from <https://delo.ua/business/buti-bilshe-nizh-30-zhinki-u-biznesi-v-ukrajini-347717/> [in Ukrainian].
2. Volonterska platforma [Volunteer platform]. *Www.unicef.org*. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/volunteer-hub-helps-400000-ukrainians-make-difference>
3. Volonterski orhanizatsii Ukrainy: perelik ta kontakty [Voluntary organizations of Ukraine: list and contacts]. *Tsn.ua*. Retrieved from <https://tsn.ua/ato/volonterski-organizaciyi-ukrayini-perelik-ta-kontakti-2004886.html> [in Ukrainian].
4. Vtracheni pokolinnia. Skilky ukraintsiv znyschyv stalinskyi teror [Lost generations. How many Ukrainians were killed by Stalin's terror]. *Espresso.tv*. Retrieved from https://espresso.tv/article/2017/05/21/vtracheni_pokolinnya_skilky_ukrayinciv_znyschyv_stalinskyy_ter or [in Ukrainian].
5. Marochko, V., Khillih, H. (2003). *Represovani pedahohy Ukrainy: zhertvy politychnoho teroru (1929–1941)* [Repressed teachers of Ukraine: victims of political terror (1929–1941)]. K.: Nauk. svit, 302 p. [in Ukrainian].
6. Odiahnuty biitsia [Dress up a soldier]. *Texty.org.ua*. Retrieved from <https://texty.org.ua/articles/107165/odyahnuty-bijcya-yak-miniatyle-stalo-cehom-de-shyyut-vijskovu-amuniciyu-ta-perejshlo-vid-volonterstva-do-biznesu/> [in Ukrainian].
7. Ukraintsi nadaiut blahodiinu dopomohu viiskovym ta naselenniu, yaki strazhdaiut vid konfliktiv v zoni ATO [Ukrainians provide charitable assistance to the military and the population suffering from conflicts in the ATO zone]. *Dobrispravy.com.ua*. Retrieved from <http://dobrispravy.com.ua/news/ukrajintsi-nadajut-blahodijnu-dopomohu-vijckovim-ta-naceleennju-jaki-ctrazhdajut-vid-konfliktiv-vzoni-ato.html> [in Ukrainian].
8. Peterson, B. The long war over the Ukrainian language, Boston Globe, March 16, 2014. *Www.bostonglobe.com*. Retrieved from <https://www.bostonglobe.com/ideas/2014/03/15/the-long-war-over-ukrainian-language/HXILbK9wVnhwGShNVPKIUP/story.html> [in English].
9. Pipes, R. (2000). *Property and Freedom*. Vintage, 352 p. [in English].

10. Plokhly, S. (2017). *The Gates of Europe: A History of Ukraine*, Basic Books, 432 p. [in English].
11. Plokhly, S. (2002). *Cossacks and religion in early modern Ukraine*. Oxford University Press, 416 p. [in English].
12. Putnam R. (1994). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, 256 p. [in English].
13. Sedler, J.W. (2013). *East Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500*, University of Washington Press, 574 p. [in English].
14. Snyder, T. (2012). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, Basic Books, 560 p. [in English].
15. Subtelny, O. (2009). *Ukraine: A History*. Toronto: University of Toronto Press, 666 p. [in English].
16. Shyla, A. (2020). *Woman of War*. Folio, 352 p. *Nashformat.ua*. Retrieved from <https://nashformat.ua/products/woman-of-war-924997> [in English].
17. The well-being of Ukrainians during the war: emotions, expectations, personal experience – surveys in the western and central regions. *Dif.org.ua*. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/samopochuttya-ukraintsiv-pid-chas-viyni-emotsii-ochikuvannya-osobistiy-dosvid-opituvannya-u-zakhidnikh-ta-tsentralnikh-regionakh> [in English].

УДК 352.075

Самбор М.А.,

*кандидат юридичних наук,
член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України,
начальник сектора моніторингу Прилуцького районного відділу поліції
Головного управління національної поліції в Чернігівській області,
депутат Прилуцької районної ради
(Україна, м. Прилуки), nikolas783@ukr.net*

РАЙОННІ РАДИ У МЕХАНІЗМІ ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

DOI: 10.5281/zenodo.7265979

У статті досліджуються правові, організаційні та управлінські аспекти повноважень районних рад, як суб'єктів місцевого самоврядування в Україні, спрямованих на забезпечення умов здійснення та сприяння реалізації прав, свобод та інтересів людини і громадянина, їх захисту та охорони. Відправною точкою дослідження є визначення джерел повноважень органів місцевого самоврядування, якими є районні ради, особливості правового регулювання їх повноважень із забезпечення реалізації, захисту та охорони прав, свобод та інтересів людини і громадянина, а також їх місце у системі органів влади та управління у межах Національної стратегії у сфері прав людини. У межах статті вивчаються напрямки діяльності районних рад щодо забезпечення різних видів прав, свобод та інтересів людини і громадянина. Відстоюється позиція нейтралітету районних рад у розв'язанні спорів про права, свободи та інтереси членів територіальних громад. Сприйняття та імплементація Національної стратегії у сфері прав людини вказує на необхідність визначення дотримання прав, свобод та інтересів людини і громадянина, як фундаментального пріоритету діяльності районних рад, не дивлячись на те, чи відтворені такі права, свободи та інтереси у позитивному праві чи ні. Права і свободи забезпечуються та захищаються органами місцевого самоврядування, а також об'єднаннями громадян, заснованими органами місцевого самоврядування на основі принципів законності та добровільності участі громадян, серед яких варто звернути увагу на право затвердження громадських організацій з охорони громадського порядку. На думку автора районні ради, ухвалюючи рішення про створення таких громадських формувань з охорони громадського

порядку якісно вплинула б на стан забезпечення правопорядку, оскільки за таких умов, повноваження таких формувань поширювались би на територію всього району, а не лише окремої громади, що дозволило б системно та комплексно підходити до вирішення питання забезпечення законності та правопорядку, утвердження верховенства права, дотримання прав, свобод та інтересів людини і громадянина у районі.

Ключові слова: права, свободи, інтереси, людина, місцеве самоврядування, районна рада, здійснення, охорона, захист прав і свобод, повноваження.

Sambor M.A.,

Candidate of legal sciences,

Corresponding member of the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine,

head of the monitoring sector of the Prylutsky district police department

Main Directorate of the National Police in Chernihiv Oblast,

Deputy of the Prylutsky District Council

(Ukraine, Pryluky), nikolas783@ukr.net

District councils in the mechanism of protection and defense of human and civil rights and freedoms

The article examines the legal, organizational and managerial aspects of the powers of district councils as local governments in Ukraine, aimed at ensuring the conditions for the implementation and promotion of the rights, freedoms and interests of man and citizen, their protection and protection. The starting point of the study is to determine the sources of authority of local governments, which are district councils, the features of legal regulation of their powers to ensure the implementation, protection and protection of human rights and freedoms, as well as their place in government and administration within the National human rights strategies. The article examines the activities of district councils in the direction of ensuring various types of rights, freedoms and interests of man and citizen. The position of neutrality of district councils in resolving disputes over the rights, freedoms and interests of members of territorial communities is defended. The adoption and implementation of the National Strategy in the field of human rights indicates the need to define the observance of human and civil rights, freedoms and interests as a fundamental priority of district councils, regardless of whether such rights, freedoms and interests are reproduced in positive law or not. Rights and freedoms are ensured and protected by local self-government bodies, as well as by citizen associations founded by local self-government bodies based on the principles of legality and voluntary participation of citizens, among which it is worth paying attention to the right to approve public organizations for the protection of public order. In the opinion of the author, district councils, making a decision on the creation of such public formations for the protection of public order, would have a qualitative effect on the state of law and order, since under such conditions, the powers of such formations would extend to the territory of the entire district, not just a separate community, which would allow systematic and comprehensively approach the solution of the issue of ensuring legality and law and order, establishing the rule of law, observing the rights, freedoms and interests of people and citizens in the district.

Key words: *rights, freedoms, interests, person, local self-government, district council, implementation, protection, protection of rights and freedoms, powers.*

Постановка проблеми. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава, зазначається у ст. 1 Конституції України [1], в якій визнається і діє принцип верховенства права; людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність; усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до

чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод; кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості; громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України [2]. Таким чином права, свободи та інтереси людини і громадянина, їх використання та здійснення, захист і охорона є ключовими правовими елементами, які визначають зміст та обсяг повноважень органів законодавчої, виконавчої і судової гілок державної влади, а також органів місцевого самоврядування.

З часу здобуття, або як на заходах з нагоди 30-ї річниці незалежності України Президент України наголосив на відновленні незалежності держави з тисячолітньою історією, Україна перебуває у перманентному стані реформ: реформ адміністративних, соціальних, правових, економічних тощо. Такий стан справ, на наше переконання, зумовлений відсутністю стратегії розвитку державності та українського громадянського суспільства, коли кожна з політичних еліт, яким вдається на чергових чи позачергових виборах прийти до влади, прагнуть реалізувати власні амбіції, забуваючи про необхідність єдиного стабільного курсу розвитку державності в Україні.

2020 рік в Україні став роком адміністративної реформи та формування виборних органів місцевого самоврядування новоутворених районів. Адже в Україні загалом було 490 районів, стільки ж районних рад і районних державних адміністрацій. 17 липня 2020 р. Верховна Рада України прийняла постанову № 3650 «Про утворення та ліквідацію районів», згідно з якою в Україні налічується 136 районів. Фактична реорганізація районів розпочалася в Україні після місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. та набуттям повноважень нових районних рад, як правило, у грудні 2020 р. з відкриттям перших сесій та складанням присяг депутатами місцевих рад. Започаткована та здійснювана політика децентралізації влади, потребує відповідного фінансового підґрунтя: не лише на реалізацію заходів реформи, а й на безпосередню організацію влади у районах та впровадження особливостей здійснення влади у відповідних адміністративно-територіальних межах [5, с. 332].

Місьцеве самоврядування в Україні за роки незалежності пройшло важкий шлях становлення і довело свою важливість, необхідність і здатність вирішувати проблеми і забезпечувати існування територіальних громад. Більшість громадян нашої країни так чи інакше інтегровані в структуру системи місцевого самоврядування (в якості членів територіальних громад) і щодня зустрічаються з результатами своєї діяльності, а тому, спираючись переважно на цей досвід, вони формують ставлення до влади – як місцевої, так і державної, але в своїй діяльності місцеві органи влади стикаються з проблемами недостатнього фінансування своєї діяльності [7, с. 52]. Створення системи управління суспільством та суспільними відносинами шляхом використання норм права має у своїй основі дотримання, захист та охорону, як фундаментальні основи і цінності прав, свобод та інтересів, як непорушної основи права, демократії і суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання місцевого самоврядування, а також забезпечення ним, а точніше, створення органами місцевого самоврядування системи та механізму реалізації, захисту та охорони прав, свобод та інтересів людини і громадянина були і залишаються предметом наукових пошуків, як відомих юристів-науковців, так і науковців-початківців, фахівців у галузі державного управління та місцевого самоврядування, серед яких слід згадати дослідження М. Баймуратова, О. Боярського, А. Колодія, А. Олійника, В. Кравченка тощо. Водночас, місьцеве самоврядування, як особливий соціальний інститут управління справами у межах територіальних громад, зазнає постійних змін, зумовлених зокрема адміністративною та адміністративно-територіальною реформами, які спонукають до перегляду сформованих наукових доктрин забезпечення органами місцевого самоврядування прав, свобод та інтересів людини і громадянина. Як результат, питання створення ефективного механізму захисту, охорони та здійснення прав,

свобод та інтересів людини і громадянина органами місцевого самоврядування залишаються до кінця не розв'язаними. Водночас усвідомлюємо, що висвітлити всі проблемні питання у вказаній сфері, запропонувати шляхи їх вирішення у межах однієї роботи чи дослідження неможливо. Незважаючи на це, спираючись на стратегію реформування органів публічної адміністрації, місцевого самоврядування, зокрема й у контексті адміністративно-територіальної реформи в Україні, необхідно встановити питання здійснення, захисту та охорони прав, свобод та інтересів людини і громадянина у одному з найнаближеніших до людини органів місцевого самоврядування – районних рад.

Виходячи зі сказаного, **метою** дослідження є з'ясування місця районних рад у системі гарантій реалізації, охорони та захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу. Відправною позицією дослідження є формування загальносуспільної доктрини розуміння місцевого самоврядування й у цьому контексті повноважень районних рад.

Місцеве самоврядування як місцева влада – публічна влада територіальної громади – є складовою частиною конституційного ладу і також характеризується насамперед дотриманням прав і свобод людини та громадянина мають діяти відповідно до Конституції та законів держави [4, с. 373]. Місцеве самоврядування – це публічна влада територіальної громади, яка має особливий об'єкт управління, сфера його компетенції порівняно з державною владою суттєво обмежена. Як правило, компетенцію місцевого самоврядування, його органів становлять лише питання місцевого значення, які пов'язані із задоволенням повсякденних потреб населення, та обмежене коло питань загальнодержавного значення, повноваження з вирішення яких делегуються органам місцевого самоврядування [4, с. 374]. Зазначений підхід до розуміння місцевого самоврядування привертає до себе увагу з огляду на те, що останній є владою представників територіальної громади, інакше – народу, який об'єднаний у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці, є невід'ємною складовою конституційного ладу та механізму держави. Водночас до характеристики місцевого самоврядування включено питання дотримання прав і свобод людини та громадянина. На наше переконання, дотримання, використання та реалізація чи здійснення прав, свобод та інтересів людини і громадянина має стати не лише характеристикою місцевого самоврядування в Україні, а його легітимною метою, а також невід'ємним елементом реалізації повноважень таких органів місцевого самоврядування.

В основі місцевого самоврядування перебуває влада, яка легітимується саме єдиним її носієм – народом, у конкретному випадку – мешканцями територіальної громади, які легітимуючи відповідні органи публічної адміністрації – ради, у даному разі – районні ради, делегують їм ряд повноважень.

Народ – це стійка сукупність індивідів, які складають суспільство конкретної країни та основу її державного буття; по-друге, народ володіє правом через безпосереднє і кінцеве волевиявлення формувати публічні органи влади і вирішувати питання державного і суспільного життя; по-третє, народ – це громадяни держави всіх національностей, що проживають на території країни і за її межами [3, с. 147], яка для якісної організації співжиття делегує свою владу відповідних виборним органам – радам, які повинні діяти у інтересах громади.

Відповідно до ч. 1, 4 ст. 140 Конституції України, місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради. Нормою ст. 141 визначено, що До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Право на участь у процесі формування державних рішень є правом людини, акцептованим у формі основних політичних прав, таких як право на свободу думки, зібрань, об'єднань і преси, право на загальні, безпосередні, вільні, рівні й таємні вибори. У демократичній державі це право є правом конституційного рівня. Тільки за цієї умови можлива справжня демократія [11, с. 110]. Виходячи з таких конституційних засад, визнаних на найвищому рівні, рішення про утворення, зокрема, районних рад, є виявом волі територіальної громади, як нероздільної частини єдиного носія влади в Україні – українського народу.

Нормами ч. 1, 2 ст. 143 Конституції України встановлено, що територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції. Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Озвучені конституційні норми дозволяють дійти висновків про те, що районні ради виступають координаторами проєктів соціально-економічного розвитку районів, забезпечуючи єдність системи органів місцевого самоврядування, як органу публічної влади, так і підтримуючи баланс інтересів територіальних громад та інтересів держави, загальнодержавних чи загальносуспільних інтересів у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Сучасна система місцевого самоврядування та система надання адміністративних послуг є результатом багатолітнього процесу їх еволюції, що формувалися на основі національних та міжнародних нормативно-правових актів. Україна здійснює активні кроки в демократизації та де бюрократизації сфери надання адміністративних послуг шляхом прийняття законодавчих актів, що спрямовані на децентралізацію надання адміністративних послуг [6, с. 9]. Сьогодні заклики до ліквідації районних рад, як таких, що вичерпали свої функції та можливості, на наш погляд, є спробою викривлення всієї системи місцевого самоврядування, а також спроби усунути громади від процесу системного управління адміністративними територіями. За інших обставин, ліквідація районних рад – є підґрунтям для ліквідації районів, створенням системи прямого підпорядкування об'єднаних територіальних громад центральним органам влади. За таких обставин, переконані, формується інституційна складова імперативного впливу державної влади на органи місцевого самоврядування з метою їх прямого підкорення державній владі. На сьогодні органи місцевого самоврядування – це не антагоністична до державної влади гілка влади, це прагнення та можливість консолідації місцевих інтересів, їх відстоювання, у тому числі й механізми здійснення, реалізації, охорони та захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина, мешканця територіальної одиниці. Відомо, що сила у єдності, саме таку єдність територіальних громад, спрямовану на утвердження громадянського суспільства в Україні з ідеалами верховенства права, дотримання прав, свобод та інтересів людини, являють районні ради, які представляють інтереси адміністративно-територіальних одиниць – районів.

На сучасному етапі розвитку людства проблема забезпечення основоположних прав і свобод людини і громадянина набуває глобального характеру. Вона зачіпає не лише всі рівні державної влади і об'єднання громадян усередині країни, але й виходить за їх межі, поширюючись на міжнародному, планетарному рівні. Водночас ефективне забезпечення прав та життєвих інтересів громадян є неможливим за умови відповідальності лише з боку держави. Громадяни також повинні самостійно організовуватися заради захисту діючого закону та власних прав. Типовим прикладом подібних організацій є загальнодержавні, регіональні та локальні громадські організації та органи місцевого самоврядування [10, с. 67]. Вочевидь, що права і свободи людини реалізуються, перш за все, на місцевому рівні, так, де вона проживає, здійснює трудову, політичну чи іншу діяльність [8, с. 1020]. Переконані, що саме ті органи публічної адміністрації, до яких належать і органи місцевого самоврядування, зокрема районні ради, являють собою той інститут та містять інституційний механізм, як найбільш наближений до людини та громадянина, однак позбавлений будь-якої суб'єктивної зацікавленості, на відміну від сільських, селищних рад, які у цілому, або їх представники можуть мати власний інтерес, який містить у собі антагоністичну спрямованість щодо прав, свобод або інтересів тої чи іншої людини або громадянина. Водночас обласні ради не можуть перебирати такі функції районних рад, оскільки, по-перше, віддалені від громади, не враховують специфіку та особливості територій та зумовлених територіальними, етнічними чи іншими особливостями спільні інтереси громад та їх складових, по-друге, дистанційність вказаних рад позбавляє їх можливості своєчасно та правильно реагувати на повідомлення про необхідність забезпечення здійснення, охорони чи захисту прав, свобод та інтересів.

Динамічне оптимальне забезпечення керування процесом реалізації та здійснення прав і свобод неможливе без участі органів влади та управління, однак якість та ефективність таких процесів, на наш погляд, досягається, коли такі органи є незалежними від владного впливу з боку державних органів та можуть протистояти суб'єктам первинного управління, якими є відповідні ради сіл, селищ чи міст. Разом із таким незалежним статусом районні ради сповнені повноважень, які делеговані безпосередньо представниками громад, повинні отримати не лише формальні, а й реальні можливості у вигляді відповідних повноважень, спрямованих за створення умов для свободи рваного здійснення прав, свобод та інтересів усіма мешканцями району, а також особами, які перебувають у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Слід бути свідомими з того, що наявність імперативної норми щодо необхідності забезпечення здійснення прав, свобод, інтересів людини та громадянина не визначають сам зміст та спрямованість цих органів у напрямку створення ефективного механізму реалізації прав, свобод та інтересів мешканців громади чи їх гостей, принцип дотримання прав, свобод, інтересів людини та громадянина повинен бути усвідомленим виходячи із самого ества делегованості влади та необхідності діяти у інтересах людини, а також можливості стримання органів публічної адміністрації у громадах та впливу на прийняття рішень владними структурами на рівні областей саме у інтересах регіонів, сприяючи утвердженню верховенства права, дотримання прав, свобод та інтересів людини і громадянина, пріоритетів соціально-економічного розвитку території. Саме ці прерогативи, на наше глибоке переконання, здатні реалізовувати районні ради, маючи в своїй основі відповідні фінансово-економічні бази та підґрунтя.

В Україні розроблено Національну стратегію у сфері прав людини, впроваджену у відповідному Указі Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021 [9]. Аналіз Національної стратегії у сфері прав людини дозволяє зробити висновок про те, що, наприклад, у сфері забезпечення свободи мирних зібрань та об'єднань, права на участь в управлінні державними справами, стратегічна ціль визначена, як доконаний факт, а саме забезпечено з урахуванням міжнародних, у тому числі європейських, стандартів право громадян на свободу мирних зібрань та право на свободу об'єднань, право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної

влади та органів місцевого самоврядування [9], що дозволяє вести мову про абсолют забезпечення права на свободу мирних зібрань, за винятком можливої дискримінації у здійсненні цього права, однак правова дійсність та суспільне життя вказують на інше. Проблематика здійснення права на свободу мирних зібрань залишається, зокрема у сучасних умовах, зумовлених запровадженням карантину. Наприклад, минулого року на території м. Прилуки учасниками політичного, а саме виборчого процесу, здійснювалося право на мирне зібрання. Поліцейськими відносно організатора складався протокол про адміністративне правопорушення за ст. 44³ КУпАП, який направлено за належністю для прийняття рішення по суті до суду. Суд, розглядаючи такі справи, сприймав правову позицію неприпустимості обмеження здійснення права на свободу мирних зібрань в умовах карантину, викладеного Конституційним Судом України у своєму рішенні від 28 серпня 2020 р. № 10-р/2020 [13], і, як результат, закривав такі справи про адміністративні правопорушення за відсутності у діях осіб складу адміністративного правопорушення. Вказані питання, зокрема шляхом видання нормативно-правових актів на своєму рівні у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць – районів, цілком могли б розв'язувати районні ради, шляхом ухвалення відповідних рішень, обов'язкових до виконання всіма суб'єктами у межах відповідних територіальних одиниць.

На проблему забезпечення екологічних прав вказує значна кількість звернень до органів місцевого самоврядування із вказаного питання. Дійсно, забезпечення екологічних прав громадян має багато проблемних аспектів, у тому числі й радіаційне забруднення, про яке відомо люду. Проблеми у сфері здійснення екологічних прав, зокрема, у наслідок виникнення стихійних місць зберігання хімічних відходів, власники яких невідомі, або як юридичні особи вже давно ліквідовані, проблема питної води, яка привертає до себе увагу на рівні розробки відповідних програм, що вказують на спроби організаційного характеру, однак, практичні кроки у цьому напрямку фактично відсутні. На прикладі, Прилуцької районної ради, зауважимо, що вказане питання неодноразово порушувалося на чергових та позачергових сесіях. Однак будь-яка програма соціально-економічного розвитку регіону передбачає наявність як організаційних, людських та інших ресурсів, а особливо – матеріальні, економічні та фінансові ресурси, завдячуючи останнім можна проводити не лише заходи з досліджень, а й утілювати у життя заходи, спрямовані на охорону та захист екологічних прав мешканців громади. Думається, що вирішення вказаних питань неможливе без участі районних рад, які повинні стати флагманами захисту економічних прав і свобод як з огляду на організаційно-правову складові, так і безпосереднє втручання і регулювання діяльності відповідних суб'єктів у межах адміністративно-територіальних одиниць.

На думку розробників згаданої стратегії, забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності Національної стратегії у сфері прав людини вказує на необхідність підвищення спроможності органів місцевого самоврядування щодо впровадження в Україні Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини, Рекомендації Rec (2016)3 Комітету Міністрів Ради Європи. На нашу думку, такий міжнародно-правовий напрямок діяльності органів місцевого самоврядування, особливі повноваження покладає саме на районні ради. На користь цього можна навести наступні аргументи: 1) саме на рівні районів можна знайти необхідних фахівців у галузі національного та міжнародного права та особовостей проведення міжнародно-правових економічних процедур; 2) переконані, що саме для районних рад необхідно визначити за доцільне формування комісій із залучення міжнародних інвестицій та участі у міжнародних програмах; 3) районні ради здатні сприймати міжнародну практику, тоді як сільські, селищні або міські ради з огляду на повноваження, змушені спрямовувати погляди саме у середину громад для розв'язання проблем, що виникають у середині громади.

Безсумнівно архіважливим є питання підвищення рівня обізнаності у сфері прав людини. У цьому контексті, на нашу думку, саме районні ради, депутати районних рад, можуть і повинні проводити відповідну фахову роботу, організовувати прийоми громадян у громадах, надання первинної правової допомоги мешканцям громад, відстоювати їх

інтереси та здійснювати представництво громад у відносинах з іншими юридичними особами, як державного, так і недержавного секторів економіки. Особливо гостро вказане питання, на нашу думку, постає восени 2021 р., коли закупівлі природного палива у вигляді природного газу, призвело до підвищення ціни з 7,99 грн. до майже 50 грн. за кубічний метр газу, або більш ніж у 6 разів. У цьому аспекті стратегічна ціль полягає не лише у обізнаності посадових осіб у вказаних питаннях, а й можливості та необхідності відстоювання інтересів громад, окремих членів. Сповнені упевненості у тому, що окремій фізичній особі оскаржувати такі дії великих товариств неможливо, тому лише у єдності громади можлива перемога, законна перемога прав, свобод та інтересів людини і громадянина за підтримки органів місцевого самоврядування – районних рад.

Однак цим не вичерпуються завдання районних рад, як органів місцевого самоврядування, щодо забезпечення здійснення, охорони та захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина.

Забезпечення свободи та особистої недоторканності є одним із пріоритетних завдань роботи місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування як особливого демократичного підвиду державного управління, суб'єктом якого виступають мешканці поселень та адміністративних територій, а змістом слугують проблеми забезпечення нормального життя людей у місцях їх компактного проживання. Специфіка їх діяльності у цьому полі полягає в тому, що місцеві органи краще ознайомлені з проблемами конкретного регіону, адміністративно-територіальної одиниці. Крім того, місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть реагувати на виникнення конкретних життєвих проблем більш активно й оперативніше, ніж центральні органи, що мають здійснювати контроль за значно ширшою територією [10, с. 69–70]. Діяльність органів місцевого самоврядування в даному аспекті є визначальною, оскільки вони є позадержавними структурами, що функціонують не лише на забезпечення інтересів громадян певної території, а й на досягнення певного діалогу між суспільством, з одного боку, та державною владою – з другого. Їх діяльність у сфері захисту особистої недоторканності має базуватися на принципах справедливості, законності, верховенства права, пріоритету прав людини та гуманізму. Органи місцевого самоврядування у випадку притягнення до відповідальності члена відповідної громади повинні не просто захищати його інтереси, керуючись лише суб'єктивними факторами, але й сприяти встановленню фактичних обставин певної дії чи події [10, с. 70]. Місцеве самоврядування є найефективнішим механізмом стримування центральної державної влади, способом відстоювання інтересів певного територіального об'єднання громадян. У даному випадку члени певної громади, створеної за територіальним принципом, усвідомлюють себе не лише як громадяни України, а й мешканці певного населеного пункту, району [10, с. 74]. Районні ради наділені повноваженнями контролю за правоохоронними органами шляхом впливу на їх кадрове управлінське ядро та визначення пріоритетних завдань у сфері охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства і держави, зокрема інтересів територіальної громади району.

Зазначене дає змогу дійти висновку про те, що інші права і свободи забезпечуються та захищаються органами місцевого самоврядування, а також об'єднаннями громадян, заснованими органами місцевого самоврядування на основі принципів законності та добровільності участі громадян (муніципальними громадськими палатами або радами, громадськими приймальнями, добровільними об'єднаннями громадян правоохоронної спрямованості та ін.) [12, с. 10], серед яких доречно виділити право затвердження громадських організацій з охорони громадського порядку. Переконані, що районні ради, ухвалюючи рішення про створення таких громадських формувань з охорони громадського порядку якісно вплинула б на стан забезпечення правопорядку, оскільки за таких умов, повноваження таких формувань поширювались би на територію всього району, а не лише окремої громади, що дозволило б системно та комплексно підходити до вирішення питання

забезпечення законності та правопорядку, утвердження верховенства права, дотримання прав, свобод та інтересів людини і громадянина у районі.

Висновки. Глибоко переконані, що поетапний пошук оптимального рішення районними радами із забезпечення здійснення, дотримання, охорони та захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина, слугуватиме формуванню ефективної інституційної системи дотримання прав і свобод людини та громадянина на місцевому рівні. Ключовим у цьому процесі вбачається наявність відповідного право розуміння та правової культури перш за все у депутатського корпусу, прагнення діяти виключно у межах та способами, встановлених Конституцією та законами України, а головне – забезпечувати дотримання законності з боку усіх державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, спрямовувати їх діяльність на дотримання прав і свобод, а не формування ілюзорного уявлення про безпеку громад.

Список використаних джерел

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>

2. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 справі № 1-11/2012 за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text>

3. Корчака В.М. Правова природа поняття «народ». *Форум права*. 2014. № 3. С. 141–149 [Електронний ресурс]. *Dspace.univd.edu.ua* URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/720/pravova_prigoda_ponyattya_narod_.pdf?sequence=2&isAllowed=y

4. Кравченко В.В. Конституційне право України: навч. посібник. 2 вид., доповнене. К.: Атіка, 2020. 480 с.

5. Самбор М.А. Вплив адміністративно-територіальної реформи в Україні на земельні відносини. Управління та раціональне використання земельних ресурсів в новостворених територіальних громадах: проблеми та шляхи їх вирішення: Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (Херсон, 04-05 березня 2021 року). Херсон: ХДАЕУ, 2021. С. 231–235.

6. Крикавська І.В. Правове регулювання надання адміністративних послуг в об'єднаних територіальних громадах: автореф. дис.... канд. юрид. наук за спец.: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Львів, 2020. 18 с.

7. Євдокімов О.В. Організаційне забезпечення функціонування та розвитку об'єднаних територіальних громад: дис. канд. економ. наук за спец.: 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. Харків: Харківський національний університет міського господарства імені О.М.Бекетова, 2019. 203 с.

8. Мошкина Н.А. Роль органів місцевого самоуправління в захисті прав і свобод людини. *Административное и муниципальное прав*. 2016. № 12 (108). С. 1019–1025.

9. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021 [Електронний ресурс]. *Zakon.rada.gov.ua*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021?find=1&text=%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2#Text>

10. Данильян О.Г. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод громадян. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 3 (26). С. 66–77.

11. Шаповалова І. Правовий статус органів місцевого самоврядування у сфері дотримання прав людини. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 2 (37). С. 109–117.

12. Курбашев Д.А. Местное самоуправление в системе обеспечения и защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: автореф. дисс... канд. юрид. наук по спец. 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. М., 2010. 26 с.

13. Рішення Конституційного Суду України від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020 у справі № 1-14/2020 (230/20) за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про Державний бюджет України на 2020 рік”» [Електронний ресурс]. [Www.ccu.gov.ua](http://www.ccu.gov.ua). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2020.pdf

References

1. Konstytutsiia Ukrainy pryinyata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku [The Constitution of Ukraine was adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996] *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top> [in Ukrainian].

2. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 25 sichnia 2012 roku № 3-rp/2012 u spravi № 1-11/2012 za konstytutsiinym podanniam pravlinnia Pensiynoho fondu Ukrainy shchodo ofitsiinoho tлумachennia polozhen statti 1, chastyn pershoi, druhoi, tretoi statti 95, chastyny druhoi statti 96, punktiv 2, 3, 6 statti 116, chastyny druhoi statti 124, chastyny pershoi statti 129 Konstytutsii Ukrainy, punktu 5 chastyny pershoi statti 4 Biudzhethnoho kodeksu Ukrainy, punktu 2 chastyny pershoi statti 9 Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy v systemnomu zviazku z okremymy polozhenniamy Konstytutsii Ukrainy [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine of 25 January 2012 № 3-rp / 2012 case № 1-11 / 2012 on the constitutional submission of the Board of the Pension Fund of Ukraine on the official interpretation of the provisions of Article 1, parts one, two, three of Article 95, part two 96, paragraphs 2, 3, 6 of Article 116, part two of Article 124, part one of Article 129 of the Constitution of Ukraine, paragraph 5 of part one of Article 4 of the Budget Code of Ukraine, paragraph 2 of part one of Article 9 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine provisions of the Constitution of Ukraine] [in Ukrainian] *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text> [in Ukrainian].

3. Korchaka, V.M. (2014) Pravova pryroda poniattia «narod» [The legal nature of the concept of “people”]. *Forum prava – Law Forum*, 3, 141–149 Retrieved from http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/720/pravova_priroda_ponyattya_narod_.pdf?sequence=2&isAllowed=y [in Ukrainian].

4. Kravchenko, V.V. (2020). Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine] Kyiv: Attica [in Ukrainian].

5. Sambor, M.A. (2021). Vplyv administratyvno-terytorialnoi reformy v Ukraini na zemelni vidnosyny [The impact of administrative-territorial reform in Ukraine on land relations.]. *Upravlinnia ta ratsionalne vykorystannia zemelnykh resursiv v novostvorenykh terytorialnykh hromadakh: problemy ta shlyakhy yikh vyrishennia*: [Management and rational use of land resources in newly created territorial communities: problems and ways to solve them] : Proceedings of the V All-Ukrainian scientific-practical conference. Kherson, 231–235 [in Ukrainian].

6. Krykavs'ka, I.V. (2020). Pravove rehulyuvannya nadання administratyvnykh posluh v obiednanykh terytorialnykh hromadakh [Legal regulation of the provision of administrative services in the united territorial communities] *Candidate`s thesis*. Lviv [in Ukrainian].

7. Yevdokimov, O.V. (2019). Orhanizatsiine zabezpechennia funktsionuvannia ta rozvytku obiednanykh terytorialnykh hromad [Organizational support for the functioning and development of united territorial communities]. *Candidate`s thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

8. Moshkina, N.A. (2016). Rol organov mestnogo samoupravleniia v zashchite prav i svobod cheloveka [The role of local governments in the protection of human rights and freedoms]. *Administrativnoe i munitsipalnoe pravo – Administrative and municipal rights*, 12 (108), 1019–1025 [in Russian].

9. Pro Natsionalnu stratehiiu u sferi prav liudyny [On the National Strategy in the Sphere of Human Rights]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 bereznia 2021 roku № 119/2021.: Decree of the President of Ukraine of March 24, 2021 № 119/2021. *Zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021?find=1&text=%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2#Text> [in Ukrainian].

10. Danylian, O.H. (2015). Rol mistsevykh orhaniv derzhavnoi vlady i orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v zabezpechenni prav i svobod hromadian [The role of local authorities and local governments in ensuring the rights and freedoms of citizens]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho” – Bulletin of the National University “Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine”*, 3 (26) 66–77 [in Ukrainian].

11. Shapovalova, I. (2018). Pravovyi status orhaniv mistsevoho samovriaduvannia u sferi dotrymannia prav liudyny [Legal status of local governments in the field of human rights] *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia – Public administration and local self-government*, 2 (37), 109-117 [in Ukrainian].

12. Kurbashev, D.A. (2010). Mestnoie samoupravlenie v sisteme obespecheniia i zashchity prav i svobod cheloveka i grazhdanina v Rossiiskoi Federatsii [Local self-government in the system of ensuring and protecting human and civil rights and freedoms in the Russian Federation] *Candidate`s thesis*. Moscow [in Russian].

13. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 28 serpnia 2020 roku № 10-r/2020 u spravi № 1-14/2020 (230/20) za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh polozhen postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro vstanovlennia karantynu z metoiu zapobihannia poshyrenniu na terytorii Ukrainy hostroi respiratornoi khvoroby COVID-19, sprychynenoi koronavirusom SARS-CoV-2, ta etapiv poslablennia protyepidemichnykh zakhodiv”, polozhen chastyn pershoi, tretoi statti 29 Zakonu Ukrayiny “Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2020 rik”, abzatsu deviatoho punktu 2 rozdilii II “Prykintsevi polozhennia” Zakonu Ukrainy “Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrayiny “Pro Derzhavnyi byudzheth Ukrainy na 2020 rik” [Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 28 August 2020 № 10-r / 2020 in case № 1-14 / 2020 (230/20) on the constitutional petition of the Supreme Court on the constitutionality of certain provisions of the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On establishment of quarantine in order to prevent the spread of acute respiratory disease COVID-19 caused by coronavirus SARS-CoV-2 and stages of mitigation of anti-epidemic measures, the provisions of the first, third article 29 of the Law of Ukraine “On State Budget of Ukraine for 2020”, paragraph of the ninth paragraph 2 of Section II “Final Provisions” of the Law of Ukraine “On Amendments to the Law of Ukraine” On the State Budget of Ukraine for 2020”]. *Ccu.gov.ua* Retrieved from http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2020.pdf. [in Ukrainian].

**УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ В ОМС В УМОВАХ СТРЕСУ.
ФОРМУВАННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ**

DOI: 10.5281/zenodo.7266003

Стаття присвячена питанням управління персоналом в органах місцевого самоврядування в умовах стресу. Дослідження здійснюється в контексті відображення процесів, що пов'язані з запровадженням воєнного стану та широкомасштабним вторгненням росії. Одними з таких стали кадрові зміни персоналу місцевих рад та їх виконавчих органів. В рамках дослідження проаналізовано основні виклики для роботи посадових осіб місцевого самоврядування в умовах стресу. Серед іншого, йде мова про зміну підходів до управління, зміщення вектору з професійного на особистісний, що стосується страхів за своє життя, безпеку.

Стрес розглядається як сукупність захисних фізіологічних реакцій, які виникають в організмі тварин та людини у відповідь на вплив різних негативних факторів. Він зумовлює швидке старіння організму та викликає хвороби.

Аналізується поняття стресу, визначаються особливості стресових ситуацій у професійній діяльності посадових осіб органів місцевого самоврядування з врахуванням викликів воєнного часу; наводяться шляхи профілактики та управління стресами.

Досліджується сутність стресостійкості її джерела. Звертається увага на відповідні риси характеру особистості, якій притаманний високий рівень стресостійкості. Зазначається, що сучасні керівники органів місцевого самоврядування не приділяють належної уваги питанням подолання стресу на робочому місці та формуванню стресостійкості працівників. Так само і працівники органів місцевого самоврядування довгий час не задумувалися над наслідками тривалого переживання стресу для свого життя, здоров'я та професійної діяльності. В кращому випадку вони інколи шукали для себе якійсь інструменту та практики подолання стресу. Наведено засоби, які можуть бути застосовані в сучасних умовах для підвищення стресостійкості посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: стрес, стресостійкість, війна, органи місцевого самоврядування.

Chabak L.A.,Candidate of philosophical sciences,
decentralisation and local self-government adviser
(Ukraine, Chernihiv),
chabakluda@gmail.com***Personnel management in local self-government bodies under stress.
Forming stress resistance***

The article is devoted to issues of personnel management in local self-government bodies under conditions of stress. The research is carried out in the context of reflecting the processes associated with the introduction of martial law and the large-scale invasion of Russia. One of these was personnel changes in the personnel of local councils and their executive bodies. Within the framework of the study, the main challenges for the work of local self-government officials in stressful conditions were analyzed. Among other things, we are talking about changing approaches to management, shifting the vector from professional to personal, which concerns fears for one's life and safety.

Stress is considered as a set of protective physiological reactions that occur in the body of animals and humans in response to the influence of various negative factors. It causes rapid aging of the body and causes diseases.

The concept of stress is analyzed, the features of stressful situations in the professional activities of officials of local self-government bodies are determined, taking into account the challenges of wartime; methods of stress prevention and management are given.

The essence of stress resistance of its source is investigated. Attention is drawn to the relevant character traits of the individual, which is characterized by a high level of stress resistance. It is noted that modern heads of local self-government bodies do not pay due attention to the issues of overcoming stress at the workplace and building stress resistance of employees. In the same way, employees of local self-government bodies did not think about the consequences of prolonged stress for their lives, health and professional activities for a long time. At best, they sometimes looked for some tools and practices to overcome stress. Means that can be applied in modern conditions to increase the stress resistance of officials of local self-government bodies are given.

Key words: *stress, stress resistance, war, local self-government bodies.*

Постановка проблеми. Інтерес до досліджень впливу професійного стресу на державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування зберігається вже протягом кількох останніх десятиліть. І, здавалося, що ця тема загалом досліджена, а отже розроблено чіткі та зрозумілі механізми формування стресостійкості посадовців на робочому місці. Однак, 2022 рік приніс абсолютно нові, жакливі виклики для українського суспільства, а відтак з'явилися нові джерела стресу, нові виклики для представників органів місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій демонструє, що в Україні питання стресу та розвитку стресостійкості ґрунтовно досліджується представниками різних галузей наук: психології, філософії, соціології, державного управління тощо. До того ж, серед науковців немає одного підходу до аналізу стресостійкості та єдиного уявлення про її сутність. Наприклад, лише в рамках психології можна згадати гуманістичний, психоаналітичний, біхевіоральний, екзистенційний підходи. Серед науковців, які займалися їх дослідженням – М. Білова, О. Кравцова, Я. Плужник [див.: 1, 2, 3] та багато інших.

У фокусі уваги як вітчизняних так і зарубіжних вчених вже давно знаходиться і проблема професійного стресу. Зокрема, в Україні склалася ґрунтовна теоретична база вивчення питань стресу та формування стресостійкості в контексті діяльності різних професійних груп.

Наприклад, Ю.Теплюк акцентувала увагу на психологічних умовах розвитку емоційно-мотиваційного компонента стресостійкості у соціальних працівників різних вікових категорій [4], О. Камінська здійснила аналіз психологічних особливостей стресостійкості майбутніх психологів [5]. Н. Бурбан, І. Гузенко досліджували особливості стресостійкості та адаптивних здібностей до стресу майбутніх військовослужбовців [6]. А. Бондар, Н. Макаренко вивчали психологічні особливості стресостійкості представників стресогенних професій (на прикладі працівників приватних охоронних структур) [7]. Ю. Максимюк розглядав професійний стрес у службовій діяльності персоналу державної прикордонної служби України [8].

Наявна і низка робіт, що спрямована на аналіз специфіки стресових ситуацій у державних службовців. Зокрема, Н. Липовська розглядала поняття та структуру стресової ситуації, визначала особливості стресових ситуацій у професійній діяльності державних службовців, шляхи профілактики та управління стресами [9]. Свою дисертацію присвятила психологічним умовам розвитку стресостійкості жінок – державних службовців Р. Шевченко [10]. На ресурсах особистості як чиннику стресостійкості державних службовців акцентовано увагу І. Дорош [11].

Психологічні чинники професійного стресу у держслужбовців досліджували Л. Карамушка, Д. Куриця [12].

Однак специфіка роботи посадових осіб місцевого самоврядування в контексті подолання стресу та реаліях воєнного часу не представлені в науковому дискурсі. Тобто, вітчизняні наукові дослідження не відображають повною мірою як тих процесів, що відбулися внаслідок реформи децентралізації, так і тих, що відбулися протягом останніх місяців, пов'язаних з широкомасштабним вторгненням росії.

Наразі найбільш широко питання стресу розкриваються через взаємодію з внутрішньо переміщеними особами, вразливими верствами населення та майже не торкаються представників місцевої влади, в тому числі з деокупованих громад та тих, що перебували в оточенні, яким довелося працювати в надзвичайних, жакливих умовах та приймати управлінські рішення. Однак, саме такий досвід може бути дуже важливим як в найближчому майбутньому так і в довгостроковій перспективі. Адже відновлення України неможливе без професіоналізму посадовців, які здатні приймати ефективні рішення в будь-яких умовах, не піддаючись на стресові чинники.

Відтак, *метою статті* є аналіз стресоутворюючих факторів та викликів, з якими зіткнулися посадові особи органів місцевого самоврядування України у сфері управління персоналом, формування їх стресостійкості в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Стрес, що розглядається як сукупність захисних фізіологічних реакцій, що виникають в організмі тварин та людини у відповідь на вплив різних негативних факторів є постійним супутником сучасної людини. Його вплив відчувається у різних сферах життя, а з огляду на останні виклики, з якими зіткнулася Україна, його хронічна форма стала характерною ознакою значної частини громадян.

Крім порушень сну, перепадів настрою, головних болів, проблем у спілкуванні, постійний стрес погіршує перебіг хронічних захворювань, таких як язва шлунку, захворювання серцево-судинної системи, гормональні порушення. Під негативним впливом стрес-факторів людина швидше старіє, адже стрес впливає на ті частини спадкового матеріалу в хромосомах, які відіграють ключову роль в процесі старіння клітин.

Зі стресом постійно стикаються посадовці, адже робота в форматі «людина – людина», необхідність прийняття рішень, тягар відповідальності є додатковими стресоутворюючими факторами. Тривале виконання службових обов'язків у постійній напрузі призводить до дезадаптації, зниження опору організму хворобам, нервово-психічного перенавантаження, суттєво впливає на підвищення рівня тривожності.

В цьому контексті варто звернути увагу саме на поняття професійного стресу. За Л. Джуел, професійний стрес – це напружений стан працівника, що виникає в нього внаслідок дії емоційнонегативних та екстремальних чинників, пов'язаних з виконуваною професійною діяльністю [13]. Фактично цей емоційний стан людини, що розглядається в контексті виконання її професійної діяльності, дуже суттєво впливає на якість виконання професійних обов'язків.

Затяжний професійний стрес зумовлює фізичне та емоційне виснаження, тобто, фактично призводить до професійного вигорання, яке розкривається через психологічні, психофізіологічні та поведінкові складові.

Важливо детально розуміти фактори, що впливають на формування стресових ситуацій. Зокрема, професійний стрес може бути спричинений несподіваною та напруженою ситуацією у трудовому колективі, конфліктними взаємовідносинами, інтелектуальним і емоційним перевантаженням.

Я. Плужник виокремлює такі чинники стресу як специфіка діяльності зі значним рівнем психічного напруження, соціальна роль особистості, що не відповідає її очікуванням, негативний соціально-психологічний клімат, нечітка організаційна структура [3].

Серед поширених причин стресу на роботі можна назвати і ненадійну роботу, ризик скорочення, велике навантаження, залякування зі сторони керівництва, відсутність самостійності, звичку засиджуватися на роботі, необхідність поспішати з виконанням роботи,

погані умови роботи, шум, холод тощо, рутинну роботу, відсутність перспектив тощо. Призводить до стресу і страх критики.

Наразі додають стресу і власне військові виклики, безпосередня загроза життю та здоров'ю. При цьому залишається необхідність працювати, приймати рішення в стресових умовах, в умовах обмежених людських та матеріальних ресурсів, без попереднього досвіду переживання подібних подій.

Відтак, в Україні ми маємо ситуацію, коли людина опиняється в «подвійному» стресі – викликаному страхом за своє життя/ життя близьких осіб та виконанням посадових обов'язків на тлі військових загроз.

Тому посадовцям надзвичайно важливо виявити перші ознаки стресу, аби вчасно вжити запобіжних заходів, мінімізувати хоча б частину викликів. На жаль, через низьке розуміння важливості проблематики, зазначена проблема діагностується дуже пізно, тривалий час впливаючи на якість роботи працівника.

Тож для вчасного запобігання стресу чи зменшення його руйнівної дії важливо розуміти не лише причини, чинники його розвитку, але й ознаки стресового напруження, серед яких традиційно наводиться неможливість зосередитись, погіршення пам'яті, часте відчуття втоми, прояви роздратування, підвищена збудливість, швидке мовлення, головні болі або болі в спині, ділянці шлунка), відчуття недоїдання або втрата апетиту. [див.: 14].

При цьому фіксується зниження працездатності, втрата задоволення від роботи, порушення термінів її виконання, часте допущення помилок, дезорієнтація та дезорганізація, порушується перебіг пізнавальних процесів (сприйняття, пам'яті, уваги, мислення), спостерігається складність щодо переключення і розподілення уваги, неадекватність емоційних реакцій тощо. Про наближення стресу можуть свідчити і такі побіжні ознаки як важкість у прийнятті рішень, запізнення на зустрічі та проблеми з вчасним виконанням роботи, можливість забути, в який карман поклали ключі, чи вимкнули офісну техніку, відчуття, що все валиться з рук та почастишали неприємності, насторожене ставлення до колег, тощо.

Окрім негативних ознак та функцій стресу варто розуміти і зворотну сторону явища. Попри важкі наслідки, до яких може призвести перебування людини в стресовій ситуації, варто зважати і на певну корисну функцію стресу. Адже стрес як і відчуття болю, попереджає про небезпеку; може мотивувати (наприклад, переміститися у більш безпечне місце, підготуватись до тесту, змінити роботу). Помірні стреси забезпечують оптимальну активацію головного мозку – розумові здібності, спонукають до пошуку нестандартних рішень. Здатний стрес і підвищити продуктивність праці (наприклад, швидко виконати завдання при наближенні «дедлайну»).

Використання корисної функції стресу та загалом здатність протистояти стресовим ситуаціям є надзвичайно важливими для посадової особи місцевого самоврядування в умовах сучасних викликів. Війна триває, а відтак постає необхідність тверезо оцінювати ситуацію та приймати управлінські рішення за умови існуючих викликів.

Тому надзвичайно актуальним постає розуміння сутності стресостійкості, яка визначається як здатність зберегти холодний розум в екстремальних ситуаціях, а також уміння відкинути особисті емоції у критичний момент та діяти, керуючись здоровим глуздом, не панікувати.

М. Білова розглядає стресостійкість як складну властивість особистості, що забезпечує можливість витримувати значні розумові, фізичні, вольові й емоційні навантаження, зберігаючи при цьому ефективність функціонування [1]. На думку Ю. Теплюк, стресостійкість, як системна динамічна властивість, визначає здатність людини справлятися із багатьма стресогенними ситуаціями, активно їх змінювати чи пристосовуватись до них без шкоди для свого здоров'я та зберігати ефективність виконуваної діяльності. Вона активізує емоційну, когнітивну та поведінкову сфери особистості [4]. Тобто, стресостійкість це й уміння професійно працювати в напруженому темпі, вирішувати водночас декілька завдань у жорстких часових межах, оперативно й професійно організувати процес їх виконання.

Якщо вести мову про джерела стресостійкості, то, як вже зазначалося вище, дослідниками представлено цілу низку різноманітних тенденцій, підходів. О. Кравцова,

узагальнивши їх, наводить психоаналітичний – в рамках якого зміна рівня стресостійкості корелює з придушенням сексуальних інстинктів людини; біхевіоральний – залежність від чинників зовнішнього середовища, позитивних чи негативних; екзистенційний – пов'язаний з пошуком сенсу життя, втрата якого впливає на зниження стресостійкості; гуманістичний – в основі якого взаємозв'язок між стресостійкістю та самоактуалізацією [2].

Стресостійкість може виступати як своєрідна компетентність посадової особи місцевого самоврядування. А. Львовікіна зазначає, що вона сприяє підтримці функціональних резервів, збереженню ментального здоров'я, що підвищує продуктивність професійної діяльності [15].

Розвиток стресостійкості – індивідуальний процес, який залежить від багатьох чинників, свідомої здатності людини керувати власною поведінкою, уникати чи мінімізувати стресові фактори, справлятися зі сприйняттям негативних, трагічних подій. При цьому впливає на розвиток стресостійкості не лише зовнішня ситуація (наприклад, військові загрози), але й фізичний та емоційний стан людини (стан здоров'я тощо), її соціальні навички та вміння.

Для посадових осіб місцевого самоврядування усвідомлення необхідності формування такої якості як стресостійкість, приходить поступово. Більшість з них не знайома з відповідним поняттям та не володіє інструментами подолання та профілактики стресу. Чи скоріше не робить це усвідомлено. Як керівники так і служби управління персоналом (кадрові служби) ОМС також довгий час не звертали на цю проблематику уваги і лише останнім часом, після початку широкомасштабного російського вторгнення подекуди почали замислюватися над проблемою.

Адже саме тоді до традиційних стресоутворюючих факторів (зазначених вище), додалися й нові, пов'язані з військовими загрозами. Зокрема, надзвичайно гостро пошук інструментів подолання стресу постав для представників деокупованих територій, які продовжили свою роботу, однак, пережили гострі стресові події, пов'язані з окупацією, полоном чи вимушеним спілкуванням з ворогом, втратою чи пошкодженням житла, пораненням тощо та, подекуди, отримали травми, від яких тривалий час не могли оговтатись. Залишаючись на території, яка була тимчасово оточена чи зайнята ворогом, багато хто з них продовжував виконувати свої повноваження, забезпечуючи доступними їм способами інтереси та життєдіяльність громади. Водночас, подвійне напруження: як посадовця, що зіткнувся з новими професійними викликами, та як людини, яка могла переживати страх за своє життя, безпеку та безпеку рідних, призводив до різних моделей поведінки, змушував підсвідомо шукати різні способи подолання стресу.

Їх досвід може бути доволі важливим у майбутньому, зокрема для тих, хто опинився чи опиниться в подібній ситуації.

Детальніше варто зупинитися на властивостях, рисах характеру особистості, якій властива стресостійкість. Наприклад, А. Боднар і Н. Макаренко ведуть мову про комплекс інтелектуальних, когнітивних, емоційних й особистісних якостей [7]. М. Білова наводить високий ступінь розвитку когнітивно-інтелектуальних якостей, гнучкість і абстрактність мислення, здатність до високої концентрації уваги, продуктивність оперативної пам'яті й опосередкованого запам'ятовування, уміння диференціювати істотне від другорядного, знаходити суттєві зв'язки між явищами. Також мова йде про емоційну стійкість, середній рівень тривожності, агресивності, переважання позитивних емоцій, ділова спрямованість та ін. [1].

Впливає на стресостійкість здатність особистості до зміни життєвих орієнтацій, уміння прогнозувати не лише успіхи, а й втрати, готовність до спілкування з різними людьми, вміння розслаблятися для зняття психологічної напруги, втоми, розділяти поняття «робота» та здоров'я, налаштовуватися на позитивні образи і витісняти негативні, почуття гумору, здатність за необхідності говорити «ні».

Людина з такими якостями може протистояти діям інших людей (керівників і колег), відбивати несправедливу критику, не реагувати на неї.

Високий рівень стресостійкості окремих посадовців зумовлюється поєднанням низки вищезазначених факторів, особистісних якостей з безперервним саморозвитком, підвищенням рівня компетентності та набуттям досвіду.

Як виявилось, пошуку шляхів подолання стресу працівниками органів місцевого самоврядування не є простим та однозначним. Причому основні складнощі здебільшого

виникають не в організаційно-технічному плані. Для багатьох керівників, зокрема, сільських, селищних голів це питання ще не є нагальним та очевидним. Як показує практика, сучасні керівники органів місцевого самоврядування, в переважній більшості, не приділяють належної уваги засобам подолання стресу своїми працівниками, формуванню їх стресостійкості. Більше того, зачасту вони не усвідомлюють важливості профілактичних дій у цьому напрямі. Не приділяється належної уваги і самому процесу подолання стресу посадовими особами та реалізації комплексу заходів, спрямованих на формування їх стресостійкості. І набір інструментів використовується досить обмежений. Відтак дуже частими є ризики професійного вигорання співробітників.

Варто звернути увагу на багатогранність професійного стресу. Серед різновидів дослідники, наприклад, зазначають інформаційний, комунікаційний, емоційний. Виникнення інформаційного стресу пов'язано з інформаційними навантаженнями, які заважають посадовцю належним чином сфокусуватися на виконанні завдань та прийнятті рішень. Комунікаційний різновид стресу пов'язаний з проблемами ділового спілкування та може знаходити свій прояв в дратівливості, неефективному та напруженому спілкуванні з керівництвом, підлеглими, колегами. Емоційний аспект стресу пов'язується з виникненням реальної чи уявної загрози, переживаннях провини, гніву, образи в умовах професійної взаємодії. Фактично, за нинішніх умов кожен з цих різновидів зазнає впливу чинника військової загрози.

Водночас, в сучасній управлінській діяльності існує значна кількість ефективних видів та засобів подолання стресу. Серед них: створення гарних умов роботи, комфорту на робочому місці, фізичне розвантаження (невеликі вправи для розслаблення м'язів тощо), можливості для переключення, зміни обстановки, висловлення емоцій, обов'язковий відпочинок, харчування та ін. Дуже важливим є елемент спілкування – з колегами, друзями для зняття стресового напруження. Для профілактики стресу важливо якомога більш чітко зрозуміти причини тривоги, паніки; визначити ситуації, яких працівник уникає чи боїться; оцінювати природу конкретних симптомів, їх частоту і важкість; наявність супутніх факторів (депресії, зловживання алкоголем тощо).

Що ж до сучасної ситуації, то варто розуміти, що відчувати тривогу, занепокоєння та страх, коли навколо бойові дії, а країна в стані війни з північним сусідом, є абсолютно нормальною, прийнятною реакцією.

Для мінімізації наслідків стресу та панічних настроїв в умовах нинішньої ситуації варто зосередитись на тому, що можна контролювати (створення відносно безпечних умов, турбота про близьких та рідних), не забувати про дотримання режиму дня та сну, виконання хоча б мінімальних фізичних активностей, спілкуватися та підтримувати тих, хто перебуває там поруч, сприймати критично та споживати лише достовірну інформацію з офіційних джерел. Варто звертати увагу на колег, які перебувають у стані стресу та надавати їм підтримку. Варто пам'ятати, що не існує універсального методу, як позбутися від стресу і тривоги, але всі способи в сукупності дають хороший результат.

Війна – тривалий процес. І наразі ще відсутній універсальний та ефективний алгоритм подолання таких стресових факторів. А відтак, тривалий час може спостерігатися деструктивний вплив професійного стресу на поведінку посадових осіб та результати їх професійної діяльності.

Висновки. Питання подолання стресу у посадових осіб органів місцевого самоврядування наразі є надзвичайно актуальним. Більше того, нові дослідження та практичні розробки в цьому напрямі є вкрай необхідними.

Наразі перспективним виглядає подальше дослідження психологічних технік та прийомів першої допомоги в умовах гострих стресових ситуацій; профілактики та корекції стресових станів в умовах професійної діяльності на тлі військової загрози, застосування практичних профілактичних інструментів як на загальноорганізаційному так і на індивідуальному рівнях.

Адже керівники органів місцевого самоврядування наразі ще недостатньою мірою розуміють важливість проблеми, необхідність роботи з працівниками у напрямку формування їх стресостійкості. Водночас і працівники органів місцевого самоврядування довгий час не задумувалися над наслідками тривалого переживання стресу для свого життя, здоров'я та професійної діяльності, дуже зрідка вивчали інструменти подолання стресу, в кращому випадку, підсвідомо, інтуїтивно шукали для себе якісь практики. В той же час широкомасштабне російське вторгнення, останні кадрові зміни персоналу місцевих рад, їх виконавчих органів, що відбулися в умовах воєнного стану змусили шукати нові підходи та засоби щодо подолання стресу. І пошук цих засобів продовжується.

Список використаних джерел

1. Білова М.Е. Психологічні особливості осіб з різним рівнем стресостійкості (на прикладі працівників стресогенних професій): автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2007. 21 с.
2. Кравцова О.К. Стресостійкість особистості як психологічний феномен: основні теоретичні підходи. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки*. 2019, № 7, С. 98–117.
3. Плужник Я.А. Соціально-психологічні детермінанти організаційно-управлінських стресів. Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05, Луганськ, 2011. 20 с.
4. Тептюк Ю.О. Психологічні умови розвитку стресостійкості у соціальних працівників різних вікових категорій. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова* Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2020. Випуск 12 (57) [Електронний ресурс]. *Enpuir.npu.edu.ua* URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/34212/111-121_Teptiuk_Yuliia.pdf?sequence=1&isAllowed=y
5. Камінська О. Психологічні особливості стресостійкості майбутніх психологів. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2021 [Електронний ресурс]. *Enpuir.npu.edu.ua* URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/34176/Kaminska.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Бурбан Н., Гузенко І. Особливості стресостійкості й адаптивних здібностей до стресу майбутніх військовослужбовців. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2019. № 1. С. 105–116.
7. Боднар А.Я., Макаренко Н.Г. Психологічні особливості стресостійкості представників стресогенних професій (на прикладі працівників приватних охоронних структур). *Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2013. № 149. С. 49–56.
8. Липовська Н.А. Особливості управління стресами в професійній діяльності державних службовців. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. [Електронний ресурс]. *Dridu.dp.ua* URL: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10lnadds.pdf>
9. Шевченко Р.М. Психологічні умови розвитку стресостійкості жінок – державних службовців. Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2020. 22 с.
10. Дорош І.М. Ресурси особистості як чинник стресостійкості державних службовців. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія “Проблеми економіки та управління”*. 2020. № 2 (8). С. 144–152.
11. Карамушка Л.М., Куриця Д.І. Психологічні чинники професійного стресу у держслужбовців. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2013. № 1. С. 112–125.
12. Джуэл Л. Индустриально-организационная психология. СПб.: Питер, 2001. 720 с.
13. Стрес, його вплив на людину та допомога під час виникнення. Одеський обласний центр громадського здоров'я 2019 [Електронний ресурс]. *Healthcenter.od.ua* URL: <https://healthcenter.od.ua/psyhichne-zdorovya/stres/>.

14. Львовичкіна, А. Здатність діяти у стресових ситуаціях як професійна компетентність соціального працівника. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціальна робота*. 2017. № 2. С. 10–13.

15. Максимюк Ю.О. Професійний стрес у службовій діяльності персоналу державної прикордонної служби України. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2012. № 4 (40) [Електронний ресурс]. *Pa.stateandregions.zp.ua* URL: http://pa.stateandregions.zp.ua /archive/4_2012/8.pdf

References

1. Bilova, M.E. (2007). *Psykholohichni osoblyvosti osib z riznym rivnem stresostiikosti (na prykladi pratsivnykiv stresohennykh profesii)*. [Psychological features of people with different levels of stress resistance (on the example of workers in stressful professions)]. Extended abstract of candidate's thesis. Odessa [in Ukrainian].

2. Kravtsova, O.K. (2019). *Stresostiikist osobystosti yak psykholohichni fenomen: osnovni teoretychni pidkhody* [Personality stress resistance as a psychological phenomenon: basic theoretical approaches.]. *Visnyk pislidyplomnoi osvity. Serii: Sotsialni ta povedinkovi nauky – Bulletin of postgraduate education. Series: Social and behavioral sciences*, 7, 98–117 [in Ukrainian].

3. Pluzhnyk, Ya.A. (2011). *Sotsialno-psykholohichni determinanty orhanizatsiino-upravlinskykh stresiv*. [Socio-psychological determinants of organizational and managerial stress]. Extended abstract of candidate's thesis. Luhansk [in Ukrainian].

4. Teptiuk, Yu.O. (2020) *Psykholohichni umovy rozvytku stresostiikosti u sotsialnykh pratsivnykiv riznykh vikovykh katehori*. [Psychological conditions for the development of stress resistance in social workers of different age categories.]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova – Scientific journal of the NPU named after M.P. Drahomanov*. Vol. 12 (57) *Npuir.npu.edu.ua* Retrieved from http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/34212/111-121_Teptiuk_Yuliia.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].

5. Kaminska, O. (2021). *Psykholohichni osoblyvosti stresostiikosti maibutnykh psykholohiv*. [Psychological features of stress resistance of future psychologists.]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova – Scientific journal of the NPU named after M.P. Drahomanov*. *Enpuir.npu.edu.ua* Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/34176/Kaminska.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].

6. Burban, N., Huzenko, I. (2019). *Osoblyvosti stresostiikosti y adaptivnykh zdibnostei do stresu maibutnykh viiskovosluzhbovtiv*. [Peculiarities of stress resistance and adaptive abilities to stress of future military personnel]. *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity – Pedagogy and psychology of professional education*, 2019, 1, 105–116 [in Ukrainian].

7. Bodnar, A.Ia., Makarenko, N.H. (2013). *Psykholohichni osoblyvosti stresostiikosti predstavnykiv stresohennykh profesii (na prykladi pratsivnykiv pryvatnykh okhoronnykh struktur)* [Psychological features of stress resistance of representatives of stressful professions (on the example of employees of private security structures)]. *Naukovi zapysky. Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota – Proceedings. Pedagogical, psychological sciences and social work*, 2013, 149, 49–56. [in Ukrainian].

8. Lypovs'ka, N.A. (2010). *Osoblyvosti upravlinnia stresamy v profesijnij diial'nosti derzhavnykh sluzhbovtiv* [Features of stress management in the professional activities of civil servants] *Publichne administruvannia: teoriia ta praktyka*. [Public Administration: Theory and Practice]. *Www.dridu.dp.ua* Retrieved from: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10lnadds.pdf>. [in Ukrainian].

9. Shevchenko, R.M. (2020). *Psykholohichni umovy rozvytku stresostiikosti zhinok – derzhavnykh sluzhbovtiv* [Psychological conditions for the development of stress resistance of women civil servants.]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

10. Dorosh, I.M. (2020) *Resursy osobystosti yak chynnyk stresostiikosti derzhavnykh sluzhbovtiv*. [Personal resources as a factor in stress resistance of civil servants].

Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika". Serii "Problemy ekonomiky ta upravlinnia" – Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series "Problems of economics and management", № 2(8), 144–152. [in Ukrainian].

11. Karamushka, L.M., Kurytsia, D.I. (2013). Psykholohichni chynnyky profesiinoho stresu u derzhsluzhbovtziv [Psychological factors of professional stress in civil servants]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy – Theory and practice of social systems management*, 1, 112–125. [in Ukrainian].

12. Dzhuel, L. (2001). Yndustrialno-orhanyzatsyonnaia psykholohyia [Industrial and organizational psychology]. SPb.: 720 p. [in Ukrainian].

13. Stres, yoho vplyv na liudynu ta dopomoha pid chas vynyknennia (2019) [Stress, its impact on a person and help when it occurs.]. Odeskyi oblasnyi tsentr hromadskoho zdorovia. *Healthcenter.od.ua*. Retrieved from <https://healthcenter.od.ua/psyhichne-zdorovya/stres/> [in Ukrainian].

14. Lovochkina, A. (2017). Zdatnist diiaty u stresovykh sytuatsiiakh yak profesiina kompetentnist sotsialnoho pratsivnyka. [The ability to act in stressful situations as a professional competence of a social worker.]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Sotsialna robota – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Social work*, 2, 10–13. [in Ukrainian].

15. Maksymiuk, Yu.O. (2012). Profesiinyi stres u sluzhbovii diialnosti personalu derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. [Professional stress in the official activities of the personnel of the state border service of Ukraine]. *Derzhava ta rehiony. Serii: Derzhavne upravlinnia – State and regions. Series: Public administration*, 4 (40). *Pa.stateandregions.zp.ua* Retrieved from http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/4_2012/8.pdf [in Ukrainian].

Розділ II. Історичні та культурологічні аспекти державного управління

УДК 340.15(477.5)“18”:353

Воробей Р.Б.,

кандидат наук із державного управління,
доктор філософії (PhD)
директор Державного архіву Чернігівської області
(Україна, Чернігів), super.vraisa@ukr.net

ДВОРЯНСЬКІ ОПІКИ ТА МІСЬКІ СИРІТСЬКІ СУДИ В УПРАВЛІНСЬКІЙ СИСТЕМІ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

DOI: 10.5281/zenodo.7266038

У статті на основі матеріалів Державного архіву Чернігівської області аналізуються склад, функції дворянських опік та сирітських судів. Дворянські опіки були утворені в 1775 р. з метою здійснення державного контролю над дворянським станом. Вони охоплювали один або декілька повітів, функціонували також як органи майнового відомства щодо вирішення майнових спорів та оформлення спадкових документів на майно. Опіка мала підбирати опікунів для нужденних верств населення дворянського походження, бути наглядачем над поведінкою дворян, а також зберігачем елітарного характеру стану. Зокрема наводиться перелік вимог до осіб опікунів, порядок звітування та інформація для звітності, що було невід'ємною складовою опікунської діяльності. Наводяться види, порядок подання та розгляду скарг на дії опіки, особливості системи контролю за її діяльністю та взаємовідносин з органами державної влади.

Висвітлюються повноваження та сфера діяльності міських сирітських судів як органів судової влади, утворених відповідно до «Учреждения о губерниях» у 1775 р. Вони розглядали питання здійснення опікунських дій, вирішували спірні питання в більшості саме за позовами тих категорій населення, які знаходилися під опікою, або ж самих опікунів. Також наводиться порядок обрання та затвердження очільників та членів сирітських судів.

За спостереженнями автора, в системі тогочасних місцевих органів влади, управління та суду панувала доволі активна позиція у вирішенні наглядових функцій за майном та долею сиріт і вдів дворянського походження дворянської опіки та сирітського суду. Фактично дворянська опіка виконувала функції захисника майнових та станових прав дворян, а сирітський суд допомагав вирішувати ці основні функції.

Ключові слова: дворянська опіка, станові органи, управлінська система, сирітський суд.

Vorobey R.B.,

PhD in Public Administration,
Director of State Archives of Chernihiv region
(Ukraine, Chernihiv), super.vraisa@ukr.net

Nobly guardians and city orphans' courts in the administrative system of Chernihiv lands in the 18th – first half of the 19th century

The article, based on the materials of the State Archive of the Chernihiv Region, analyzes the composition and functions of noble guardianships and orphans' courts. The noble trusteeships were formed in 1775 in order to exercise state control over the nobility. They covered one or more counties, and also functioned as bodies of the property department regarding the resolution of property disputes and the execution of inheritance documents for property. The guardianship was supposed to select guardians for the needy strata of the population of noble origin, to be a supervisor over the behavior of the nobles, and also to preserve the elitist character of the state. In particular, there is a list of requirements for guardians, the reporting procedure and information for reporting, which was an integral part of the guardianship activity. The types, procedure for

filing and consideration of complaints about guardianship actions, features of the system of control over its activities and relations with state authorities are given.

The powers and sphere of activity of city orphan courts as bodies of judicial power, formed in accordance with the “Institution of Provinces” in 1775, are highlighted. They considered the issue of guardianship actions, resolved disputed issues in the majority based on the claims of those categories of the population that were under guardianship, or and the guardians themselves. The procedure for electing and approving the heads and members of orphan courts is also given.

According to the author's observations, in the system of local authorities, administration and court at that time, a rather active position prevailed in deciding the supervisory functions of the property and fate of orphans and widows of noble origin, noble guardianship and the orphan court. In fact, the noble guardianship performed the functions of the protector of property and property rights of the nobles, and the orphan court helped to solve these basic functions.

Key words: *noble guardianship, state bodies, administrative system, orphan's court.*

Постановка питання. Аналізуючи систему державних органів влади і управління в кінці XVIII – на початку XIX століття на теренах Чернігівських земель, не можна обійти вивчення діяльності станових інституцій, що були покликані виконувати допоміжні та контрольні функції по відношенню до певних верств населення, а в даному випадку до населення дворянського походження. Мова йде про дворянські опіки, коло їх відповідальності та компетентності. В цьому контексті слід звернути увагу і на встановлений порядок захисту інтересів дітей-сиріт дворянського походження у сирітських судах.

Метою дослідження є аналіз складу та функцій дворянських опік, а також окремих напрямів діяльності сирітських судів як органів майнового відомства щодо вирішення майнових спорів та оформлення спадкових документів на майно, а також органів опіки над певними категоріями населення.

Огляд джерельної бази. У дослідженні використані архівні документи Державного архіву Чернігівської області фондів повітових дворянських опік та сирітських судів. Наведено лише декілька документів, проте вони яскраво ілюструють основні ідеї та принципи роботи дворянських опік і сирітських судів, які діяли у тісній співпраці один з одним.

Виклад основного матеріалу. Головною функцією утвореного станового органу дворянських опік було саме опікунство над малолітніми та успадкованим ними майном після смерті батьків, що мала тривати до настання їх повноліття; допомогу в управлінні маєтком, передбачену для вдів та малолітніх дітей дворян; перехід майна дворянина під тимчасову або повну опіку в результаті його банкрутства, або невиконання боргів з подальшою можливістю примусового продажу його власності на відкритих торгах; конфіскацію майна дворянина в результаті його невідповідності моральним вимогам стану.

Дворянські опіки утворювалися на один чи декілька повітів та діяли під керівництвом та головуванням повітових предводителів дворянства і склалися з двох членів за вибором дворянства цих повітів. Свод законів «Общее губернское учреждение» розділом 5 «Учреждение уездных и городских судебных мест прежнего устройства и уездных стряпчих» визначало на законодавчому рівні функції дворянських опік та порядок обжалування їх дій в разі необхідності в судовому порядку [1, с. 380–383].

Дворянські опіки утворювалися на один чи декілька повітів та діяли під керівництвом та головуванням повітових предводителів дворянства і склалися з двох членів за вибором дворянства цих повітів. При дворянських опіках засновувалися особливі канцелярії, які вели всі документи з питань компетенції опік. Як зазначається у розділі щодо предмету відомства дворянських опік, окрім турботи про дітей-сиріт та вдів дворянського походження, одним із головних питань було питання вирішення в судовому порядку спірних питань успадкованого майна та утримання саме маєтків осіб, що знаходилися під опікунством в результаті різних причин.

Надання опіки базувалося на станових принципах, опікунами могли бути як родичі, так і сторонні особи. До призначених опікунів висувалися певні вимоги: вони повинні були

піклуватися про здоров'я, утримання та виховання дитини або підопічного. Опікуном не могли призначити особу, яка характеризувалася як марнотраець, мала явні пороки, була позбавлена прав стану за судом тощо. Кількість опікунів чітко законом не визначалася, їх могло бути кілька.

Опікуни звітували перед дворянською опікою або сирітським судом раз на рік у січні та по закінченню опіки. Щорічний звіт містив інформацію про прибутки, витрати, утримання та виховання підопічного. Опікунські установи при розгляді звітів могли дати інші вказівки опікунам. Звітність була невід'ємною умовою опікунської діяльності.

Що стосувалося допомоги вдові померлого дворянина, дворянська опіка передбачала, як правило надання безкоштовних послуг стряпчого, або представництво під час різних судових справ, а також оформленні спадщини майнового характеру. Від опікунів дворянські опіки приймали звіти про стан і проблемні питання щодо ведення доручених питань, проводилися ревізії таких звітів, а також приймалися відповідні рішення.

Законодавчо передбачалося, що пропозиції або представлення на продаж або заставу майна осіб, що перебували під опікою, надходили з дворянських опік безпосередньо до губернатора, який вносив цю справу зі своїм висновком до Сенату. Якщо траплялися скарги на дії опіки, то вони подавалися до окружного суду того округу, до якого відносилася опіка [1, с. 238].

Скарги, як правило, могли бути двох видів: що стосувалися повільності проведення, повного відмовлення, або порушення вимог законодавства при проведенні опікунських справ, а також що стосувалися прийняття постанов по суті справ, що порушували особисті чи майнові права особи, що перебувала під опікуном.

Скарги мали подаватися у місячний термін, проте термін подачі скарги щодо повільності виконання опікою постанови суду не обмежувалася ніяким терміном. Скарги вирішуються окружним судом за результатами слухання висновку прокурора.

Що стосується порядку взаємовідносин дворянської опіки з органами влади та управління, то законодавчо визначалося, що дворянська опіка приймала укази і розпорядження від губернського правління, казенної палати, управління державного майна і окружного суду, з іншими інстанціями спілкувалася тільки шляхом повідомлень або листування, а до поліцейських управлінь посиляли укази та від них отримували рапорти.

Загальний контроль за діяльністю дворянської опіки здійснювало губернське правління, у разі виявлення порушень у роботі накладалися санкції, як і на інші установи губернського рівня.

Наведемо приклад з архівних документів щодо кола компетентності діяльності дворянських опік. У Державному архіві Чернігівської області серед інших зберігається справа за назвою «Справа про накладання опіки на маєтки дворян за недоїмки. 27 травня 1792 року – 21 червня 1793 року».

За несплату казенних грошей згідно з указом сенату 1769 р. на дворянські маєтки накладається опіка за постановою суду з припиненням робіт до сплати відповідних внесків:

«Надворного советника Ивана Лишия имение с крестьянами, состоящего сего уезда (Мглинского) в селе Нивном и деревне Струженки с мельницею за – 532 руб. 65 с четвертью коп.

Надворного советника Тихона Жураховского имение, состоящее в сем уезде (Суражский) в деревне Жемердеевке с крестьянами за – 192 руб. 25 с четвертью коп.

Бунчукового товарища жены Евдокии Енковой имение, состоящее в сем уезде (Суражский) в деревнях Еньковке и Субовичи с крестьянами и часть мельницы за – 526 руб. 39 с тремя четвертями коп.

Корнета Алексея Пригаровского имение, состоящее Суражского уезда в селе Лотаках с крестьянами и частью мельницы в селе Лотаках на речке Ларне состоящей за – 63 руб. 76 с половиной коп.» [3, арк. 5–6].

Система сирітських судів була утворена відповідно до «Учреждения о губерниях» 1775 р. при міських магістратах. До складу суду входили: міський голова, два члени магістрату, міський староста. Відповідно до закону 1892 р. члени суду обиралися на три роки. До функцій суду входили: вирішення питань захисту інтересів малолітніх сиріт, вдов та їх майна; управління

секвестрованими маєтками; ревізія опікунських звітів. Відомство сирітського суду розповсюджувалося лише на місто і повіт, де вони були засновані.

У Державному архіві Чернігівської області зберігається примірник «Общего губернского учреждения» видання 1876 р., положення якого щодо діяльності сирітських судів ми наводимо в даній статті з метою більш повного аналізу сфери діяльності та відповідальності цієї судової інстанції.

У населених пунктах, де було введено і діяло «Городове положення» 1870 р., опікунськими і сирітськими справами купців, міщан, цехових, а також особистими справами дворян і різночинців займався сирітський суд, що очолювався міським головою, та складався з членів суду, що вибиралися на три роки приватними зібраннями станів купецького, міщанського і ремісничого. Кількість членів сирітського суду визначалася загальним зібранням названих станів і не могла бути менша ніж по одному від кожного з цих станів. У разі, коли міський голова не приймав на себе обов'язки голови суду, то зібрання на цю посаду обирало визначену особу, яку затверджував на посаді губернатор. У тих поселеннях, де «Городове положення» не діяло, сирітський суд працював під головуванням міського голови, складався з двох членів міської думи і одного з міських старост (купецького чи міщанського) за призначенням думи.

До компетенції міського сирітського суду входили наступні питання: опікування малолітніми сиротами і вдовами купців, міщан і цехових, а також дворян і різночинців, про їх майно та справи; відомство секвестрованих по казенних боргах маєтків купців, міщан та інших верств населення до продажу цих маєтків; ведення справ з опіки над малолітніми дітьми євреїв, поселених на власних землях; проведення ревізії опікунських звітів; надання представлення губернатору щодо продажу чи заставу майна осіб, що знаходилися під опікою з метою погашення боргів [1, с. 385].

Міські сирітські суди приймали та виконували завдання губерньського правління, управління державного майна і окружного суду, з іншими установами справи вели через листування. Скарги на діяльність сирітських судів розглядала місцева палата кримінального і цивільного суду відповідно до встановленого порядку.

У Державному архіві Чернігівської області зберігаються документи, утворені в результаті діяльності судових органів, серед яких дві справи фонду «Чернігівський сирітський суд, м. Чернігів Чернігівської губернії»; для прикладу звернемося до їх змісту. Перша з них присвячена розгляду скарги Софії Цвет, опікуну над маєтком і дітьми після смерті її чоловіка Петра Цвет, спадкового почесного громадянина, щодо невірної позиції у заповіті її чоловіка про видачу головному прикажчику Расторгуєву 10% прибутку з торгівлі за 1867 р. Вдова Софія Цвет зверталася до сирітського суду з проханням про відміну цієї позиції, адже це було несправедливим по відношенню до інших працівників торгової лавки, а також це було «образливо» по відношенню до дітей-сиріт померлого Петра Цвета. Оскільки Расторгуєв підписав добровільний договір з опікуном щодо відмови від отримання цих 10%, починаючи з 1868 р., він вважав, що за 1867 р. він мав отримати ці кошти. Сирітський суд прийняв рішення про необхідність виконання заповіту, проте вдова з цим рішенням не погоджувалася, і звернулася до Чернігівської палати цивільного суду, який розглядав справу по суті і прийняв рішення про збір додаткових фактів по справі. Чим завершилася справа, документи не надають інформації, хоча приведений приклад красномовно передає коло питань компетенції розгляду сирітського суду [5, арк. 1–21].

Друга справа стосувалася питання встановлення опіки над дітьми померлої дворянки Розі Антонівни Пунінської, після смерті якої залишилося троє дітей: сини Іван 7 років, Леонард 9 років і дочка Констанція 8 років. У справі містяться метричні виписки про народження дітей, опис їхнього майна, протоколи слухання справи, а також рішення про надання опікунства [4, арк. 1–91].

Архів зберігає також справи сирітських судів не тільки міста Чернігова, а й повітів, наприклад, Березнянського [2, арк. 1–14]. На засіданні цього суду, наприклад, у січні 1848 р. розглядалося питання заслуховування звіту та розгляд книги приходу-розходу коштів опікуна міщанина Косьми Кислих над дітьми померлого міщанина Власія Іващенко за 1847 р. Суд

прийняв рішення за результатами звіту скласти протокол. З документа маємо змогу дізнатися про склад Березнянського сирітського суду у 1848 р.: міський голова Феодор Тимофійович Халявников, бургомістр Степан Слівка, ротман Михайло Борисенко, міський староста Михайло Устименко [2, арк. 1–14]. Інший документ цієї ж справи, датований 1848 р., містить протокол засідання Березнянського сирітського суду, на якому розглядалися питання щодо проведення Чернігівською палатою цивільного суду ревізії маєтку малолітнього сироти померлого міщанина Пилипа Ручки за 1847 р. [2, арк. 9]. Отже, за станом майна сиріт проводився ретельний контроль щодо недопущення його розтрати через дії опікуна. Зауважимо, що це засідання суду проводилося вже за іншим складом: виконуючий посаду міського голови, гласний Микита Ганжа, бургомістр Лев Василевський, ротман Михайло Борисенко, міський староста Андрій Корж.

Висновки. Говорячи про систему місцевих органів влади та управління, а також судову систему періоду, що розглядається, слід зазначити про доволі активну позицію у вирішенні наглядових функцій за майном та долею сиріт і вдів дворянського походження дворянської опіки та сирітського суду. Фактично дворянська опіка виконувала функції захисника майнових та станових прав дворян, а сирітський суд допомагав вирішувати ці основні функції.

Список використаних джерел

1. Свод законов Российской империи. Т. 2. Спб. 1892. 391 с.
2. Протоколи за грудень 1847 і січень – грудень 1848 року. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 481. Оп. 1. Спр. 7. 14 арк.
3. Справа про накладання опіки на маєтки дворян за недоїмки. 27 травня 1792 року – 21 червня 1793 року. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 1099. Оп. 1. Спр. 31. 70 арк.
4. Справа про опіку над дітьми і маєтком померлої дворянки Пунінської. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 248. Оп. 1. Спр. 2. 91 арк.
5. Справа про розгляд скарги Софії Цвет – опікунки над маєтком і дітьми померлого спадкового почесного громадянина Петра Цвет про невірну видачу головному прикажчику Расторгуєву 10% з торгівлі за 1867 рік. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. 248. Оп. 1. Спр. 1. 21 арк.

References

1. Svod zakonov Rosssyiskoi ymperyy (1892) [Code of laws of the Russian Empire] Vol. 2. Spb., 391 p. [in Russian].
2. Protokoly za hruden 1847 i sichen – hruden 1848 roku [The case of imposing guardianship over estates of nobles for arrears. May 27, 1792 – June 21, 1793]. Derzharkchiv Chernihivskoyi oblasti [State Archive of Chernihiv oblast] F. 481. Op. 1. Spr. 7. 14 ark. [in Ukrainian, in Russian].
3. Sprava pro nakladannia opiky na maietky dvorian za nedoimky. 27 travnia 1792 roku – 21 chervnia 1793 roku [The case of imposing guardianship over estates of nobles for arrears. May 27, 1792 - June 21, 1793]. Derzharkchiv Chernihivskoyi oblasti [State Archive of Chernihiv oblast]. F. 1099. Op. 1. Spr. 31. 70 ark. [in Ukrainian, in Russian].
4. Sprava pro opiku nad ditmy i maietkom pomerloi dvorianky Puninskoi [The matter of guardianship of the children and estate of the deceased noblewoman Puninska]. Derzharkchiv Chernihivskoyi oblasti [State Archive of Chernihiv oblast]. F. 248. Op. 1. Spr. 2. 91 ark. [in Ukrainian, in Russian].
5. Sprava pro rozghliad skarhy Sofii Tsvet – opikunky nad maietkom i ditmy pomerloho spadkovoho pochesnoho hromadianyna Petra Tsvet pro nevirnu vydachu holovnomu prykazhchyku Rastorhuievu 10% z torhivli za 1867 rik [The case regarding the consideration of the complaint of Sofia Tsvet, the guardian of the estate and children of the deceased hereditary honorary citizen Peter Tsvet, about the incorrect payment of 10% of trade for the year 1867 to the chief usher Rastorguev]. Derzharkchiv Chernihivskoyi oblasti [State Archive of Chernihiv oblast]. F. 248. Op. 1. Spr. 1. 21 ark. [in Ukrainian, in Russian].

Демченко Т.П.,

кандидатка історичних наук,
(Україна, Чернігів)

Ясновська Л.В.

кандидатка історичних наук, доцентка
кафедри історії України, археології та краєзнавства,
Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка, (Україна, Чернігів),
lusiajasnovskaja@ukr.net

ІЛЛЯ ШРАГ ЯК ЛІДЕР ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ 1917 р.

DOI: 10.5281/zenodo.7265983

У статті аналізуються факти, що засвідчують лідируючу роль відомого представника українського національно-визвольного руху І. Шрага в Українській революції на його малій батьківщині – Чернігово-Сіверщині. Хоча 175-річчя діяча припало на непрості часи російсько-української війни, що звело до мінімуму ювілейні урочистості, але воєнна оптика дала змогу по-новому оцінити його діяльність.

Як відомо, визвольні змагання 1917–1921 рр. охопили всі українські землі. Чернігово-Сіверщина, стала тим регіоном, де національний рух продемонстрував свою впливовість і потужність. Цим чернігівці завдячували постійними зв'язками із очільниками національно-визвольного руху у Києві та нелегальним гурткам, напівлегальним товариствам, що діяли в губернії з середини ХІХ ст. Після повалення самодержавства І. Шраг та його однодумці однозначно підтримали Українську Центральну Раду (УЦР) у її прагненні здобути для українських губерній статус автономії у складі демократичної федеративної Російської республіки. На Чернігівщині здійснювалися кроки, які цілком вписуються у систему заходів, спрямованих на реалізацію цієї мети: поряд із загальноросійськими, діяли українські органи влади, політичні партії та громадські інституції, з'явилися кадри молодих діячів, відроджувалася культура, відкривалися українські школи.

Підтримуючи ідею автономії України та розуміючи, що державотворчі процеси нерозривно пов'язані з формуванням нації, І. Шраг очолив Чернігівський Комітет представників громадських організацій та низку українських громадських рухів. Це дозволяло успішно розв'язувати практичні питання розвитку Чернігівської губернії доби УНР шляхом активізації роботи органів місцевого самоврядування та об'єднання проукраїнських сил, про що свідчить успішне проведення у червні 1917 р. Першого Українського з'їзду в губернії.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., Українська Центральна Рада (УЦР), автономія України, І. Шраг, Чернігівщина, Чернігівський Комітет представників громадських організацій, Перший Український з'їзд.

Demchenko T.P.,

candidate of historical sciences
(Ukraine, Chernihiv),

Yasnovska L.V.,

candidate of historical sciences, associate professor
Department of History of Ukraine, Archeology and Local History,
Chernihiv Collegium National University named after T.G. Shevchenko,
(Ukraine, Chernihiv), lusiajasnovskaja@ukr.net

Ilya Shrag as a leader of state-breaking processes in Chernihivshchina in 1917

The article analyzes the facts testifying to the leading role of the famous representative of the Ukrainian national liberation movement I. Shrag in the Ukrainian revolution in his small

homeland - Chernihiv-Sivershchyna. Although the 175th anniversary of the figure fell during the difficult times of the Russian-Ukrainian war, which reduced the anniversary celebrations to a minimum, but the military optics made it possible to evaluate his activities in a new way.

As you know, the liberation struggles of 1917–1921 covered all Ukrainian lands. Chernihiv-Sivershchyna became the region where the national movement demonstrated its influence and power. The residents of Chernihiv owed this to the constant connections with the leaders of the national liberation movement in Kyiv and illegal circles, semi-legal societies that operated in the province from the middle of the 19th century. After the overthrow of the autocracy, I. Shrag and his associates unequivocally supported the Ukrainian Central Rada (UCR) in its aspiration to obtain autonomous status for Ukrainian provinces within the democratic federal Russian republic. In Chernihiv Oblast, steps were taken that fully fit into the system of measures aimed at realizing this goal: along with the All-Russian ones, Ukrainian authorities, political parties, and public institutions were active, cadres of young activists appeared, culture was revived, and Ukrainian schools were opened.

Supporting the idea of Ukraine's autonomy and understanding that state-building processes are inextricably linked with the formation of the nation, I. Shrag headed the Chernihiv Committee of Representatives of Public Organizations and a number of Ukrainian public movements. This made it possible to successfully solve the practical issues of the development of the Chernihiv province of the UNR era by activating the work of local self-government bodies and uniting pro-Ukrainian forces, as evidenced by the successful holding of the First Ukrainian Congress in the province in June 1917.

Key words: Ukrainian Revolution of 1917–1921, Ukrainian Central Rada I. Shrag, Chernihiv region, Chernihiv Committee of representatives of public organizations, the First Ukrainian Congress.

Постановка проблеми. «Державу не твориться в будучині, / Державу будується нині» – так у 1935 р. сформулював одну з вагомих і необхідних умов державотворення Олег Ольжич [16, с. 72]. На нашу думку, тут йдеться про повсякчасну готовність принаймні найбільш вмотивованої частини учасників національно-визвольного руху до активних дій у сприятливий момент, здатність відчутти його наближення, по можливості діяти на випередження. Для українських діячів заповітний час настав після Лютневої революції. Як тільки інформація про події в столиці Російської імперії дійшла до України, в губернських і значній частині повітових міст розпочалися революційні перетворення. Переважна більшість українських політичних партій орієнтувалася на безкровну революцію, сподіваючись на безпроблемне надання Україні Тимчасовим урядом статусу автономії у складі демократичної Російської республіки.

Аналіз досліджень та публікацій. Сучасний дослідник підкреслює, що для успішної реалізації подібних намірів «потрібно одночасно мати низку важливих атрибутів: лідера, структуру, ідеологію, фінанси, час та зовнішню дипломатичну підтримку. Випадання одного і більше елементів робить шанси на успішність революції доволі низькими» [9, с. 731–732]. Ці міркування стосуються революційних подій в Україні, відомих як Революція Гідності. Але нашу увагу привернула та обставина, що на перше місце серед умов реалізації планів В. Денисенко, поставив наявність лідера. Очевидно, що для успішних революційних перетворень і змін, хай навіть в масштабах однієї губернії, цей фактор теж відіграв важливу роль. На Чернігівщині був такий лідер – Ілля Людвигович Шраг (1847–1919). Поважний ювілей – 175-річчя від дня народження – цієї непересічної особистості, який припав на непрості часи російсько-української війни, дає змогу по-новому подивитися на діяльність І. Шрага та його однодумців, більш справедливо оцінити їхні досягнення та невдачі.

Зрозуміло, що в умовах Лютневої революції, яка швидко усунула головну перешкоду на шляху демократичних перетворень – російське самодержавство, та Першої світової війни, що призвела до величезних людських втрат, падіння життєвого рівня визнаними лідерами ставали не тільки люди із значними професійними знаннями, великим досвідом громадсько-політичної

роботи, авторитетом у місцевого населення, вмінням спілкуватися з представниками різних верств, зрештою, особистою привабливістю. Це була доба авантюристів, безвідповідальних політиканів, демагогів, для яких всі засоби одурманювання людей були прийнятними, якщо вели до влади. Нині, коли українці змушені зі зброєю в руках захищати свою незалежність, свободу й саме життя, вивчення досвіду справжніх борців за державність сторічної давнини набуває особливого значення.

Виклад основного матеріалу. Ілля Шраг народився у містечку Седневі, весь його життєвий шлях пов'язаний з Чернігівщиною і досить непогано вивчений. За браком місця авторки не мають змоги детально висвітлити наукові, публіцистичні та красназвччі напрацювання, пов'язані з цією постаттю, але найближчим часом Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка має видати біобібліографічний покажчик, присвячений І. Шрагу, і, сподіваємося, ця прогалина буде заповнена. Безумовно, про нього не зовсім справедливо говорити лише як про провінційного діяча українського руху, але в даній роботі ми розглянемо саме цей аспект. Складається враження, що чернігівського адвоката в губернії знала неймовірна кількість людей. Популярність визначалася його фахом – він був адвокатом (присяжним повіреним) [17], але не тільки. Не меншу роль відіграла й громадська діяльність. Важливо підкреслити, що І. Шрага добре знали й поважали в середовищі чернігівського селянства, принаймні ті його представники, які цікавилися політичними питаннями, виступали проти несправедливості влади. Переконливим доказом можуть слугувати листи селян до І. Шрага, датовані 1917 р. [8]. У контексті нашої теми важливо наголосити, що чимало селянських адресатів познайомилися із І. Шрагом задовго до початку революції. Так, з селянином з-під Шостки (тепер Сумська область) Титом Ковбасою та послом до Другої державної думи від ніжинських селян Василем Хвостом першодумця І. Шрага пов'язувала чернігівська тюрма, де всі вони відбували ув'язнення у 1908 р. [8, с. 88]. Тривалість цих стосунків свідчить про те, що допомога селянам, зацікавленість їхніми проблемами, ставлення як до рівних були не піар-кампанією напередодні виборів, а глибоко усвідомленими переконаннями демократа. З іншого боку, І. Шраг листувався, підтримував тісні стосунки, а часто мав і дружні відносини з багатьма діячами українського визвольного руху, які жили в Києві, Санкт-Петербурзі, Москві, Одесі, Галичині. Водночас він підтримував приязні стосунки з графом Григорієм Милорадовичем, Олексієм Свєчиним, очільниками чернігівських земців, іншими впливовими й заможними діячами з ліберального табору. Його доброзичливість, врівноваженість, впевненість у своїй правоті приваблювала до нього людей. Цьому сприяла й імпазантна зовнішність. Збереглося чимало словесних портретів Іллі Людвиговича. Наведемо декілька з них. Гліб Лазаревський у споминах, що побачили світ у 1943 р. в Уфі, описав, як у редакції «Киевской Старини», де він ще студентом працював секретарем, з'явився гість: «Дуже високий. Пригинаючи, ніби соромлячися такого зросту, лису голову. Розумні сірі очі. Довгі запорозькі вуса. Громоподібний бас. І тому завжди говорив притишеним голосом». Мемуарист підкреслив, що «відомий чернігівський адвокат» був одним «з найвидатніших членів чернігівської української громади, яка завжди підтримувала найжвавіші стосунки з київською». Не забув Г. Лазаревський відзначити і доброзичливе ставлення до нього, студента, з боку вже знаного юриста [14, с. 217]. Олександр Шульгин, згадуючи українських діячів двох перших Державних дум Росії, першим назвав Іллю Шрага, «одного з найбільших державних мужів України. Його з похилою головою, хворого, але енергійного й мудрого я добре знав у 1917 р. і тішився його великою приязню...» [12, с. 274]. Важливо наголосити, що це писали не ровесники І. Шрага, а представники покоління тих українських діячів, які годилися йому в сини. Для висвітлення нашої теми доречно буде згадати, що І. Шраг, як писав С. Єфремов, не мав особистих ворогів – тільки політичних опонентів та противників [11, стовп. 1427].

Підсумувати роздуми про роль І. Шрага доречно висновком із «спогадів» про українську Чернігівську громаду, вміщених у знаменитому збірнику «Чернігів і Північне Лівобережжя»: «був лідером чернігівських українців, був типовим свідомим українцем кінця ХІХ й початку ХХ в., що дожив до українського національного відродження» [7, с. 469]. Ось так приблизно можна прокоментувати фактори, що зумовили

лідуючу роль І. Шрага в Українській революції на його малій батьківщині, і з'ясувати причини ентузіазму, з яким немолодий уже діяч взявся до роботи.

Тогочасна чернігівська періодика дає чітке уявлення про динаміку й характер змін у губернському центрі: коли згідно з розпорядженням керівництва Тимчасового уряду чернігівські губернатор і віце-губернатор були усунуті з своїх посад, 6 березня обов'язки губернатора перебрав голова Чернігівської губернської земської управи О.О. Бакуринський. 8 березня було сформовано Комітет представників громадських організацій. До нього увійшли представники від 27 різних товариств і організацій, які підтримували революційні перетворення. Президію Комітету очолив І. Шраг [19]. Через декілька днів новообраного голову вітав від імені Міської думи А. Верзилов. У промові-відповіді Шраг сказав, що його на 11 років позбавили можливості працювати на користь рідного міста, але нині він радіє і щасливий, що дожив «до світлих днів, коли рухнув старий порядок, коли припинився гніт. Мрії збулися». У газетному викладі цього чи не першого за багато років публічного виступу, привертає увагу один суттєвий момент. І. Шраг наголосив: «гасло» Тимчасового уряду «Установчі збори і демократична республіка – дає впевненість, що всі народи, які населяють Росію отримають нарешті належне задоволення в забезпеченні своїх національних потреб. Народ України буде вільним і рівноправним у сім'ї інших народів, які населяють Росію» [21]. Якщо розглядати цю заяву крізь призму концепції, чітко сформульованої одним із провідних сучасних істориків: «Квінтесенцію Української революції, – твердить В. Верстюк, – склали два тісно переплетені між собою явища: формування нації та державотворення» [4, с. 165], то виходить, що І. Шраг більше схилився до діяльності, спрямованої на досягнення першої мети. Але проблема полягала в тому, що не тільки без усвідомлення суспільством своєї національної приналежності успішного державотворення бути не може; національна держава, в свою чергу, повинна опиратися на сформовану націю. Тому конкретна робота органу революційної влади у губернії провадилася одночасно у багатьох напрямках. Чернігівський Комітет громадських організацій проіснував до грудня 1917 р. [10]. Його авторитет і результати значною мірою залежали від голови. Віддавши данину майже неминучій ейфорії від «здобуття свободи», урочистостям і взаємним вітанням, І. Шраг досить швидко зорієнтував членів Комітету на розв'язання практичних питань. Уже на другому засіданні було ухвалено рішення про ліквідацію поліції і створення народної міліції, вироблено текст звернення, яке мало друкуватися російською, польською, українською і єврейською мовами [20].

Усвідомлюючи тимчасовий характер Комітету, І. Шраг прагнув до активізації діяльності й посилення впливу старих – дореволюційних – органів місцевого самоврядування – земства та Міської думи Чернігова. Так, 12 травня 1917 р. він як голова президії відкрив роботу губернських земських зборів, а очолюваний ним Комітет у повному складі увійшов до зібрання. У травні 1917 р. І. Шрага було призначено головою Чернігівського окружного суду [21].

Таким чином, на початковому етапі Української революції І. Шраг очолив ті сили на Чернігівщині, які підтримали ідею автономії України та практично включилися у її творення. Він не допустив розколу в їх рядах і довів справу до визнання влади Української Центральної Ради. За його найактивнішої участі у червні 1917 р. було проведено перший і донині єдиний Український з'їзд у губернії. Його роботу висвітлювала «Черниговская земская газета», матеріали були оперативно видані окремою брошурою [18]. Відтак сучасні історики можуть детально дослідити перебіг з'їзду, проаналізувати доповіді, виступи й пропозиції учасників. Складається враження, що головним було протистояння прибічників автономії України, до яких належав і І. Шраг, і невеликої купки самостійників. На з'їзд прибули представники Центральної Ради – Євген Онацький, Микола Шраг, Олександр Шульгин. Останній у своїй промові заявив: «Справа з автономією се найголовніша наша справа. З автономією зв'язана справа земельна і просвітня; про автономію народня маса нічого не чула перше, бо навіть не знала, хто ми, що таке український народ, чого йому треба; тільки тепер ми знаєм, що мова наша не “мужичья”, яка має таке саме культурне для

нас значіння, як для інших народів їх мова» [18, с. 12–13]. Це власне і стало лейтмотивом багатьох виступів. І. Шраг свою доповідь «Історія українського руху» розпочав твердженням: «Ідея автономії проходить ниткою через всю історію України після її прилучення до Москви» [18, с. 20]. Не приховуючи кривд, завданих Росією українцям, він висловив глибоке переконання: «Коли Український народ пережив важкі часи своєї історії, тепер з певністю можна сказати, що він досягне щастя і собі, і іншим народам, які живуть на Україні» [18, с. 22]. Вітаючи з'їзд, отаман Чернігівської сотні Василь Павленко (1894 – після 1957) висловив своє незадоволення тим, що О. Керенський заборонив українцям збирати національний з'їзд, мовляв, «несвоевременно». В. Павленко наголосив: «ми маєм право самі взяти свою автономію». Щоправда, для цього потрібне власне військо. Отаман обурився наклепами на українських вояків: «кажуть, що то є дезертири. Ні, брати мої, се борці за волю укр[аїнського] народу» [18, с. 8]. Ще один з числа «гарячих голів», самостійник Роман Бжеський (1897–1982)⁴ справедливо зауважив, що «Україна, як знаєте, багато заклала умов з Москвою, яка їх не додержувала, і довела нас до найгіршого занепаду» [18, с. 16]. Якщо про Р. Бжеського написано вже чимало розвідок, перевидано його найвідоміші праці [1; 2; 3], то про Василя Павленка ми відшукали лише одну невелику публікацію [6, с. 116–120]. Обидва юнаки народилися у Чернігові. Трохи старший В. Павленко встиг закінчити вчительську семінарію, повоювати, отримав поранення (контузю?) і в чині поручика був звільнений з лав діючої російської армії як інвалід 1-ої групи [6, с. 116]. Багато хто вважав його божевільним, хоча сучасні лікарі, ймовірно, б визнали його хворобливий стан як ПТСР (Посттравматичний стресовий розлад). Утім, подібні діагнози почали ставити лише на початку 1980-х рр., а за доби революції В. Павленка побоювалися, а плани вважали маячною. У 1917 р. отамана заарештували й ув'язнили в Києві, згодом запроторили до психлікарні. По тому він працював вчителем у школі на Чернігівщині; був заарештований у 1937 р., майже 20 років промучився в таборах ГУЛАГу.

Несприйняття або принаймні скептичне ставлення до ідеї незалежності найстарішого члена Центральної Ради Іллі Шрага та його молодших однодумців, соратників нині викликають подив. Проте на все є свої причини. Аналізуючи «соціально-політичні праці» М. Грушевського 1917–1918 рр., І. Гирич відзначив наявність конфлікту між «українським селом і переважно російсько-польсько-єврейським містом», причому йшлося не про відсутність у містах українців, а про те, що «культурному сенсі все населення міста (у даному випадку – Києва. – Т. Д., Л. Я.) перебувало під впливом російської національної ідеї і вороже ставилося до самої думки про українську державність» [5, с. 22]. Цей прикрий стан обумовлювався, на думку І. Гирича, слабкістю українського руху на Наддніпрянщині, бо «(у Галичині федеративні гасла не мали поширення). У суспільстві панівною була думка про те, що гасло самостійності – це зрада загальноросійської справи, кримінал, ворожий крок, і нечисленні свідомі українці завжди мусили зважати на цей суспільний настрій» [5, с. 32]. Відтак у Р. Бжеського, В. Павленка, їхніх прибічників не було шансів навіть на те, щоб бути почутим.

І. Шраг й очолюваний ним комітет уже наприкінці березня посприяли відновленню діяльності чернігівської «Просвіти». 24 квітня в залі колишнього дворянського зібрання відбулися перші загальні збори відновленого товариства. Головою зборів обрали І. Шрага, він виступив із доповіддю [13, с. 350]. У Чернігові була відкрита українська гімназія, проведений учительський з'їзд, друкований орган губернського земства став двомовним.

Висновки. У будь-якому випадку при певній напруженості відносин з Тимчасовим урядом, економічних негараздах, міжпартійних розбіжностях, внутріпартійних тертях Центральна Рада та ті структури, товариства та організації на місцях, які її підтримували, працювали нехай і повільно, з помилками і невдачами, але на користь української ідеї, причому йшлося не про віддалену перспективу, а про практичні кроки по шляху творення засад української державності. Найважливішим фактором стало залучення до організованої

⁴ У брошурі прізвище писалося на польський манер – Бржеський.

громадської діяльності маси селян, солдатів, молоді. Так було до жовтневого перевороту більшовиків. Поступовий характер революції був насильницьки змінений: «Революція після жовтня 1917 р. набула форми апокаліпсису, коли деструктивні сили взяли гору над конструктивними» [15, с. 208]. У останньому числі за 1917 р. «Черниговской земской газете» з'явилася розпачлива інформація: Більшовицька УНР, проголошена у Харкові представниками «червоного імперіалізму», призвела до голоду: селяни бояться або не хочуть підвозити хліб. «Грабіж і сваволя запанували в усьому місті. Грабують склепи, трусять і грабують приватні помешкання навіть у людей, що не мають нічого спільного з політикою». На вулицях не стихає стрілянина ні в день, ні вночі. Багато вбитих і поранених серед мирного населення. Містом їздять самоходи з плакатами «Смерть Центральній Раді» [22]. Знайома картина, хіба що «гради», «урагани» та крилаті ракети тоді українських міст не руйнували. Для сучасників І. Шрага умови для мирного й поступового державотворення зникли.

Список використаних джерел

1. Бжеський Р. Прелюдія поступу: (Вістниківський доробок 1924–1934 років) / Упоряд. В. Бойко, Т. Демченко. Київ: Темпора, 2016. 472 с.
2. Бжеський Р. Присяга у Соборі / Публікація М. Андраде-Бжеської, В. Бойка, Т. Демченко. *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 111–121.
3. Бойко В. Відображення регіональної історії Української революції в «Детройтських зошитах» Романа Бжеського. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / Упоряд.: В. Верстюк (відп. ред.), В. Скальський, Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко. Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 208–217.
4. Верстюк В. Чому національна державність не могла ствердитися у 1917–1921 роках? *Проблеми вивчення історії Української революції*. Київ, 2021. Вип. 16. С. 163–191.
5. Гирич І. Публіцистика Української революції (1917–1919). *Грушевський М. С. Повороту не буде!*: соціально-політичні праці 1917–1918 рр. / упорядк., передм. І. Гирича; текстологія С. Панькової. Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. С. 9–42.
6. Греченко Г. Репресовані освітяни Чернігівщини. Чернігів: Просвіта, 2003. С. 116–120.
7. Грінченко М., Верзилів [Верзилов] А. Чернігівська українська Громада. Спогади. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали* / під ред. М. Грушевського. [Київ]: ДВУ, 1928. С. 463–487.
8. Демченко Т. П. Події та постаті Української революції 1917–1921 рр. в листах до Іллі Шрага. *Розумовські зустрічі*: збірн. наук. праць. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. Вип. 5. С. 84–92.
9. Денисенко В. Формування та функціонування в Україні політичного режиму Віктора Януковича (2010–2014 рр.): Монографія. Вид 2-ге. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 896 с.
10. Державний архів Чернігівської області. Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.
11. Єфремов С. Людині гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага (†11 квітня 1919 р.). *Книгарь*. Київ: Час, 1919. Ч. 21 (травень). Ствп. 1423–1427.
12. Збірник на пошану Олександра Шульгина. Париж; Мюнхен, 1969. 359 с. (Записки НТШ. Т. 186).
13. Кулінська С.Ю., Демченко Т.П. Чернігівська «Просвіта» за доби Української революції: рік 1917-й. *Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. університету*: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіном, 2004. Т. 12. С. 349–360.
14. Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського. *Українська література* [Уфа]. 1943. № 3–4 (Березень – квітень). С. 211–222.
15. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У 2-х т. / Ред. кол.: В. А. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 1. 389 с.

16. Ольжич О. Вибрані твори / Упоряд. О. Зінкевич, передм. Є. Сверстюка. 2-ге вид. Київ: Смолоскип, 2009. 664 с.
17. Оніщенко О. Правнича діяльність Іллі Шрага. *Шрагівські читання*: збірн. ст. і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів: Просвіта, 2012. Вип. 2. С. 57–62.
18. Перший Український З'їзд у Чернігові. (8–10 червня 1917 року). Чернігів: Друкарня Черн. губ. земства, 1917. 64 с.
19. Черниговская земская газета (далее – ЧЗГ). 1917. 9 марта (№ 20). С. 10.
20. ЧЗГ. 1917. 13 марта (№ 21). С. 4.
21. ЧЗГ. 1917. 23 мая (№ 38). С. 4.
22. ЧЗГ. 1917. 29 грудня (№ 100). С. 4.

References

1. Boyko, V. Demchenko, T. (Eds.) (2016). *Bzheskyi R. Preludiiia postupu: (Vistnykivskyi dorobok 1924–1934 rokiv) [Prelude to progress: (Herald of improvements 1924–1934 years)]*. Kyiv: Tempora, 472 p. [in Ukrainian].
2. Andrade-Bzheska, M. Boyko, V. Demchenko, T. Bzheskyi, R. (Eds.) (2015). *Prysiaha u Sobori [Oath in the Cathedral]. Siverianskyi litopys – Severyan chronicles*, 3, 111–121 [in Ukrainian].
3. Boyko, V. (2017). *Vidobrazhennia rehionalnoi istorii Ukrainskoi revoliutsii v “Detroitskykh zoshytakh” Romana Bzheskoho [Reflection of the regional history of the Ukrainian revolution in Roman Brzeskyi's “Detroit notebooks”]*. *Revoliutsiia, derzhavnist, natsiia: Ukraina na shliakhu samostverdzhennia (1917–1921 rr.): Materialy Mizhnarod. nauk. konf. (m. Kyiv, 1–2 chervnia 2017 r.) – Revolution, statehood, nation: Ukraine on the way to self-assertion (1917–1921): Materials of International science conf. (Kyiv, June 1–2, 2017)*. Kyiv-Chernihiv: Siverskyi tsentr pislidyplomnoi osvity, 208–217 [in Ukrainian].
4. Verstiuk, V. (2021) *Chomu natsionalna derzhavnist ne mohla stverdytysia u 1917–1921 rokakh? [Why national statehood could not be established in 1917–1921?]*. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution*. Kyiv, 16, 163–191 [in Ukrainian].
5. Hyrych, I. (Ed.) (2015). *Publitsystyka Ukrainskoi revoliutsii (1917–1919)*. Hrushevskyi M.S. *Povorotu ne bude!: sotsialno-politychni pratsi 1917–1918 rr. [Journalism of the Ukrainian Revolution (1917–1919)*. Hrushevskyi M. S. *There will be no turning back!: social and political works of 1917–1918*] Kharkiv: Vydavets Savchuk O.O., 9–42 [in Ukrainian].
6. Hrechenko, H. (2003). *Represovani osvityany Chernihivshchyny [Repressed educators of Chernihiv region]*. Chernihiv: Prosvita, 116–120 [in Ukrainian].
7. Hrushevskyi, M. (Ed.) (1928). *Hrinchenko, M., Verzyliv, [Verzylov] A. Chernyhivska ukrainska Hromada. Spohady [Chernihiv Ukrainian Community. Memoirs.]*. *Chernyhiv i Pivnichne Livoberezhzhia: ohliady, rozvidky, materialy – Chernihiv and the Northern Left Bank: reviews, articles, materials* / [Kyiv]: DVU, 463–487 [in Ukrainian].
8. Demchenko, T.P. (2018). *Podii ta postati Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. v lystakh do Ili Shraha [Events and figures of the Ukrainian revolution of 1917–1921 in letters to Ilya Shrag]*. *Rozumovski zustrichi: zbirn. nauk. prats – Rozumovskyi meetings: collection of scientific papers*. Chernihiv: Siverskyi tsentr pislidyplomnoi osvity, 5, 84–92 [in Ukrainian].
9. Denysenko, V. (2021). *Formuvannia ta funktsionuvannia v Ukraini politychnoho rezhymu Viktora Yanukovycha (2010–2014 rr.) [Formation and functioning of the political regime of Viktor Yanukovich in Ukraine (2010–2014)]*. Zaporizhzhia: Vydavnychi dim “Helvetyka”, 2021 [in Ukrainian].
10. *Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State archive of Chernihiv region]*. F. 1081. Op. 1. Spr. 17. Ark. 1 [in Ukrainian].
11. Yefremov, S. (1919). *Liudyni harmonii. Pamiati I.L. Shraha (†11 kvitnia 1919 r.) [Harmony to man. In memory of I. L. Shrag († April 11, 1919)]*. Knyhar. Kyiv: Part 21 (May). Pillar. 1423–1427 [in Ukrainian].

12. Zbirnyk na poshanu Oleksandra Shulhyna [Collection in honor of Oleksandr Shulgin]. Paryzh; Miunkhen, 359. (Notes of the NTSh. vol. 186) [in Ukrainian].
13. Kulinska S.Yu., Demchenko T.P. (2004). Chernihivska "Prosvita" za doby Ukrainskoi revoliutsii: rik 1917 [Chernihiv "Prosvita" during the days of the Ukrainian revolution: the year 1917]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzh. universytetu: Istorychni nauky – Scientific works of the Kamianets-Podilskiyi state. University: Historical Sciences*. Kamianets-Podilskiyi: Oium, vol. 12, 349–360 [in Ukrainian].
14. Lazarevskiy, H. (1943). Chernihiv za chasiv Mykhaila Kotsiubynskoho [Chernihiv during the time of Mykhailo Kotsiubynskiy]. *Ukrainska literatura – Ukrainian literature* [Ufa], 3–4 (Berezen – kviten), 211–222 [in Ukrainian].
15. Smolii, V.A. (Ed.) (2011). *Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921] (Vols. 1–2): Naukova dumka, vol. 1, 389 [in Ukrainian].
16. Olzhych, O. (2009) *Vybrani tvory* [Selected works]. Kyiv: Smoloskyp, 664 p. [in Ukrainian].
17. Onishchenko, O. (2012). *Pravnycha diialnist Illi Shraha* [Legal activity of Ilya Shrag]. *Shrahivski chytannia: zbirn. st. i materialiv – collection of articles and materials*. Chernihiv: Prosvita, 2, 57–62 [in Ukrainian].
18. *Pershyi Ukrainyskyi Zizd u Chernihovi (8–10 chervnia 1917 roku) (1917)* [First Ukrainian Congress in Chernihiv. (June 8–10, 1917)]. Chernihiv: Drukarnia Chern. hub. zemstva, 64 [in Ukrainian].
19. *Chernyhovskaia zemskaia hazeta* [Chernihiv zemstvo newspaper]. 1917, March 9 (20), 10 [in Russian].
20. *Chernyhovskaia zemskaia hazeta* [Chernihiv zemstvo newspaper]. 1917, March 13 (21), 4 [in Russian].
21. *Chernyhovskaia zemskaia hazeta* [Chernihiv zemstvo newspaper]. 1917, May 23 (38), 4 [in Russian].
22. *Chernyhovskaia zemskaia hazeta* [Chernihiv zemstvo newspaper]. 1917, December 29 (100), 4 [in Russian].

УДК 930.1(477)"1917/1921"

Зубко О.Є.,
кандидат історичних наук,
старший лаборант кафедри всесвітньої історії та археології
Донецького національного університету ім. В. Стуса
(Україна, Вінниця), zubkoolga5@gmail.com

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1917–1920 рр. ЯК «НЕПРАВИЛЬНА» РЕВОЛЮЦІЯ

DOI: 10.5281/zenodo.7266207

*Метою публікації є аналіз політичної революції 1917–1920 рр. як вади функціонування державного організму; характеристика національно-визвольних змагань як неналежної соціальної мобільності, яка б забезпечила мирну ротацію еліт, сприяючи при цьому потрібним соціально-економічним змінам. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного, проблемно-хронологічного підходів, об'єктивності та цілісності, а також на використання методів аналізу та синтезу. **Наукова новизна** публікації криється у витлумаченні перебігу подій 1917–1920 рр. як «неправильної революції», попри позитивну конотацію поняття «політична революція». **Висновки.** Через позитивну конотацію поняття «політична революція», національно-визвольні змагання 1917–1920 рр. є також політичною революцією, однак революцією неправильною, видозміненою, такою, що не мала ряду характерних ознак або не пройшла певних етапів. За Самюелем Гантінгтоном, котрий найдосконаліше розробляв питання політичної революції,*

ознаками останньої є: нелегітимність, зміна політичних еліт, перерозподіл влади, широка народна мобілізація. За Крейном Брінтоном, що займався вже питанням революційної поступовості, етапами революції виступали: етап падіння старого режиму; етап влади поміркованих; етап терору; етап «термідору» – встановлення авторитаризму або тоталітаризму як «нової влади». Тому, доба Української Центральної Ради була етапом панування поміркованих з елементами етапу терору, тобто другим етапом з елементами третього. Українська держава Павла Скоропадського була українським «термідором» або четвертим етапом. Тоді як час Директорії – фатальним поєднанням першого і третього етапів. В результаті неправильності української революції 1917–1920 рр., творилася українська модерна нація, проте за це творення було заплачено досить високу ціну.

Ключові слова: національно-визвольні змагання, революція, етапи, періоди, доба Української Центральної Ради, доба гетьманату Скоропадського, доба Директорії.

Zubko O.E.,

*candidate of historical sciences,
senior laboratory assistant at the Department of World History
and Archaeology Donetsk National University named after V. Stusa
(Ukraine, Vinnytsia), zubkoolga5@gmail.com*

Abstract. *The purpose of the publication is to analyze the political revolution of 1917–1920 as a defect in the functioning of the state body; characterization of national liberation military competition as inappropriate social mobility, which would ensure a peaceful rotation of elites, while contributing to the necessary socio-economic changes. The research methodology is based on the principles of specifically historical, problem-chronological approaches, objectivity and integrity, as well as the use of methods of analysis and synthesis. The scientific novelty of the publication lies in the interpretation of the course of events of 1917 – 1920 as a “wrong revolution”, despite the positive connotation of the term “political revolution”. Conclusions. Due to the positive connotation of the concept of “political revolution”, the national liberation military contests of 1917–1920 are also a political revolution, but an incorrect, modified revolution, that did not have a number of characteristic features or did not go through certain stages. According to Samuel Huntington, who elaborated the issue of political revolution most thoroughly, its signs are illegitimacy, change of political elites, redistribution of power, and broad popular mobilization. According to Crane Brinton, who was already dealing with the issue of revolutionary gradualism, the stages of the revolution were the stage of the fall of the old regime; the stage of power of the moderates; stage of terror; the “Thermidor” stage – the establishment of authoritarianism or totalitarianism as the “new power”. Therefore, the time period of the Ukrainian Central Rada was a stage of the rule of moderates with elements of the stage of terror, that is, the second stage with elements of the third. The Ukrainian state of Pavlo Skoropadskyi was the Ukrainian “Thermidor” or the fourth stage, whereas the time of the Directory is a fatal combination of the first and third stages. As a result of the Ukrainian revolution’s “wrongness” of 1917–1920 a modern Ukrainian nation has started its own creation, but a rather high price was paid for this creation.*

Key words: *national liberation military competition, revolution, stages, periods, the time period of the Ukrainian Central Rada, the time period of the Skoropadskyi Hetmanate, the time period of the Directory.*

Постановка проблеми. Поняття революції, здебільшого політичної, міцно увійшло до української історичної науки й набуло в ній переважно позитивної конотації. Спершу через радянське минуле, згодом – через націоналістичний дискурс (звільнення від колоніального статусу). Отже, визволення України з-під гніту Російської імперії шляхом національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. теж було політичною революцією. Однак, революцією «неправильною», такою, що не пройшла певних етапів та не мала ряду характерних ознак.

Досконало проаналізував ознаки політичної революції відомий американський теоретик Самуель Гантінгтон (1927–2008). По-перше, він звертав увагу на те, що політична революція відбувається нелегітимним способом, порушуючи в країні усталені закони. Результатом революції стає зміна законодавства. Нові закони революціонери намагаються «переписати під себе». По-друге, вказував, що революція забезпечує зміну політичних еліт. Замість старих еліт приходять нові, в руках яких опиняється влада. По-третє, акцентував увагу на тому, що прихід до влади нових еліт пов'язаний з перерозподілом власності. Адже нові політичні еліти можуть утримувати владу лише володіючи відповідними ресурсами. І по-четверте, на думку дослідника, революція здійснюється шляхом широкої народної мобілізації. На політичну та історичну арену виступають різні верстви населення. Ця мобілізація і забезпечує «легітимність» руйнування старих політичних інститутів, усунення старої еліти й прихід влади нової [1].

Тоді як етапами політичної революції займався інший американський дослідник – Крейн Брінтон (1898–1968). У 1938 р. побачило світ його ґрунтовне дослідження «Анатомія революції». Брінтон вважав, що революція проходить чотири етапи: етап падіння старого режиму; етап влади поміркованих; етап терору; етап «термідору» – встановлення авторитаризму або тоталітаризму як «нової влади» [2].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дотичним дослідженням до теми нашої наукової розвідки є дослідження П. Кралука «Марево революції» [3]. Також окрема інформація взята із розвідок В. Винниченка [4], І. Мазепи [5] та В. Солдатенка [6].

Мета публікації. Аналіз політичної революції 1917–1920 рр. як вади функціонування державного організму. Характеристика національно-визвольних змагань як неналежної соціальної мобільності, яка б забезпечила мирну ротацію еліт, сприяючи при цьому потрібним соціально-економічним змінам. Із цього приводу влучно висловився Реймон Арон (1905–1983) – французький філософ, політолог, соціолог та публіцист у своїй науковій розвідці «Опій інтелектуалів» (1955): *«Суспільні порядки, що є жертвами народних повстань чи державних переворотів, свідчать своїм падінням не про моральні вади – вони часто-густо гуманніші, ніж порядки переможців, – а про політичні помилки. Вони були нездатні чи то поступитися місцем перед опозиціонерами, чи то подолати опір консерваторів, чи то відкрити перспективу реформам, спроможним заспокоїти незадоволених або погальмувати честолюбивих»* [7, с. 47–48].

Виклад основного матеріалу. Події 1917–1920 рр. охарактеризовані лідерами Центральної Ради та Директорії як українська революція [4, 5]. Нині таке визначення є загальноновизнаним і його часто використовують дослідники [6].

Неправильність української революції тих років має багато причин та ознак. Почнемо з того, що з одного боку її неправильність в калькуванні загальноросійських подій та впливу останніх, а з іншого – на революційні події в Україні суттєво впливали події за кордоном (революції в Угорщині, Німеччині, закінчення Першої світової війни тощо). Українська революція мала соціальний й антиколоніальний характер. Найбільшою революційною силою тих подій було селянство, яке прагнуло отримати землю і стати повноправним господарем землі. Водночас, селянство залишалося одним із найголовніших хранителів українських традицій і вже цим живило український національний рух.

Національні й соціальні аспекти революції 1917–1920 рр. не тільки поєднувалися, а й конкурували між собою. Іноді вони протирічили одне одному. «Земля і воля» часто виявлялися для селян більшими пріоритетами, ніж національна держава. Що ж стало причиною того, що в 1917–1920 рр. не було забезпечено ефективної розбудови українських національних державних інституцій?

Ми погоджуємося з думкою дослідника П. Кралука про те, що українська революція мала викривлені (видозмінені) революційні етапи. Бо саме ця видозміненість (викривленість) революційних етапів і спричинила революційну неправильність. Насамперед, українська революція не пройшла початкової фази (етапу) – повстання й державного перевороту. Вона була «покликана» Лютневою революцією в Петрограді.

В столиці Російської імперії 23 лютого (8 березня) почалися масові страйки робітників до яких приєдналися частини столичного гарнізону. Це й підштовхнуло Державну думу перейти в опозицію щодо уряду. 27 лютого (12 березня) вся повнота влади опинилася в руках Тимчасового комітету Державної думи. 2 (15) березня члени цього комітету прийняли від царя Миколи II акт про зречення та сформували Тимчасовий уряд.

Отже, Лютнева революція відбулася мирно. Революційні виступи знизу фактично підтримали верхи, а цар та його середовище не чинили спротиву. Чим пояснити такий революційний консенсус, коли влада так легко перейшла від царя до Тимчасового уряду, адже монархічна влада мала достатній ресурс для опору революції? Це вже пояснюється вагомими зовнішніми чинниками. Не потрібно забувати, що в цей час ще тривала Перша світова війна і Росія, як член Антанти, була одним із головних гравців. Проте, вже тоді середовище Миколи II здійснило певні кроки, щоб встановити контакти з Німеччиною й по змозі укласти мир, бо було цілком розуміло, що продовження війни для Росії матиме негативні наслідки. Посольства Антанти, які працювали в Петрограді, знали про наміри російського самодержця укласти мир з Німеччиною і тому вирішили «прибрати» з політичної арени Миколу II як гравця. Ми далекі від того аби стверджувати, що Лютневу революцію спричинила агентура Антанти. Але остання вміло скористалася революційними виступами, знайшла спільну мову з політичними елітами Російської імперії та відсторонила від влади Миколу II. Звідси стає зрозумілою легкість та безкровність Лютневої революції в Росії.

Хоча насправді Лютнева революція відкрила «скриньку Пандори». Ліквідація монархії в Російській імперії вимагала кардинальних правових і політичних змін. Фактично органи державної влади втратили свою легітимність, натомість почали з'являтися органи громадського представництва, котрі претендували на частину державного пирога. Результатом цього стала політична анархія, яка супроводжувалася воєнним конфліктами на теренах Російської імперії. І далеко не останню роль в цих конфліктах відіграли ті ж зовнішні чинники. Паралельно з утворенням Тимчасового уряду в Петрограді було створено Раду робітничих і солдатських депутатів. Відповідні ради почали створюватися і на місцях. В Російській імперії встановилося не просто «двовладдя», а «багатовладдя». Різні структури претендували на владу, не маючи при цьому легітимності.

В умовах такого «багатовладдя» й почалася українська революція. На початку березня 1917 р. на території України практично були ліквідовані органи царської адміністрації, виконавча влада перейшла до губернських та повітових комісарів, котрих призначав Тимчасовий уряд. Як і в Росії, тут почали формуватися різноманітні ради організацій, які претендували на представництво певних груп населення.

Доба Української Центральної Ради – це, власне, етап поміркованих в контексті революційних етапів Брінтона з елементами етапу терору, тобто другий етап з елементами третього. 7 (20) березня відбулися вибори керівного ядра Української Центральної Ради (УЦР), яка почала заявляти про свої права на відстоювання інтересів населення України. Головою цієї структури обрали відомого історика та громадського діяча Михайла Грушевського, який ще тоді добував заслання у Москві. Цю дату можна умовно вважати початком української революції. Певна легітимізація УЦР відбулася 6-8 (19-21) квітня 1917 р. на Всеукраїнському національному з'їзді в Києві. На з'їзді були обговорені різні аспекти національно-територіальної автономії, прийнято рішення про створення крайової влади й вироблення проєкту автономного статуту України, обрано 118 членів УЦР, в тому числі Михайла Грушевського – головою, а Володимира Винниченка й Сергія Єфремова – його заступниками. 15 (28) червня Комітет УЦР створив Генеральний секретаріат, який мав бути виконавчим органом Ради, його очолив Володимир Винниченко.

УЦР проіснувала до 29 квітня 1918 р. Однак, якщо відштовхуватися від концепції етапів революція Брінтона, діяльність Центральної Ради можна розглядати як другий етап – етап поміркованих, коли існує консенсус між поміркованими революційними елементами та прагматичними прошарками старої еліти – з елементами третього етапу – етапу терору.

Чому? А тому, що з одного боку УЦР ніби намагалася уникати різких рухів і навіть придушувала радикальні виступи (справа полуботківців), а з іншого декларувала значну більшу радикальність в соціальних і національних питаннях, аніж Тимчасовий уряд. Завдяки діяльності УЦР Україна (хай і декларативно) стала незалежною державою: 7 (20) листопада було прийнято Третій універсал, а 9 (22 січня) 1918 р. – Четвертий. Ознаками третього, «терорного» етапу в діяльності Центральної Ради було те, що нагадуючи організаційно більшовицькі Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, котрі 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. здійснили в Петрограді революційний переворот, Центральна Рада опинилася втягнута у війну з цими самими більшовиками. Фактично, революціонери почали воювати з революціонерами.

Наприкінці січня 1918 р. структури УЦР, зокрема Рада Народних Міністрів, яка замінила Генеральний секретаріат, були змушені перебратися з Києва до Житомира. 26 січня 1918 р. більшовицькі війська захопили Київ. У місті почався «червоний терор», жертвами якого стали тисячі осіб. Ситуація, здавалось би виходила з-під контролю, проте в останній момент діячам Центральної Ради вдалося укласти в Бресті договір з державами Четверного (Четвірного) Союзу 27 січня (9 лютого) 1918 р., що і допомогло уникнути більшовицької окупації. Зауважимо також, Брестський договір був вигідний УНР не тільки політично, а й економічно. Та скористатися його вигодами УЦР вповне не змогла. Центральна Рада просто не мала фахівців, за плечима яких був адміністративний та господарський досвід, а, головне, таких, котрі б твердо стояли на проукраїнських позиціях (реально УЦР керувала інтелігенція, яка з певних причин долучилася до українського руху). Тобто, українська революція мала гостру кадрову проблему. З'ясування стосунків між собою та зрив поставок продовольства перед союзниками, спричинили до того, що гаранті безпеки УНР – Німеччина та Австро-Угорщина – почали шукати нових людей, які могли б очолити Українську державу та працювати більш ефективно. Увага гарантів була звернута на промонархічні сили, хоча і в цьому питанні не все було так однозначно.

Українська держава Павла Скоропадського. Державний переворот і майже восьмимісячне правління гетьманської адміністрації в контексті революційних етапів Брінтона – український «термідор», тобто четвертий етап. До квітня 1918 р. в Україні активізувалися консервативні сили. У Києві виникла Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала у своїх рядах великих землевласників та колишніх військових. Значну частину її членів становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва. Головою УНГ став Павло Скоропадський. УНГ наладила тісні зв'язки з Українською демократично-хліборобською партією і Союзом земельних власників. Усі вони виступили за те, щоб змінити соціалістичний уряд, який обрала УЦР, на консервативний.

В історичній літературі побутує думка, що переворот Скоропадського організований німцями. Однак, зі спогадів самого Скоропадського стає зрозумілим, що він був не належав до симпатиків останніх, просто змушений був рахуватися з їх присутністю в Україні. Не був Скоропадський і маріонеткою німців, бо ж німців в Україну привели власне діячі Центральної Ради.

29 квітня 1918 р. військовики, наближені до Скоропадського, почали захоплювати державні установи. У ніч на 30 квітня всі ці установи було безкровно захоплено, бо симпатиків УЦР майже не залишилося, тоді як німці зайняли нейтральну позицію. У Києві була поширена «Грамота до всього українського народу». В ній йшлося про перехід повноважень глави держави до «гетьмана всієї України» (як апеляція до давніх українських традицій та певне калькування царської (монархічної) влади); перейменування УНР в Українську державу; формування Ради Міністрів як виконавчого органу; відновлення права приватної власності; оголошення свободи купівлі та продажу землі. Владні повноваження гетьмана були розписані в «Законі про тимчасовий державний устрій в Україні». Відразу ж була скасована чинність законів УЦР. Обмежувалися демократичні свободи, вводилася цензура.

Як і доба УЦР, доба гетьманату була теж неправильним (видозміненим) революційним етапом. З одного боку гетьманський переворот – один із елементів загальноросійського революційного процесу. На травень 1918 р. спостерігалася «втома від більшовиків» і намагання повернути старі порядки. Тому розгорнулася організація антибільшовицьких сил. Однією з найбільших серед них стала Українська держава Павла Скоропадського. Скоропадський сподівався, що Україна стане плацдармом наступу на більшовицьку Росію. З іншого боку – гетьманат був неправильним революційним українським «термідором», що хоч якимось стабілізував ситуацію та реально посприяв розбудові Української держави.

Оскільки гетьманат Скоропадського мав подвійний характер, це мало в подальшому суттєві наслідки. Подвійність гетьманату виражалася в тому, що по-перше, гетьман був малоросом, а, отже, брав на керівні посади таких же самих малоросів, котрі в політичному та культурному тяжіли до росіян, а по-друге, він неприхильно ставився до українського національного руху, намагаючись дистанціюватися від свідомих українців. Особливо негативно він чомусь ставився до проукраїнські налаштованих галичан.

На початку серпня 1918 р. українські політичні партії та громадські організації створили Український національний союз (УНС), який проголосив своєю метою створення суверенної демократичної Української держави парламентського типу. УНС погодився визнати гетьмана главою держави, але вимагав створення за своєї участі нового уряду та обрання на Всеукраїнському конгресі Державної ради з функціями законодавчої влади.

Гетьман змушений був піти на співпрацю з УНС, тим більше, що піти на це йому радили навіть німці. Однак, сама співпраця тривала недовго. 24 жовтня 1918 р. було сформовано новий склад уряду, до якого увійшли представники УНС. Наприкінці жовтня УНС призначив на 17 листопада відкриття Національного конгресу, на якому запропонував розглянути питання міжнародного становища України, легітимності влади гетьмана, економічної політики. Дозвіл на проведення Конгресу мала дати Рада Міністрів. Голоси в уряді розділилися майже порівну. Сім міністрів проголосували за проведення конгресу, вісім – проти. Тоді 5 міністрів, які представляли УНС подали у відставку. Скоропадський розпустив уряд. А 13 листопада 1918 р. гетьман підготував, а наступного дня видав грамоту «До всіх українських громадян», в якій йшлося про федерацію Української держави з небільшовицькою Росією. Того ж дня він затвердив новий проросійський склад уряду.

13 листопада 1918 р. на засіданні УНС було сформовано Директорію на чолі з В. Винниченком. І коли Скоропадський оголосив новий політичний курс, Директорія розпочала повстання проти гетьмана. Це стало початком кінця гетьманату. При владі Скоропадський протримався ще місяць, але це вже були конвульсії режиму.

Агонії гетьманату посприяли і зовнішні чинники. Скоропадський сподівався, що німецькі та австро-угорські війська стоятимуть в Україні до весни 1919 р. Однак, історія розпорядилася по-іншому. В жовтні 1918 р. почався розвал Австро-Угорської імперії. А в листопаді вибухнула революція в Німеччині. Отже, гетьман втратив союзників і гарантів військової підтримки. Натомість, держави Антанти, які перемогли в Першій світовій війні, зосередили свою увагу на теренах Росії, сподіваючись повалити більшовиків і відновити старі порядки. Тобто, країни Антанти не бачили Україну незалежною державою. Тій же Білій гвардії було не до Скоропадського.

Доба Директорії в контексті революційних етапів Брінтона – неправильне поєднання першого і третього етапів. Ще до 14 листопада було відомо про антигетьманське повстання. До цього повстання українських соціалістів, крім гетьманських внутрішньополітичного та зовнішньополітичного курсів, підштовхували навіть більшовики, сподіваючись, що така акція дезорганізує Україну і дасть їм змогу її захопити. Про контакти директоріаців з більшовиками писав, зокрема, В. Винниченко [4, Ч. III, с. 158–159]. Тому, повстання, яке очолила Директорія, перемогло. Німецькі війська, що ще стояли на українських землях, зайняли у цьому конфлікті нейтральну позицію. До середини грудня 1918 р. війська Директорії зайняли усю територію України, крім східного Донбасу та міст

Приазов'я. Та, на жаль це було «піррова перемога». Україна занурилася у стан хаосу, війну усіх проти всіх. Цей період, український дослідник П. Кралюк, сміливо називає руїною [3, с. 185].

Керівники Директорії, котрі колись належали до УЦР й були фактично її лідерами, не зробили висновків з помилок минулого. Замість об'єднання вони знову розпочали міжпартійну боротьбу, в якій перемогло «помірковане крило» на чолі із С. Петлюрою. Зрештою, коли останній став лідером УНР, його теж намагалися змістити конкуруючі сили, внаслідок чого неодноразово виникали конфлікти. На конструктивну державотворчу діяльність в Директорії не залишалося ані сил, ані часу.

Ситуація для Директорії була патовою і через військовий чинник. Збройні сили Армії УНР і так не відзначалися дисципліною й боєздатністю, то ще й в 1919 р. додалося таке явище як отаманщина. «Отаманська еліта», маємо зауважити, проявила себе у чотирьох формах: еліта, що оформилася у співпраці із С. Петлюрою, січові стрільці, офіцерство армії УНР та «еліта правого офіцерства». Прикладом отаманських ідей можна вважати діяльність махновців в дусі анархізму (владу Н. Махна можна розглядати як форму делегативної демократії своєрідного режиму, де інститут влади забезпечує не права громадян, а інтереси лідера, який не контролюється ніким, при тому, що цей лідер обирався народом) [8, с. 174].

Директорія прогавила навіть сферу пропаганди. Ось чому Ісаак Мазепа (1884–1952) писав про, що «більшовики змогли взяти Україну не так збройною силою, як силою пропаганди серед дезорієнтованих українських мас» [5, Ч. I, с. 118].

Негативну роль для Директорії відіграло й підписання «Акту Злуки» у січні 1919 р. ЗУНР, на відміну від УНР, формувалася не революційно, а еволюційно – через цивілізований розпад Австро-Угорської імперії. Керівники ЗУНР багато чого зберегли від попередніх державних структур. Вони також не вдавалися ні до революційної, ні до соціалістичної риторики. І культурно, і політично лідери ЗУНР і УНР різнилися між собою, тому між ними не раз виникали конфлікти. Зрештою, коли Петлюра пішов на союз з поляками, погодившись віддати їм західноукраїнські землі, між цими двома державними структурами відбувся остаточний розкол.

І врешті, УНР, внаслідок своєї політики, опинилася в кільці фронтів. На півдні проти неї воювала Антанта. З південного сходу наступали білогвардійці, а з півночі та сходу йшли більшовики. На заході доводилося воювати з поляками. Крім того, на Катеринославщині проти Директорії діяла потужна армія Нестора Махна. І що вагомо, жодних союзників за таких умов.

На завершальному етапі реального існування УНР Симон Петлюра вдався взагалі до неочікуваного кроку – 28 квітня 1920 р. він підписав у Варшаві договір між Польщею та УНР, за яким Польща зобов'язувалася не укладати жодних договорів і угод з третіми країнами, ворожими Україні, а також визнавала за УНР територію східніше від кордонів Речі Посполитої 1772 р. 25 квітня об'єднані війська Польщі та УНР пішли в наступ на Червону армію. 6 травня вони оволоділи Києвом. Проте після цього наступ україно-польських військ практично припинився. На 1920 р. припала війна, де з одного боку воювали польські й українські війська, а з іншого – більшовицькі. Радянсько-польська війна тривала з перемінним успіхом. Сподівання на те, що Польща допоможе українцям зберегти незалежну державу виявилися марними.

12 жовтня 1920 р. в Ризі між польською і радянськими сторонами без погодження з УНР була досягнута домовленість про перемир'я. Польське керівництво, фактично, зрадило українців, порушивши Варшавський договір. А вже 21 жовтня українську армію інтернували польські війська. 18 березня 1921 р. в Ризі був підписаний договір між Польщею з однієї сторони і Російською Федерацією з маріонетковим «соціалістичним українським урядом» – з іншої, за яким Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні обумовленим у Варшавському договорі, визнала так звану «Українську Радянську Соціалістичну Республіку». Таким чином більшість земель сходу та центральної України опинилися під

більшовицькою окупацією. І хоч певний час тут діяли партизанські загони, на цих територіях запанував «радянський термідор».

Відмовившись від «буржуазного» гетьманського термідору, українці, через діяльність Директорії, прийняли «термідор радянський». І за цей вибір їм довелося дорого заплатити. Наслідками «радянського термідору» були страшні війни, репресії і голодомор. Навіть тоді, коли розвалився Радянський Союз і була проголошена незалежність України, в ній утвердився олігархічний капіталізм, який виявився своєрідним продовженням «радянського соціалізму». Симптоматично, що базою українського олігархату стали найбільш радянізовані регіони сходу і центру України.

Ті ж українські землі, які в 1921 р. не були прилучені до маріонеткової «соціалістичної України», окупували іноземці і вони стали частинами чужоземних держав. Найбільший кусень дістався Польщі – Галичина та Волинь. Буковина опинилася у складі Румунії. А Закарпаття – в складі Чехословаччини. Ці регіони навіть не мали прав автономії, лише Карпатська Україна незадовго до початку Другої світової війни стала автономною. В результаті ж Другої світової війни ці землі були «возз'єднані» з УРСР в складі СРСР і відповідно теж зазнали радянізації.

Висновки. Ось такими були результати неправильної української революції 1917–1920 рр. За створення модерної української нації було заплачено дуже високу ціну.

Список використаних джерел

1. Голдстоун Д. А. Революции. Очень краткое введение. [Текст] / пер. с англ. А. Яковлева. М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. 192 с.
2. Branton C. The Anatomy of Revolution. New York/ Vintage Books, 1965. 320 p.
3. Кралюк П. Марево революції. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2017. 304 с.
4. Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1–3. Київ–Відень. 1920. 720 с.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Третє видання К.: Темпора, 2003. 608 с.
6. Солдатенко В. Українська революція: історичний нарис. К.: Либідь, 1999. 975 с.
7. Арон Р. Опій інтелектуалів. К.: Юніверс. 2006. 272 с.
8. Інтелігенція і влада. *Зб. наук. праць*. Вип. 1(2). Ч. II. Одеса, «Астропринт». 2002. 344 с.

References

1. Goldstoun, D.A. (2015). Revoljucii. Ochen' kratkoe vvedenie. [Tekst] [Revolutions. Very short introduction] [Text] / per. s angl. A. Jakovleva. M.: Izd-vo Instituta Gajdara, 192 p. [in Russian].
2. Branton, C. (1965). The Anatomy of Revolution. New York/Vintage Books, 320 p. [in English].
3. Kraliuk, P. (2017). Marevo revoliutsii. [A mirage of revolution]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 304 p. [in Ukrainian].
4. Vynnychenko, V. (1920). Vidrozhennia natsii. [Rebirth of the nation]. P. 1–3. Kyiv Viden. 720 p. [in Ukrainian].
5. Mazepa, I. (2003). Ukraina v ohni y buri revoliutsii. [Ukraine is in the fire and storm of revolution]. 1917–1921. Tretie vydannia K.: Tempora, 608 p. [in Ukrainian].
6. Soldatenko, V. (1999). Ukrainska revoliutsiia: istorychnyi narys. [The Ukrainian revolution: a historical essay]. K.: Lybid, 975 p. [in Ukrainian].
7. Aron, R. (2006). Opii intelektualiv. [The drink of intellectuals]. K.: Yunivers, 272 p. [in Ukrainian].
8. Intelihentsiia i vlada (2002). [Intelligentsia and domination]. *Zb. nauk. prats – Coll. of science works*, vol. 1(2), p. II. Odesa, “Astroprynt”, 344 p. [in Ukrainian].

Котельницький Н.А.,
кандидат історичних наук,
член-кореспондент Центру українських
досліджень Інституту Європи РАН
(Україна, Чернігів), subton7@gmail.com

**ДОБА КОНТРРЕФОРМ (1882–1892) У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА СТОРІНКАХ
МЕМУАРІВ І.І. ПЕТРУНКЕВИЧА (1843–1928)**

DOI: 10.5281/zenodo.7265981

У публікації висвітлена особиста візія засновника та беззаперечного керівника земської ліберальної партії північної України – І. Петрункевича на період Контрреформ Олександра III у Російській імперії, яку він виклав на сторінках своїх легендарних мемуарів. Автор приходять до висновків про те, що спогади великого політика є цінним джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60 – 80 рр. XIX ст.

І. Петрункевич відзначив, що особисті якості імператора Олександра III, який сповідував ідеологію ортодоксального консерватизму, значною мірою вплинули на характер його політики, особливо внутрішньої. Достатньо детально проаналізувавши головні віхи періоду реакції та політичної реставрації, І. Петрункевич зазначив, що локальні, але дуже болючі законодавчі удари по доленосним здобуткам епохи Великих реформ Олександра II, нівелювали модернізаційні досягнення Російської імперії середини XIX ст. Основним об'єктом утисків стала новозбудована й без того слабка система місцевого самоврядування країни. Земська контрреформа, ліквідація мирових судових інстанцій, запровадження інституту земських начальників; репресивні та дискримінаційні законодавчі акти у сфері народної освіти, цензури, свободи слова; кричуще повернення до адміністративного свавілля часів імператора Миколи I; стратегічно недалекоглядна економічна політика Олександра III, спрямована на фінансову підтримку пануючої, але абсолютної меншості населення держави – касты нобілітету, повернули Російську імперію у стан євразійських деспотій, характерною рисою яких була деградація суспільного життя. Щоправда, Іван Ілліч, не будучи упередженим політиком, все ж визнавав, що у період правління Олександра III мали місце й певні позитиви в економічній та зовнішньополітичній галузях. Втім, вони були лише виключенням з генеральної лінії політики самодержавства. І. Петрункевич прямо заявляв, що доба Олександра III стала початком великого кінця Російської імперії, дезінтеграції країни, більшовицького державного заколоту, громадянської війни, та, у кінцевому результаті, перемоги комуністичного режиму на просторах колишньої імперії.

Ключові слова: І. Петрункевич, мемуари, доба Контрреформ, Олександр III, земська ліберальна партія.

Kotelnitsky N.A.,
Candidate of Historical Sciences,
Corresponding Member of the Center for Ukrainian Studies
of the Institute of Europe of the Russian Academy of Sciences
(Chernihiv, Ukraine), subton7@gmail.com

***The age of counter-reforms (1882–1892) in the Russian empire on the pages
of memoirs of I. Petrunkevich (1843–1928)***

The publication highlights the personal vision of the founder and undisputed leader of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine – I. Petrunkevych during the Counter-Reforms of Alexander III in the Russian Empire, which he set out in the pages of his legendary memoirs. The author concludes that the memoirs of a great politician are a valuable source on the history of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine in the 60's and 80's of the 19th century.

I. Petrunkevych noted that the personal qualities of Emperor Alexander III, who professed the ideology of orthodox conservatism, greatly influenced the nature of his policy, especially domestic. Having analyzed in detail the main milestones of the period of reaction and political restoration, I. Petrunkevych noted that local but very painful legislative blows to the fateful achievements of the era of Alexander II's Great Reforms leveled the modernization achievements of the Russian Empire in the mid-nineteenth century. The main object of harassment was the newly built system of local self-government of the country. Zemsky counter-reform, liquidation of justices of the peace, introduction of the institute of zemstvo chiefs; repressive and discriminatory legislation in the field of public education, censorship, freedom of speech; a blatant return to the administrative arbitrariness of the time of Emperor Nicholas I; Alexander III's strategically short-sighted economic policy, aimed at financially supporting the ruling but absolute minority of the state, the nobility caste, returned the Russian Empire to a state of Eurasian despotism, characterized by the degradation of public life. However, Ivan Ilyich, not being a biased politician, nevertheless admitted that during the reign of Alexander III there were some positives in the economic and foreign policy spheres. However, they were only an exception to the general line of autocratic policy. I. Petrunkevych directly stated that the era of Alexander III was the beginning of the great end of the Russian Empire, the disintegration of the country, the Bolshevik coup, the civil war, and, ultimately, the victory of the communist regime in the former empire.

Key words: *I. Petrunkevych, memoirs, the era of Counter-Reforms, Alexander III, Zemstvo Liberal Party.*

Постановка проблеми, історіографія питання. Історія Російської імперії другої половини XIXст., у тому числі українських губерній, більшість яких входили до її складу, являє собою дуже яскравий приклад кардинальної зміни однієї політичної епохи іншою.

На зміну добі Великих реформ(1856–1874) прийшов період Контрреформ(1882–1892), який, по суті, мінімізував прогрес усіх реалізованих трансформацій правління імператора Олександра II. Звичайно, ставлення передової громадськості, у тому числі опозиційних кіл суспільства до політики нового імператора Олександра III було як мінімум дуже скептичним та виразно критичним. У попередніх публікаціях ми вже розглядали візію засновника та беззаперечного лідера земської ліберальної партії північної України – Івана Ілліча Петрункевича (1843–1928) на добу Великих реформ[1]. Оскільки у сучасній вітчизняній історичній науці відсутні праці, які б висвітлювали персональну візію «патріарха» земського лібералізму щодо Контрреформ Олександра III, предметом цієї розвідки є особисте ставлення керманіча опозиційної аристократичної фронди до вказаної епохи, свідком та сучасником якої він був, яке він публічно оприлюднив на сторінках своїх легендарних мемуарів. Проаналізуємо контент спогадів великого політика.

Виклад основного матеріалу. Викладаючи свої історіософські коментарі щодо періоду Контрреформ, І.Петрункевич перш за все звернув увагу на роль особистості російського імператора Олександра III у процесах розробки, інституціоналізації та імплементації відповідних законодавчих актів, які і забезпечили режим політичної реставрації у Російській імперії. Зокрема, політик зауважив, що новий самодержець не мав належної підготовки для виконання покладеної на нього історичної місії. З одного боку, примат і домінування військового виховання у поєднанні з природною обмеженістю характеру монарха призвели до того, що він органічно не сприймав ідей прогресу і розвитку людства, патологічно боявся усього нового, шукав опору у минулій історії держави, дуже симпатизуючи консервативним періодам, принципово відкидаючи усе, що було пов'язано з цивілізацією Заходу, наприклад – поширенням різних ідеологій, у тому числі ліберально-демократичної. З другого, смерть його батька від рук революціонерів – терористів у березні 1881 р. обумовила маніакальну підозрілість, патологічну закритість та відповідний стиль життя нового монарха: Олександр III більшість свого часу проводив у закритій резиденції Гатчинського палацового комплексу. Ці метаморфози й обумовили характер політики царя, особливо внутрішньої [2, с. 247–248].

Іван Ілліч прямо заявляв, що доба Олександра III стала початком великого кінця Російської імперії, дезінтеграції країни, більшовицького державного заколоту, громадянської війни, та, у кінцевому результаті, перемоги комуністичного режиму на просторах колишньої імперії. У силу великої обмеженості освіти та виховання, новий імператор взагалі не бачив різниці між чисельними ідеологічними рухами у суспільному житті держави: для нього ліберали, революціонери, терористи, представники неправославних конфесій і т.д. були однаковими – непокірними бунтівниками, які «сплять і бачать» аби зруйнувати імперію Романових. Та ж сама філософія була домінуючою у царині етнонаціональних проблем у державі. Вже у своїй коронаційній промові Олександр III прямо заявив, що тільки аристократія повинна бути оплотом і вірною опорою Богом обраного самодержавства. Звідси інша характерна особливість режиму: Російська Православна Церква дуже швидко стала неприхованим державним службовцем, а клерикальні інституції – ідеологічними органами управління. Гасло «самодержавство, православ'я, народність» стало філософсько-політичною доктриною епохи Контрреформ, яке не підлягало ревізії. У результаті, усе демократичне, ліберальне, а тим більше – революційне, оголошувалось ворожим «російській державній природі», «духу російського народу», отримало кліше «західної буржуазної зарази» і заслуговувало не лише усіляких заборон, а й рішучого знищення [3, с. 248–249].

Даючи оцінку результатам правління Олександра III, І. Петрунkevич особливо наголосив на тому, що результати внутрішньої політики монарха були вкрай негативними для суспільства країни. Розпочавши з Маніфесту про «непорушність самодержавства» та Положення про «посилену охорону», новий російський монарх, згорнувши усі демократичні інтенції екстремально короткотривалого періоду ініціатив графа М. Лоріс-Мелікова, наприклад Кахановської комісії, почав цілеспрямовано та системно нівелювати усі доленосні для країни здобутки епохи Великих реформ Олександра II. Спочатку був завданий удар по свободі слова. Наприклад, були закриті «назавжди» легендарний журнал М. Салтикова-Щедріна «Отечественные записки», який славився своїм знущально-саркастичним відношенням до правлячого режиму та профільна центральна газета інституцій місцевого самоврядування «Земство», яка мала «велике щастя» існувати у Москві не більше півтора року. Фундаментом доби Контрреформ стали локальні, але підступно реакційні «удари» саме по системі місцевого самоврядування у державі, яке й так було дуже слабким і малорозвинутим. Олександр III ліквідував інститут виборних мирових судових інстанцій у провінції, волосне управління замінив інститутом земських начальників, які стали одночасно адміністративною та судовою гілкою влади, а для губернаторського контролю концептуально посилив значення псевдовиборного органу – по земським справам Присутствія.

Земські начальники, на відміну від мирових суддів, призначались за згодою губернаторів та предводителів дворянства з кола персон – членів аристократичної корпорації регіону, або представників бюрократії, які не мали жодного стосунку до краю, де вони повинні були служити. Нові земські чиновники, на відміну від мирових судів, які функціонували виключно у рамках імперського законодавства та контролювалися Правлячим Сенатом за допомогою інструменту юридичних касацій, були повністю звільнені від обмежень законами і навіть отримали право ухвалювати рішення про арешт селян до процедури перевірки звинувачень. Будь-яка постанова селянського сходу або волосного суду обов'язково проходила процедуру погодження з земськими начальниками. Іван Ілліч з обуренням констатував, що у такий спосіб абсолютна більшість населення Російської імперії – 85% селянства, була ганебно позбавлена самоврядування, як станового, так і громадського. Те ж саме можна було сказати про міську реформу 1892 р. та цілий ряд інших законодавчих актів. Політик прямо заявляв, що саме цей акт російського абсолютизму став початком процесів, які призвели до революційних ексцесів початку ХХст., широкомасштабних селянських повстань, та, насамкінець, анархії та війни «усіх проти усіх» на теренах країни [4, с. 251–252; 277–279].

Окрему увагу І. Петрунkevич звернув на земську контрреформу 1890 р. Він однозначно кваліфікував її як інструмент позбавлення селянства права на виборне громадське представництво. З метою максимального зменшення впливу селянства у земських установах,

нове «Положення про земські установи» зменшило кількісне представництво основи держави з 40 до 30%, що, само собою, перевело селянство разом з жителями міст у стан абсолютної меншості у губернських та повітових земських зібраннях. Натомість, був значно посилений становий фермент у формуванні земських органів. Наприклад, законодавство дозволяло без усіляких виборів кооптувати до персонального складу корпусу земських гласних предводителів повітових та губернських дворянських корпорацій. У такий спосіб керманічі панівної аристократії отримали представництво, яке досягало 25% від загальної кількості депутатського корпусу земських зборів. Жорсткість законодавчих норм, щоправда, була компенсована тим, що «патриціят» країни – корпорація нобілітету, складав катастрофічну меншість суспільства держави, був дуже неоднорідним по багатьох параметрах і політично «строкатим».

Найбільший же протест у І. Петрункевича викликали законодавчі норми, які підпорядковували земські інститути канцеляріям регіональних губернаторів та верховній владі. Згідно нової виборчої системи, Уряд отримав право подовжувати повноваження депутатів, голови та персонального складу земських управ на наступну виборну каденцію. Комплексна перевірка виборчих цenzів від земських інституцій була передана підконтрольним владі губернським по земським справам Присутствіям. Персональний склад земських управ затверджувався адміністрацією губернатора виключно з осіб, які мали права державної служби, себто були лояльними до влади.

Велику кількість постанов та ухвал земських зібрань і управ підлягали узгодженню та затвердженню губернатором краю, а якщо потрібно то і члена Уряду – одного з профільних міністрів. Губернатори отримали право «вето» на рішення земських установ, формально прикриваючись «інтересами населення, які можуть порушуватись земствами». Губернські та повітові земські зібрання втратили право повторного розгляду рішень, які були опротестовані губернатором: вказані постанови і ухвали розглядались вже губернським по земським справам Присутствієм, використовуючи яке губернатор направляв відповідну документацію до Міністерства внутрішніх справ. Опротестовані канцелярією губернатора рішення земських органів, які не підлягали затвердженню губернатора, але визнані ним такими, що протирічать діючому законодавству, відправлялись на розгляд до вже згаданих губернських по земським справам Присутствій, рішення яких можливо було опротестувати лише у Правлячому Сенаті. Постанови та ухвали земських інститутів, які на переконання місцевої влади суперечили політиці верховної влади, направлялися на «експертизу» до міністра внутрішніх справ. Якщо ж сановник «не бачив шкідливого» у земських рішеннях, то вказані рішення направлялися до Державної Ради Російської імперії та Комітету Міністрів, які відігравали роль верховної апеляційної та касаційної інстанції у державі. І. Петрункевич зазначив, що надане монархією місцевій владі право опротестування прогресивних ініціатив обраних та делегованих до земських інституцій гласних від міст та селянських волостей у поєднанні з діяльністю підконтрольних губернаторам по земським справам Присутствій, звели до катастрофічного мінімуму більшість перспектив громадського самоврядування у країні[5, с. 253–255].

Однак, треба віддати належне Івану Іллічу – він у більшості випадків не був упередженим політиком. І. Петрункевич визнавав, що навіть в умовах реакційної внутрішньої політики, режим Олександра III мав і певні позитиви – в економічній та зовнішньополітичній сфері. Так, зокрема, керманіч земської ліберальної партії північної України наголошував, що не дивлячись на колосальну протидію влади, опозиційна аристократична фронда Північного Лівобережжя все ж таки досягла помітних результатів: у силу дії політичної інерції та завдяки прогресивному міністру – економісту М. Бунге, який керувався не політичними міркуваннями, а здоровим глуздом та законами економічних реформ, вимоги та клопотання ліберальних земців регіону були почуті – законодавчо оголошено про обов'язковість викупу селянських земельних наділів, скасовано важкий подушний податок, розпочато підготовку робітничого законодавства Російської імперії та впроваджено інститут фабричних інспекторів тощо. У зовнішній політиці Олександр III продемонстрував велику раціональність, звівши участь Російської імперії у міжнародних воєнних кампаніях до мінімуму, за що його назвали

«імператором – миротворцем». Ним була підписана союзна угода з Францією та почата розбудова стратегічної Транссибірської транспортної мережі, яка колосальним чином розширила імперські можливості російського самодержавства. Здоровий цинізм та прагматизм Олександра III, домінування консерватизму, відносна перемога над внутрішньою опозицією, певний раціоналізм у зовнішній політиці надали періоду правління монарха ореолу спокою, стабільності, економічного розвитку та міжнародного авторитету, чим пишалися багато його соратників і прибічників [6, с. 277; 279].

Проте, згадані позитиви доби Олександра III, на переконання І. Петрункевича, все ж були, скоріше, виключенням. Провідною тенденцією була політика внутрішньої реакції та реставрації. Політична поліція та корпус жандармерії знову отримали безмежні повноваження для свавільних дій, наглядаючи за «перспективно опозиційними» особами. Процедури судових процесів знову були зкореговані правлячим режимом: функціонування та повноваження судів присяжних були зведені до кричущого мінімуму, публічність засідань по політичним справам максимально нівельована, генерал-губернатори отримали ексклюзивні повноваження щодо контролю за суспільним життям у регіонах, була рішуче скасована практика незамінності обраних населенням мирових суддів у провінції. Терміни адміністративних інтернувань з територій персон, які загрожували «безпеці» держави та влади, з максимальних 5 років були збільшені до 15.

У гуманітарній сфері життя країни знову почала панувати цензура. Повернулася масова практика офіційних заборон влади на поширення та вільний доступ до джерел публічної інформації, наприклад прогресивної публіцистики та критичної літератури. Комітет Міністрів Російської імперії мав право одним рішенням як надавати дозвіл на існування засобів масової інформації, так і забороняти функціонування будь-якого мас-медіа, звісно, без жодного вироку судових інстанцій. У галузі освіти відбувся катастрофічний переворот: у 1887 р. був виданий урядовий Циркуляр про «дітей кухарок», який офіційно забороняв приймати на навчання у середні учбові заклади – гімназії дітей з простих сімей нижчих страт суспільства, мотивуючи це тим, що для їх соціального рівня та потреб цілком достатньо і початкової освіти.

У соціальному плані політика російського абсолютизму зводилась до максимального обмеження громадянського та культурного розвитку основної верстви країни – селянства, потуранню людських «земних гріхів», з метою перетворення більшості населення у корпорацію люмпенів та пауперів, які будуть змушені дуже дешево продавати свою робочу силу, при цьому стабільно сплачуючи непомірні податки. Що ж стосується пануючої меншості у державі – корпорації нобілітету, то аристократія отримала від Олександра III дуже важливий економічний привілей, який дозволяв їй стабілізувати власне фінансове становище. У 1885 р. був створений корпоративний дворянський земельний банк, який отримав ексклюзивне право надавати представникам домінуючого стану пільгові кредитні лінії за дисконтним принципом, т.б. менше, ніж за свої власні облигації. Комерційну різницю покривала держава в особі Уряду з державного бюджету. Так чи інакше, «цапом-відбувайлом» знову стало селянство, за рахунок якого це відбувалося, адже саме воно було найбільшим платником податків та боржником фінансових інституцій. У кінцевому результаті мета була досягнута: кредити для аристократії були дешевшими, ніж для селян – нобілітет отримав фінансову «подушку безпеки», процеси банкрутства аристократії вже не були «ургентними», а дворянство, вмівши використовувати протекціоністську політику корони Романових та отримавши додатковий капітал, без особливих ексцесів переорієнтувалось на інші галузі занять, адаптувавшись до нових економічних реалій та повернувши собі статус владної касти країни [7, с. 277–278].

Висновки. Резюмуючи викладене відзначимо, що «патріарх» українського земського лібералізму – Іван Ілліч Петрункевич, на сторінках своїх легендарних мемуарів оприлюднив власну візію на добу Контрреформ, що робить спогади великого політика цінним джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–80-х рр. XIX ст. І. Петрункевич відзначив, що особисті якості імператора Олександра III, який сповідував ідеологію ортодоксального консерватизму, значною мірою вплинули на характер його політики, особливо внутрішньої.

Достатньо детально проаналізувавши головні віхи періоду реакції та політичної реставрації, І. Петрункевич зазначив, що локальні, але дуже болючі законодавчі удари по доленосним здобуткам епохи Великих реформ Олександра II, нівелювали модернізаційні досягнення Російської імперії середини XIX ст. Основним об'єктом утисків стала новозбудована й без того слабка система місцевого самоврядування країни. Земська контрреформа, ліквідація мирових судових інстанцій, запровадження інституту земських начальників; репресивні та дискримінаційні законодавчі акти у сфері народної освіти, цензури, свободи слова; кричуще повернення до адміністративного свавілля часів імператора Миколи I; стратегічно недалекоглядна економічна політика Олександра III, спрямована на фінансову підтримку пануючої, але абсолютної меншості населення держави – касты нобілітету, повернули Російську імперію у стан євразійських деспотій, характерною рисою яких була деградація суспільного життя.

Щоправда, Іван Ілліч, не будучи упередженим політиком, все ж визнавав, що у період правління Олександра III мали місце й певні позитиви в економічній та зовнішньополітичній галузях. Втім, вони були лише виключенням з генеральної лінії політики самодержавства.

І.Петрункевич прямо заявляв, що доба Олександра III стала початком великого кінця Російської імперії, дезінтеграції країни, більшовицького державного заколоту, громадянської війни, та, у кінцевому результаті, перемоги комуністичного режиму на просторах колишньої імперії.

Список використаних джерел

1. Котельницький Н. Епоха Великих реформ (1856–1874) у візії земського лібералізму північної України. *SCRIPTORIUM NOSTRUM*. 2018. № 2. С. 81–89.
2. Він же. Земська реформа 1864 р. у Російській імперії: оцінка І.І. Петрункевича (1843–1928). *Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration: Conference Proceedings, October 23, 2020. Leipzig: Baltija Publishing, 2020. P. 107–110.*
3. Він же. «Черниговский адрес» 1879 р. як унікальне джерело з історії політичної діяльності І.І. Петрункевича в Україні (70 pp. XIX ст.). *International scientific and practical conference «Political science, philosophy, history, and sociology: development areas and trends in Ukraine and ES». Wloclawek, Republic of Poland, October 30–31, 2020. Wloclawek: Izdevnieciba Baltija Publishing, 2020. P. 46 – 49.*
4. Він же. Скасування рабовласницького ладу у Російській імперії 1861 р.: візія І.І. Петрункевича (1843–1928). *International scientific and practical conference “History, political science, philosophy and sociology: revolutionary changes”: conference proceedings, May 28–29, 2021. Wloclawek: “Baltija Publishing”, 2021. P. 13–19.*
5. Він же. До питання про судову службу І.І. Петрункевича (1843-1928). Економічні та інформаційно-правові перспективи розвитку в умовах конкурентних переваг. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції ЧПБП МНТУ імені академіка Ю. Бугая. Чернігів, 20 травня 2021 р. Чернігів: ЧПБП, 2021. С. 57–60.
6. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага: Б. и., 1934. 472 с.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.

Reference

1. Kotelnickij, N. (2018). Epoha Velikih reform (1856–1874) u vizii zems'kogo liberalizmu pivnichnoi Ukraini [The Epoch of the Great Reforms (1856–1874) in the View of Zemstvo Liberalism in Pivnichnaya Ukraine]. *SCRIPTORIUM NOSTRUM*, 2, 81–89.

2. Kotelnickij, N. (2020). Zems'ka reforma 1864 r. u Rosijs'kij imperii: ocinka I.I. Petrunkevicha (1843–1928) [Zemsky reform of 1864. in the Russian Empire: grade I.I. Petrunkevich (1843–1928)]. *Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration: Conference Proceedings*, October 23. Leipzig: Baltija Publishing, 107–110.

3. Kotelnickij, N. (2020). “Chernigovskij adres” 1879 r. jak unikal'ne dzherelo z istorii politichnoï dijial'nosti I.I. Petrunkevicha v Ukraini (70 rr. XIX st.) [“Chernigov address” 1879 as a unique treasure in the history of political activity I.I. Petrunkevich in Ukraine (70 pp. XIX century)]. *International scientific and practical conference “Political science, philosophy, history, and sociology: development areas and trends in Ukraine and ES”*. Wloclawek, Republic of Poland, October 30–31, 2020. Wloclawek: Izdevnieciba Baltija Publishing, 46–49.

4. Kotelnickij, N. (2021). Skasuvannja rabovlasnic'kogo ladu u Rosijs'kij imperii 1861 r.: vizija I.I. Petrunkevicha (1843–1928) [haring of the Slavic Mode of the Russian Empire, 1861: Vision I.I. Petrunkevich (1843–1928)]. *International scientific and practical conference “History, political science, philosophy and sociology: revolutionary changes”*: sonference rroceedings, May 28–29, 2021. Wloclawek: “Baltija Publishing”, 13–19.

5. Kotelnickij, N. (2021). Do pitannja pro sudovu sluzhbu I.I. Petrunkevicha (1843–1928). Ekonomichni ta informacijno-pravovi perspektivi rozvitku v umovah konkurentnih perevag [Before the feed about the ship's service I.I. Petrunkevich (1843–1928). Economical and informational and legal prospects for development in the minds of competitive advantages]. *Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoï naukovo-praktichnoï konferencii ChiIBIP MNTU imeni akademika Ju. Bugaja – Collection of materials of the International Scientific and Practical Conference of ChiIBIP MNTU named after Academician Y. Bugay*. Chernihiv, 20 May 2021 Chernihiv: CHIIBIP, 57–60.

6. Petrunkevich, I.I. (1934). Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominanija [From the notes of a public figure. Memories]. Praga: B. i., 472 [in Russian].

7. Petrunkevich, I.I. (1934). Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominanija [From the notes of a public figure. Memories]. Praga: B. i., 472 [in Russian].

8. Petrunkevich, I.I. (1934). Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominanija [From the notes of a public figure. Memories]. Praga: B. i., 472 [in Russian].

9. Petrunkevich, I.I. (1934). Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominanija [From the notes of a public figure. Memories]. Praga: B. i., 472 [in Russian].

10. Petrunkevich, I.I. (1934). Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominanija [From the notes of a public figure. Memories]. Praga: B. i., 472 [in Russian].

11. Petrunkevich, I.I. (1934). Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominanija [From the notes of a public figure. Memories]. Praga: B. i., 472 [in Russian].

УДК 341.231.14

Кучвальская І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент
(Республіка Білорусь, м. Гомель),
kuchvalskaya@gmail.com

ПРО ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ГРОМАДЯН РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

DOI: 10.5281/zenodo.7267199

У статті зроблено спробу знайти можливості для публічного вираження власної думки та участі в суспільно-політичному житті в умовах жорсткого обмеження політичних прав громадян. Для цього проаналізовано правозастосовчу практику притягнення громадян до адміністративної та кримінальної відповідальності лише за бажання брати участь у політичному житті своєї країни, на відповідність його Конституції та міжнародним стандартам. У цьому ж контексті зроблено огляд змін у нормативно-правовій базі, які відбулися останнім часом. Виявлено причини, що призвели до

плачевної ситуації з правами людини, в якій зараз перебувають громадяни Республіки Білорусь. Але навіть в умовах авторитарних режимів «старої радянської школи», які використовують такі ж застарілі насильницькі методи утримання влади, як і їхній застарілий світогляд, небайдужі громадяни можуть застосовувати форми прояву громадсько-політичної активності, проявляючи гнучкість мислення та застосовуючи більш безпечні способи реалізації своїх політичних прав. Наприклад, право на висловлення власної думки та невдоволення може бути реалізовано у формі звернення до посадових осіб або подання петицій.

Як рекомендація тим білорусам, які не змирилися з фактом порушення їхніх прав, наводиться особистий досвід автора публікації щодо способів боротьби за їхній захист. Авторка підготувала багато звернень до посадових осіб державних органів, в яких висловлювала своє невдоволення порушенням як її прав, так і прав інших громадян. Вона оскаржила в суді відповідь на дозвіл на проведення антивоєнного пікету, а зараз готується до процесу визнання закону «Про масові заходи» неконституційним, який порушує конституційні права громадян на висловлення своєї думки та мирні зібрання. За свої права і свободу потрібно боротися – такий головний висновок статті.

Ключові слова: політичні права, нормативно-правова база, право на звернення, судовий захист.

Kuchvalskaya I.V.,

Candidate of law, associate Professor
(Republic of Belarus, Gomel),
kuchvalskaya@gmail.com

On political rights and freedoms of citizens of the Republic of Belarus

The article attempts to find opportunities for public expression of their opinions and participation in public and political life, even in conditions of severe restrictions on the political rights of citizens. To this end, the law enforcement practice of bringing citizens to administrative and criminal responsibility only for the fact that they want to participate in the political life of their country, for its compliance with the Basic Law of the Republic of Belarus and international standards, is analyzed. In the same context, an overview of the changes in the regulatory legal framework aimed at suppressing the political activity of citizens and rejecting them from participating in the adoption of important state decisions that have occurred recently is made. The reasons that led to the deplorable human rights situation in which the citizens of the Republic of Belarus now find themselves have been identified.

But even in the conditions of the autocratic regimes of the “old Soviet school”, which use the same outdated violent methods of holding power as their outdated worldview, caring citizens can apply forms of manifestation of public and political activity, showing flexibility of thinking and using safer ways of realizing their political rights. For example, the right to express one's opinion and dissatisfaction can be exercised in the form of addressing officials or submitting petitions.

As a recommendation for those Belarusians who have not come to terms with the fact that their rights are being violated, the personal experience of the author of the publication regarding the ways of fighting for their protection is given. She has prepared many appeals to government officials expressing her dissatisfaction with their violation. She appealed to the court against the response to the permission to hold an anti-war picket, and is now preparing for the process of declaring unconstitutional a law that violates the constitutional rights of citizens to express their opinions and to peaceful assemblies. For your rights, as well as for freedom, you need to fight – this is the main conclusion of the article.

Key words: political rights, legal framework, right to appeal, judicial protection.

Пастаноўка праблемы. У Беларусі да гэтага часу не вырашаны востры палітыка-прававы крызіс, які пачаўся ў 2020 г. пасля правядзення апошніх прэзідэнцкіх выбараў. Публічная пратэстная актыўнасць прыгнечаная, але масавыя рэпрэсіі ў дачыненні да ўдзельнікаў тых падзеяў працягваюцца. Грамадзяне Беларусі ў пераважнай большасці не з'яўляюцца прыхільнікамі вырашэння грамадска-палітычных праблем гвалтоўнымі метадамі, не падтрымліваюць удзел іх краіны ў ваенных дзеяннях ва Украіне. Праблема ў тым, што ва ўмовах палітычнага рэжыму, які склаўся ў Беларусі за апошнія дзесяцігоддзі, яны аказаліся цалкам адхіленымі ад удзелу ў палітычным жыцці і прыняцця важных рашэнняў, якія тычацца як унутранай, так і знешняй палітыкі.

Аналіз апошніх даследванняў і публікацый. Такія паняцці як «акадэмічныя свабоды» і «крытычнае мысленне», якія натуральна прысутнічаюць у інтэлектуальным асяроддзі дэмакратычных дзяржаў, не ўпісваюцца ў ландшафт той палітычнай сістэмы, якая сфармавалася да цяперашняга часу ў Беларусі. Ратуючыся ад пераследу, многія незалежныя даследчыкі вымушаны былі з'ехаць з краіны. Тыя, хто не паспеў гэтага зрабіць, аказаліся ў месцах зняволення. Застаўшыся ў краіне не пачуваюцца ў бяспецы. У любы момант іх публічнае крытычнае выказванне можа быць расцэненае ўладнымі структурамі як экстрэмісцкае, абразлівае ці дыскрэдытуючае нешта ці кагосьці з усімі вынікаючымі з гэтага наступствамі.

Публікацыі іх больш свабодных калег, якія знаходзяцца за межамі рэспублікі, размешчаныя на замежных платформах, становяцца ў Беларусі ўсё менш даступнымі. Улады пільна сочаць за сваімі апанентамі ўнутры краіны і за яе межамі, аператыўна рэагуючы на любыя іх дзеянні і выказванні ў публічнай прасторы. Інфармацыйныя рэсурсы, якія размяшчаюць кантэнт, які не адпавядае зададзеным зверху ўстаноўкам, неадкладна прызнаюцца экстрэмісцкімі з наступнай іх блакіроўкай. Пераследу падвяргаюцца і карыстачы непажаданых рэсурсаў.

У сілу такога становішча спраў звернемся да ацэнак сітуацыі ў рэспубліцы, зробленымі аўтарытэтнымі міжнароднымі арганізацыямі, інфармацыі, размешчанай на сайтах дзяржаўных ведамстваў, аналізу дзейнага ў рэспубліцы заканадаўства і практыцы яго прымянення. Для ілюстрацыі абгрунтаваных у публікацыі высноў, будзем выкарыстоўваць і ўласны досвед рэалізацыі сваіх палітычных правоў, замацаваных у Канстытуцыі.

Мэта публікацыі. Мэта публікацыі заключаецца ў тым, каб акрэсліць шэраг праблемных пытанняў, звязаных з забеспячэннем у Беларусі палітычных правоў і свабод. Вызначыць магчымыя ў той сітуацыі, якая склалася ў краіне, формы ўдзелу грамадзян у вырашэнні дзяржаўных спраў у адпаведнасці з нормаў дзеючай Канстытуцыяй і міжнароднымі абавязкамі Рэспублікі Беларусь.

Выклад асноўнага матэрыялу даследавання. Апярэджваючы выклад асноўнага матэрыялу даследавання, хацелася падзякаваць украінскім калегам за магчымасць удзелу ў традыцыйнай навуковай канферэнцыі. У такі цяжкі для ўкраінцаў час вялікі гонар супрацоўнічаць з прадстаўнікамі інтэлектуальнай эліты гэтай цудоўнай краіны. Таксама хацелася выказаць сваю падтрымку і салідарнасць свабодалюбіваму ўкраінскаму народу, які натхняе беларусаў.

Агульнае паняцце палітычных правоў. У тэорыі права палітычныя правы і свабоды разглядаюцца як забяспечаная законам і публічнай уладай магчымасць удзелу грамадзян у грамадска-палітычным жыцці дзяржавы і ажыццяўленні дзяржаўнай улады. У адрозненне ад асабістых правоў, асноўным прызначэннем якіх з'яўляецца абарона індывідам сваёй аўтаноміі ад умяшання з боку дзяржавы, рэалізацыя палітычных правоў, наадварот, накіравана на ўцягванне грамадзяніна ў грамадска-палітычную актыўнасць. Іх асаблівасць у тым, што яны ўмацоўваюць узаемасувязь грамадзяніна з грамадствам і дзяржавай,

далучаюць людзей да вырашэння дзяржаўных спраў, пераадольваючы адчужэнне паміж прадстаўнікамі ўлады і грамадзянамі. Шырокае ўцягванне грамадзян у палітычнае і грамадскае жыццё садзейнічае ўстанаўленню ў грамадстве атмасферы ўзаемнай павагі, спрыяльнай для мірнага і цывілізаванага вырашэння канфліктаў і справядлівага размеркавання агульных рэсурсаў. У такім цывілізаваным супрацоўніцтве закладзены вялікі патэнцыял развіцця дзяржавы, павышэння дабрабыту грамадзян, а адпаведна і прадухілення радыкалізацыі людзей, выключаных з працэсу прыняцця рашэнняў. Шляхам інклюзіі (уключэння) у грамадска-палітычную актыўнасць прадстаўнікоў усіх сацыяльных груп, якія адрозніваюцца рознымі поглядамі і перакананнямі, сумесным абмеркаваннем бягучых праблем, дасягаецца той агульны кампраміс, які так важны для стварэння ў грамадстве прыязнай і мірнай атмасферы. Складаны, але важны працэс выяўлення і задавальнення запатрабаванняў усіх грамадзян, а не толькі прыхільнікаў і аднадумцаў прадстаўнікоў улады, з'яўляецца падмуркам палітычнай стабільнасці. Відавочна, што ў мірным жыцці і адсутнасці ўзрушэнняў зацікаўлена большасць людзей, якія клапацяцца аб будучыні сваіх дзяцей і ўнукаў.

Ва ўмовах шырокага распаўсюджвання інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій, якія ствараюць атмасферу ўсеагульнай празрыстасці, раней утоеныя заганы несправядлівага і недэмакратычнага кіравання становяцца ўсё больш відавочнымі. Паралельна ідучы працэс павышэння ўзроўню пісьменнасці людзей, большай дасведчанасці аб сваіх правах садзейнічае росту іх палітычнай актыўнасці і гатоўнасці адстойваць свае законныя правы. У сучасным свеце палітычныя правы і свабоды грамадзян успрымаюцца масавай грамадскай свядомасцю ў якасці адной з базавых гуманістычных каштоўнасцей.

Прагрэсіўныя палітыкі, якія ўлоўліваюць патрабаванні часу, змушаныя паляпшаць свае камунікатыўныя навыкі і весці дыялог з прадстаўнікамі ўсіх пластоў насельніцтва. Яны добра разумеюць, што палітычны плюралізм і інклюзіўная дэмакратыя з'яўляюцца тым натуральным асяроддзем сучаснага свету, якое вызначае тэндэнцыі яго развіцця. Праціглы стиль кіравання з пазіцыі дамінавання, характэрны для недэмакратычных рэжымаў, адыходзіць у мінулае і выглядае архаічным. Натуральна, што ён выклікае ўсё большую незадаволенасць людзей, пазбаўленых магчымасці заявіць аб сваіх правах і патрэбах, як гэта і павінна быць у дэмакратычных прававых дзяржавах.

Крытэрыем для размежавання дэмакратычных дзяржаў ад аўтарытарных з'яўляецца стаўленне ўлады да палітычных правоў сваіх грамадзян. Чым у большай меры ўдаецца абмежаваць палітычную свабоду грамадзян і пазбавіцца ад іх грамадскага кантролю, тым больш месца ў такой дзяржаве займае самавольства і фактычнае ўсеўладдзе кіраўнікоў. Аднаасобнае прыняцце важных дзяржаўных рашэнняў, якія закранаюць інтарэсы ўсіх грамадзян, абмяжоўвае законнае права грамадзян удзельнічаць у кіраванні справамі дзяржавы. Як вынікае з класічных асветніцкіх канцэпцый, гэта права абумоўлена натуральнай роўнасцю і прыроджанай свабодай людзей. Яно гарантуецца дэмакратычнай арганізацыяй палітычнай сістэмы грамадства. Непасрэдны ўдзел грамадзян у кіраванні справамі дзяржавы ажыццяўляецца шляхам іх волевыяўлення на выбарах і рэфэрэндумах, асабістага ўдзелу ў рабоце прадстаўнічых і заканадаўчых органаў, выканаўчай і судовай улады, доступу да публічных функцый і пасад.

Асаблівае месца сярод палітычных правоў належыць свабодзе слова, якую ідэолаг французскай Асветы Вальтэр лічыў падмуркам свабоднай дзяржавы, звяртаючы ўвагу на тое, што няма ў людзей ніякай свабоды без свабоды выказаць свае думкі [1, с. 327].

Свабода слова ўключае некалькі ўзаемзвязаных структурных элементаў. Па-першае, свабоду публічна выказаць свае думкі, ідэі, перакананні і распаўсюджаць іх любымі законнымі спосабамі. Па-другое, свабоду друку, сродкаў масавай інфармацыі (далей – СМІ) ад цензуры, а таксама свабоду ствараць і выкарыстоўваць СМІ. Па-трэцяе, свабоду доступу да інфармацыі, г.зн. права на атрыманне інфармацыі, якая прадстаўляе грамадскую цікавасць.

Свабода сходаў, мітынгаў, дэманстрацый, якія прадстаўляюць важную форму выказвання палітычнай актыўнасці грамадзян, з'яўляецца яшчэ адной характэрнай рысай дэмакратычнай дзяржавы. Стварэнне спрыяльных умоў для ажыццяўлення гэтай свабоды – непасрэдны абавязак дзяржавы.

У дэмакратычных краінах любыя спробы абмежаваць законныя правы грамадзян на свабоду мірных сходаў спыняюцца праз выкарыстанне розных праваабарончых механізмаў, закліканых забяспечваць і абараняць парушаныя правы грамадзян, у тым ліку і шляхам аб'яднання саміх грамадзян для абароны і прасоўвання сваіх інтарэсаў. У такіх дзяржавах існуе паведамляльны парадак правядзення мірных сходаў, улады не маюць права забараніць людзям мірна збірацца.

У свабоднай дэмакратычнай дзяржаве ствараюцца належныя ўмовы і для бесперашкоднай рэалізацыі права на аб'яднанне ў грамадскія арганізацыі, вядомае пад назвай свабода саюзаў і асацыяцый. У якасці асноўных каналаў, якія фактуюць палітычную актыўнасць грамадзян, выступаюць палітычныя партыі, прафсаюзы, жаночыя і маладзёжныя арганізацыі, творчыя, прадпрымальніцкія і іншыя саюзы. Права на аб'яднанне ў дэмакратычных дзяржавах абмяжоўваецца толькі ў дакладна ўстаноўленых законам выпадках, напрыклад, для таемных, ваенізаваных ці іншых арганізацый, якія маюць антыграмадскія мэты.

Да палітычных правоў варта аднесці і права на зварот, якое называецца яшчэ і правам на петыцыю, да якой могуць далучацца і іншыя грамадзяне. Накіруемы ў дзяржаўныя органы зварот (скарга, заява, прапанова) з'яўляецца не толькі спосабам вырашэння нейкай індывідуальнай асабістай праблемы, аднаўлення парушанага права, але і ўяўляе сабой адну з форм палітычнага ўдзелу грамадзяніна ў вырашэнні публічных спраў. Выраз у звароце свайго меркавання па значным для чалавека грамадска-палітычным парадку дня адначасова з'яўляецца і рэалізацыяй яго законнага палітычнага права ўдзельнічаць у кіраванні дзяржавай. Права на зварот адпавядае абавязак дзяржаўнага органа (службовай асобы) даць адказ ва ўстаноўлены тэрмін на зададзенае ў звароце пытанне.

Свабодная рэалізацыя палітычных правоў, якія заключаюцца ў выказванні сваёй думкі, бесперашкодным правядзенні мірных сходаў, добраахвотным аб'яднанні для прасоўвання агульных інтарэсаў, рэгулярнай змене выбарных службовых ва ўмовах празрыстага грамадскага кантролю – натуральная карціна грамадска-палітычнага жыцця сучаснай цывілізаванай дэмакратычнай краіны.

Аб праблемах з рэалізацыяй палітычных правоў у Беларусі. У першым артыкуле Канстытуцыі Рэспубліка Беларусь вызначаецца як дэмакратычная сацыяльная прававая дзяржава. У другім артыкуле дакладна пазначана, што чалавек, яго правы, свабоды і гарантыі іх рэалізацыі з'яўляюцца найвышэйшай каштоўнасцю і мэтай грамадства і дзяржавы. Гэты ж прынцып прадубліраваны і ў 21-м артыкуле другога раздзела Канстытуцыі, у якім у артыкулах з 33 па 40 замацаваны ўсе раней пазначаныя палітычныя правы [2]. Ёсць шмат прэтэнзій да недасканалых фармулёвак гэтых артыкулаў, аднак у цэлым іх змест адпавядае патрабаванням міжнародных стандартаў. З улікам наяўнасці ў Канстытуцыі палажэнняў, якія сцвярджаюць прынцып вяршэнства права, які азначае, што ўсе іншыя нарматыўныя прававыя акты павінны адпавядаць нормам Асноўнага закона (арт. 7), прызнання прыярытэту агульнапрызнаных прынцыпаў міжнароднага права (арт. 8), фармальна (дэ юрэ) у рэспубліцы ёсць належны прававы падмурак для забеспячэння гэтых правоў [2].

Адной з гарантый іх забеспячэння з'яўляецца прызнанне рэспублікай Міжнароднага пакта аб грамадзянскіх і палітычных правах (далей – МПГПП). У 1992 г. Беларусь ратыфікавала і факультатыўны пратакол да МПГПП, які ўстанаўлівае механізм падачы індывідуальных скаргаў у ААН [3]. Тым самым краіна ўзяла на сябе абавязацельствы выконваць рашэнні па справах аб парушэнні дзяржавай (яе прадстаўнікамі) грамадзянскіх і палітычных правоў сваіх грамадзян, разгледжаных у рамках гэтага міжнароднага праваабарончага механізма.

Праблема заключаецца ў тым, што ва ўмовах устляваўшагася ў Беларусі за апошнія дзесяцігоддзі палітычнага рэжыму, дэ факта палітычныя правы, гарантаваныя Канстытуцыяй і міжнароднымі абавязацельствамі дзяржавы, масава парушаюцца. Правапрымяняльная практыка развіаецца не ў адпаведнасці з прынцыпам вяршэнства права. У наўпрост супрацьлеглым кірунку ад прынцыпа вяршэнства права і праваабарончага падыходу рухаюцца і шматлікія заканадаўчыя ініцыятывы апошняга часу.

А цяпер у Палаце прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Беларусі рыхтуецца да разгляду законапраект, унесены ўрадам, аб дэнансацыі згаданага Факультатыўнага пратакола да МПГПП [4]. Пры ўмове яго прыняцця магчымасці для беларусаў звярнуцца па міжнародную абарону сваіх і без таго абмежаваных грамадзянскіх і палітычных правоў будучы яшчэ больш скарачаныя. Хаця, трэба прызнаць, што рашэнні па гэтых справах ігнаруюцца ўжо даўно, як і шматлікія рэкамендацыі іншых праваабарончых механізмаў ААН.

Аналагічныя справы і са Спецыяльным дакладчыкам ААН па сітуацыі з правамі чалавека ў Беларусі Анаіс Марын (далей – Спецыяльны дакладчык), якой улады адмаўляюць у прызнанні і доступе ў краіну. Мандат Спецыяльнага дакладчыка ААН, які надзяляе паўнамоцтвамі для ажыццяўлення маніторынгу, падрыхтоўкі штогадовых дакладаў і выпрацоўкі рэкамендацый па сітуацыі з правамі чалавека для Беларусі дзейнічае з 2012 г. У 2018 г. ён быў перададзены Анаіс Марын ад папярэдняга мандатарыя і працягнуты ў сувязі з адсутнасцю прагрэсу ў гэтай галіне.

Рэспубліка Беларусь таксама ўваходзіць у Арганізацыю па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе (АБСЕ), у рамках якой праводзіцца маніторынг і распрацоўваюцца міжнародныя стандарты правядзення выбарчых кампаній. Аднак, паводле заключэнняў паўнамоцных прадстаўнікоў АБСЕ, праявіць сваё волевыяўленне на сумленных і свабодных выбарах і рэферэндумах грамадзяне Беларусі мелі магчымасць толькі адзін раз – у 1994 г. Усе астатнія электаральныя кампаніі, якія праводзіліся ў Беларусі пасля абрання прэзідэнтам Лукашэнка А.Г., былі прызнаныя гэтай міжнароднай арганізацыяй неадпаведнымі дэмакратычным стандартам.

Храналагічны аналіз правядзення ў Беларусі выбараў прэзідэнта і рэферэндумаў па змяненні канстытуцыі дэманструе ўстойлівую тэндэнцыю на абмежаванне палітычных правоў грамадзян і такую ж устойлівую тэндэнцыю пастаяннага пашырэння паўнамоцтваў прэзідэнта і ўмацавання яго асабістай улады, якая ідзе паралельна з ёй. Так, па ініцыятыве Лукашэнкі А.Р., Канстытуцыя, прынятая Вярхоўным Саветам Беларусі 15 сакавіка 1994 года, была істотна зменена ў 1996 і 2004 гг. з мэтай пашырэння паўнамоцтваў прэзідэнта на шкоду паўнамоцтвам парламента. У выніку рэформы 1996 г. Вярхоўны Савет быў распушчаны і заменены двухпалатным парламентам, з якога былі практычна выключаны апазіцыйныя партыі.

Гэты рэферэндум заклаў аснову ўмацавання яго ўлады. Прэзідэнцкія ўказы набылі моц закона, бюджэт перайшоў пад амаль выключны кантроль прэзідэнта, а тэрмін яго паўнамоцтваў быў працягнуты на два гады, да 2001 г. Большасць міжнародных назіральнікаў, у прыватнасці Парламенцкая асамблея АБСЕ, аданілі працэс рэферэндуму 1996 г. як неадпаведны дэмакратычным прынцыпам з-за парушэнняў стандартаў галасавання, адсутнасці празрыстасці і інклюдзіўнасці, а таксама незаконнага адхілення ад пасады напярэдадні галасавання старшыні Цэнтральнай выбарчай камісіі Віктара Ганчара [5].

Наступны рэферэндум, які прайшоў 17 кастрычніка 2004 г., атрымаў аналагічную ацэнку. Яго мэтай была адмена ўсталяванага ў Канстытуцыі абмежавання двума тэрмінамі паўнамоцтваў прэзідэнта, якая дазволіла дзейнаму прэзідэнту балатавацца зноў і пасля быць пераабраным чатыры разы (у 2006, 2010, 2015 і 2020 гг.).

Самай свежай ініцыятывай Лукашэнкі А.Г. у пазначаным раней напрамку з'яўляецца нядаўна выказаная ім ідэя ўвогуле не праводзіць выбары прэзідэнта грамадзянамі, як гэта было раней, а перадаць гэце права дэлегантам Усебеларускага народнага сходу (далей – УНС). Так, 30 жніўня 2022 г. на нарадзе па законапраектах, якія рэгулююць развіццё

грамадзянскай супольнасці, працу партый і грамадскіх аб'яднанняў, ён паскардзіўся на тое, што... «мы дарма не рызыкнুলі прапанаваць людзям абіраць органы ўлады, асабліва Прэзідэнта, на Усебеларускім народным сходзе», адзначыўшы пры гэтым, што выбары прэзідэнта ў той ці іншай ступені разгойдаюць сітуацыю, і ў шэрагу краін, напрыклад, у Кітаі, кіраўнік краіны абіраецца на Усекітайскім сходзе народных прадстаўнікоў [6].

Варта растлумачыць, што УНС – нясталы кансультатыўны орган, упершыню скліканы па ініцыятыве прэзідэнта ў 1996 г. Важна адзначыць, што дэлегаты гэтага сходу не абіраліся, а прызначаліся. Надзяленне ВНС шматлікімі новымі паўнамоцтвамі з'яўляецца самай значнай інстытуцыйнай зменай Канстытуцыі ў выніку апошняга рэферэндуму 27 лютага 2022 г. Спецыяльны дакладчык лічыць, што з-за адсутнасці арганічнага законапраекта, які вызначае, як будзе фарміравацца УНС і ці будуць у яго ўваходзіць абраныя асобы, пакідае няяснасць у дачыненні да таго, ці будуць гэты новы інстытут адлюстроўваць волю беларускага народа. Эксперт таксама прагназуе, што з-за яго колькасці (1200 сяброў) апэратыўныя паўнамоцтвы будуць у асноўным належаць яго Прэзідыуму (гл. арт. 89), функцыі старшыні якога можа выконваць да наступных прэзідэнцкіх выбараў сам прэзідэнт (гл. арт. 144) [2].

Гэта канстытуцыйная інавацыя экспертамі ААН была названа «распрацаваным па індывідуальнай замове правілам», якое «выклікае пытанні ў прынцыпе», бо яно можа дазволіць дзейнаму прэзідэнту ў выпадку, калі ён будзе адначасова ўзначальваць Прэзідыум УНС, захаваць пераважны кантроль над усімі дзяржаўнымі інстытутамі [5].

Спецыяльным дакладчыкам была падвергнутая крытыцы і працэдура распрацоўкі змен у Канстытуцыю з той прычыны, што заканадаўчая галіна ўлады не была прыцягнутая да працэсу падрыхтоўкі праекту, хоць у адпаведнасці з арт. 138 Канстытуцыі Беларусі канстытуцыйная рэформа з'яўляецца выключнай прэрагатывай парламента [5]. Эксперты адзначылі і тое, што працэс рэформы «не адпавядаў крытэрыю празрыстасці, захаванне якога патрабуецца для забеспячэння легітымнасці канстытуцыйных паправак», ішоў у абыход парламента, не кіраваўся незалежнымі органамі і ігнараваў патрабаванні палітычнай апазіцыі [5].

Такім чынам правядзенне канстытуцыйнай рэформы, заяўленай у якасці пазітыўнага палітычнага працэсу, які меў на мэце ўрэгуляванне палітычнага крызісу, які ахапіў краіну пасля апошніх прэзідэнцкіх выбараў, на практыцы стаў чарговым крокам у напрамку абмежавання палітычных правоў грамадзян. У выніку працягнутых у абноўленай на рэферэндуме Канстытуцыі паслядоўных абмежаванняў правоў грамадзян суадносіны паміж іх паўнамоцтвамі ўдзельнічаць у кіраванні дзяржавай і паўнамоцтвамі прэзідэнта дасягнулі таго крытычнага пункту, у якім грамадзяне краіны аказаліся фактычна цалкам адхіленымі ад удзелу ў палітычным жыцці і прыняцця важных рашэнняў, якія тычацца, як унутранай, так і знешняй палітыкі.

Адбылося гэта не раптам, а ў выніку шматгадовага і мэтанакіраванага руху ў бок умацавання асабістай персаналісцкай улады аднаго чалавека. Уяўляецца натуральным, што за чвэрць стагоддзя знаходжання на прэзідэнцкай пасадзе, любы чалавек здольны страціць зваротную сувязь з грамадствам, навыкі крытычнай ацэнкі ўласных дзеянняў, асабліва ў тым выпадку, калі яго асяроддзе складаюць падпарадкаваныя, падабраныя выключна па прынцыпе лаяльнасці. Паслядоўнае выгнанне з сістэмы кіравання, выбудаванай па волі аднаго чалавека, прафесіяналаў, здольных да праявы нязгоды з «адзіна дакладным» пунктам гледжання вышэйстаячага ў вертыкалі ўлады начальніка, непазбежна вядзе да дэградацыі гэтай сістэмы, што адбіваецца на якасці жыцця грамадзян.

У кантэксце такога стылю кіравання аб уладзе можна казаць, як аб наркотыку, ужыванне якога прыводзіць да небяспечнай залежнасці. Агульнавядома, што прывыканне чалавека да ўжывання псіхаактыўных рэчываў вядзе да паступовага распаду асобы і ператварае ў пекла жыццё блізкага атачэння залежнай асобы. Прывыканне да ўлады у выніку працяглага часу знаходжання у ёй мае сваім наступствам ператварэнне ў пекла жыццё грамадзян цэлай краіны.

А як паказваюць наступствы ўварвання ва Украіну, часам нязменныя прэзідэнты не абмяжоўваюцца межамі адной краіны.

Апісанне таго пекла, якое адбывалася ў Беларусі пасля апошніх прэзідэнцкіх выбараў, калі сотні тысяч беларусаў мірна выйшлі на вуліцы, каб выказаць свой пратэст супраць таго, што яны расцанілі як чарговае маніпуляванне галасаваннем, выкладзена ў дакладзе "Становішча ў галіне правоў чалавека ў Беларусі напярэдадні прэзідэнцкіх выбараў 2020 года і пасля іх» Вярхоўнага камісара ААН па правах чалавека ў адпаведнасці з выкананнем рэзалюцыі 46/20 Рады ААН па правах чалавека.

Даклад быў падрыхтаваны па выніках правядзення расследавання гэтых падзеяў і прадстаўлены ў сакавіку 2022 г. У ім прыведзены канкрэтныя факты, якія пацвярджаюць грубыя парушэнні правоў беларусаў, распачатыя летам 2020 г., якія выяўляюцца ў масавых рэпрэсіях з паўсюдным і празмерным прымяненнем сілы. Ніжэй прывядзем вытрымкі з гэтага дакумента, якія даюць уяўленне аб формах і маштабах гэтага гвалту.

«З 9 па 14 жніўня для падаўлення мірных пратэстаў ва ўсіх шасці адміністрацыйных абласцях Беларусі былі задзейнічаныя падраздзяленні не менш за сем сілавых структур, уключаючы службу бяспекі прэзідэнта. Пратэстуючых збівалі да таго часу, пакуль яны не страчвалі прытомнасць. Сродкі кіравання натоўпам, такія як светлашумавыя гранаты і сталёвыя кулі ў гумавай абалонцы, накіроўвалі прама на пратэстоўцаў, што прывяло да мноства цяжкіх траўмаў. У гвалтоўных нападах на пратэстоўцаў удзельнічалі людзі ў чорнай форме без апазнавальных знакаў у масках. З дакладных крыніц вядома, што, прынамсі, трое чалавек загінулі ў кантэксце дадзеных пратэстаў, у тым ліку ў выніку неабгрунтаванага і празмернага прымянення сілы. Улады Беларусі адмаўляюць адказнасць за гібель гэтых людзей, хаця ніякага расследавання не праводзілася.

Згодна з наяўнай інфармацыяй, толькі за пяць дзён пратэстаў былі арыштаваны каля 13 500 людзей, у тым ліку 700 дзяцей. Многія з затрыманых падвяргаліся працяглым збіванню дубінкамі ў транспарце, у аддзяленнях міліцыі і ізалятарах часовага ўтрымання. Паўторныя выпадкі ідэнтычных формаў катаванняў і неналежнага абыходжання ў многіх месцах сведчаць аб распаўсюджанай, сістэматычнай практыцы прымянення катаванняў і неналежнага абыходжання з мэтай пакарання і запалохвання тых, хто рэальна або, як мяркуецца, настроены апазіцыйна ў адносінах да ўрада.

Дадзеныя Упраўлення Вярхоўнага камісара ААН па правах чалавека (далей – УВКПЧ) пацвярджаюць факты згвалтавання затрыманых і прымянення іншых формаў сэксуальнага і гендэрнага гвалту ў дачыненні да як мужчын, так і жанчын. Медыцынскія запісы, вывучаныя УВКПЧ, паказваюць на наяўнасць траўмаў мужчынскіх геніталій, якія сведчаць аб скручванні і згвалтаванні. Да затрыманых таксама прымяняўся псіхалагічны ціск, у тым ліку пагрозы згвалтавання.

З 9 па 14 жніўня ў месцах утрымання пад вартай праходзілі шматлікія закрытыя сумарныя адміністрацыйныя працэсы без захавання асноўных працэсуальных гарантый. Па сведчаннях многіх падсудных, гэтыя судовыя працэсы часта доўжыліся ўсяго некалькі хвілін. За нешматлікімі выключэннямі суддзі ігнаравалі паказанні падсудных аб катаваннях і жорсткім абыходжанні, нягледзячы на наяўнасць цялесных пашкоджанняў.

Да канца 2021 г. 969 чалавек аказаліся ў месцах пазбаўлення волі па абвінавачваннях, якія па дадзеных расследавання можна разумна лічыць палітычна матываванымі. Некалькі падсудных атрымалі турэмныя тэрміны ад 10 і болей гадоў. У жніўні 2021 года Следчы камітэт паведаміў, што ў другой палове 2020 года да яго паступіла каля 5000 скаргаў на меркаванае жорсткае абыходжанне з боку супрацоўнікаў правахоўных органаў, аднак усе яны былі адхіленыя.

Такім чынам у тысяч пацярпелых амаль не засталася рэальных спосабаў дабіцца правосуддзя, улічваючы адсутнасць незалежнасці судовых органаў, адмову ў правах на справядлівы судовы разбор, а таксама запалохванне адвакатаў. Па стане на дату прадстаўлення даклада па палітычна матываваных абвінавачваннях у беларускіх турмах

знаходзілася 1085 чалавек, у тым ліку праваабаронцы, журналісты, прадстаўнікі апазіцыі і шараговыя грамадзяне, якія адкрыта выказвалі сваю нязгоду» [7].

Аналагічныя высновы зроблены і Спецыяльным дакладчыкам пры прадстаўленні ў Жэневе свайго штогадовага даклада Савету па правах чалавека. Анаіс Марын рэзюмавала яго змест агульнай высновай: Сітуацыя з правамі чалавека ў Беларусі працягвае імкліва пагаршацца, апускаючы краіну ў атмасферу страху і беззаконня [5].

Далей дакладчык падрабязна апісала палітыку сістэматычнага ўзмацнення жорсткасці заканадаўства, якое абмяжоўвае грамадзянскія і палітычныя правы грамадзян беларускімі ўладамі. У якасці аднаго з апошніх прыкладаў гэтай тэндэнцыі яна вылучыла канстытуцыйны рэферэндум 27 лютага 2022 года, працэс правядзення якога, на яе думку, не можа лічыцца свабодным і справядлівым. Сама рэформа, ініцыяваная гэтым рэферэндумам, паводле яе слоў, раўнасільная ўмацаванню і сістэматызацыі перашкод на шляху рэалізацыі правоў чалавека беларускімі грамадзянамі [5].

Паводле звестак Спецыяльнага дакладчыка, за справаздачны перыяд пагаршэнне сітуацыі са свабодай выказвання меркаванняў у Беларусі дасягнула крытычнага ўзроўню, пра што сведчаць масавыя рэпрэсіі супраць СМІ, якія не кантралююцца ўрадам, і хваля пераследу журналістаў, блогераў і работнікаў СМІ. Так, 2021 год азнаменаваўся беспрэцэдэнтнымі па маштабах крымінальнымі пераследамі журналістаў. Супрацоўнікі міліцыі і Камітэта дзяржаўнай бяспекі толькі ў 2021 г. правялі 146 рэйдаў, падчас якіх былі праведзены ператрусы ў офісах СМІ і прыватных кватэрах і дамах супрацоўнікаў, канфіскаваны дакументы і абсталяванне. Больш за 60 прадстаўнікоў СМІ зазналі крымінальны пераслед. На момант падрыхтоўкі гэтага даклада 33 з іх заставаліся ў папярэднім зняволенні або адбывалі працяглыя тэрміны пазбаўлення волі па палітычна матываваных крымінальных абвінавачаннях [5].

Узмацняецца жорсткасць у дачыненні і без таго абмежаванай і празмерна зарэгуляванай віртуальнай прасторы. Колькасць тэлеграм-каналаў і чатаў, абвешчаных «экстрэмісцкімі», павялічваецца, заблакаваны доступ да больш чым 100 інфармацыйных сайтаў. У 2021 г. Беларусь апынулася ў ліку краін, якія характарызаваліся найбольшым пагаршэннем свабоды ў Інтэрнеце [5].

Як адзначае міжнародная арганізацыя «Рэпарцёры без межаў», да пачатку ваенных дзеянняў Расіі ва Украіне менавіта Беларусь з'яўлялася самай небяспечнай краінай для журналістаў у Еўропе. Пераважная большасць беларускіх незалежных СМІ зараз альбо працуюць за межамі краіны, альбо былі вымушаныя спыніць сваю дзейнасць [8].

Аналагічная палітыка праводзіцца і ў адносінах да іншых незалежных структур грамадзянскай супольнасці. Да канца 2021 г. па меншай меры 275 арганізацый грамадзянскай супольнасці былі прымусова ліквідаваны або знаходзіліся ў працэсе ліквідацыі, а да 15 сакавіка 2022 г. іх колькасць павялічылася да 382 [5]. Паралельна з гэтым у Крымінальны кодэкс быў вернуты артыкул 193-1, які ўстанаўлівае крымінальную адказнасць за дзейнасць незарэгістраванага аб'яднання [9]. На нарадзе па законапраектах, што рэгулююць развіццё грамадзянскай супольнасці, працу партый і грамадскіх аб'яднанняў, якая праходзіла 30 жніўня 2022 года, Лукашэнка даў на гэты конт устаноўку (дарожную карту) для міністра юстыцыі. Яе сутнасць заключаецца ў тым, што ўсе яны павінны прытрымлівацца курсу, вызначанага ВНС, які «вызначаць контуры нашай будучыні, тую каляіну, па якой будзе рухацца дзяржава. Пайшлі налева, направа – партыя або грамадскі рух павінен быць ліквідаваны» [6].

Выясненнем за рамкі прававога поля незалежных інстытутаў грамадзянскай супольнасці і СМІ, здольных аб'яднаць на сваіх платформах грамадзян, якія маюць уласную думку адносна грамадска-палітычных падзей, па сутнасці азначае ўстанаўленне поўнага кантролю над усёй публічнай прасторай. У сукупнасці з неабмежаванымі магчымасцямі прызначэння кіраўнікоў усёй выканаўчай вертыкалі ўлады, судовага корпуса і асоб, адказных за арганізацыю і правядзенне выбараў, можна казаць аб поўнай канцэнтрацыі ўлады ў адных руках. Такім чынам становіцца магчымым аднаасобна і бесперашкодна пераследаць любую

арганізацыйную структуру і любую фізічную асобу, западозраную ў нелаяльнасці да персаналісцкай улады аднаго чалавека.

Натуральна, што самым жорсткім пераследам у сфарміраванай такім чынам палітычнай сістэме падвяргаюцца прэтэндэнты на заняцце пасады, на якую ў гэтай сістэме каардынат па вызначэнні ніхто не мае права прэтэндаваць, акрамя аднаго-адзінага чалавека.

Так было на прэзідэнцкіх выбарах 2010 г., калі ў месцах зняволення аказаліся многія кандыдаты на пасаду прэзідэнта. Так адбылося і падчас прэзідэнцкай кампаніі 2020 г., калі канкурэнты, якія мелі найбольшую падтрымку людзей – Віктар Бабарыка і Сяргей Ціханоўскі, былі адхіленыя ад удзелу ў выбарах, а пасля асуджаныя на вялізныя тэрміны пазбаўлення волі (да 14 і 18 гадоў).

Святлана Ціханоўская, якая замяніла мужа на этапе рэгістрацыі кандыдатаў у прэзідэнты, пасля выбараў у выніку аказанага на яе ціску вымушана была пакінуць краіну, як і дзясяткі тысяч іншых беларусаў, якія бралі ўдзел у мірных пратэстах ці іншым шляхам праявілі сваю незалежную пазіцыю.

Такім чынам грамадству ў цэлым і кожнаму грамадзяніну паасобку было наглядна прадэманстравана, што чакае таго, хто асмеліцца канкуруваць з «незаменным прэзідэнтам», або праяўляць палітычную актыўнасць, якая выклікае яго незадаволенасць.

Па факце аказалася, што палітычныя правы грамадзян, замацаваныя ў Канстытуцыі і міжнародных абавязальствах дзяржавы, могуць добра выглядаць на паперы, але нічога не значыць у рэальным жыцці. А канстытуцыйны прынцып вяршэнства права насамрэч можа азначаць вяршэнства ўлады аднаго чалавека, які не жадае яе адпусціць.

Аб змяненнях нарматыўнай прававой базы, якая датычыцца палітычных правоў. Рэцэпт утрымання ўлады аўтакратычнымі рэжымамі: 80% прапаганды і 20% гвалту, агучаны вядомым расійскім навукоўцам-палітолагам Кацярынай Шульман, у Беларусі пасля апошніх прэзідэнцкіх выбараў перастаў быць эфектыўным [10]. Аўтарытарная ўлада рэзка шарахнулася ў бок гвалту і масавых рэпрэсій, змяніўшы папярэднія прапорцыі. Паралельна з правядзеннем масавых рэпрэсій, ужываннем грубага фізічнага гвалту да сваіх апанентаў, актывізаваўся і працэс выціскання іх з краіны. Для надання бачнасці законнасці жорсткай барацьбе са сваімі апанентамі спатрэбілася правядзенне маштабнага абнаўлення неабходнай для гэтага нарматыўнай прававой базы.

Так, для палітычна актыўных беларусаў, якія апынуліся ў выгнанні, у змененую на рэфэрэндуме канстытуцыю былі ўнесены спецыяльныя абмежаванні, накіраваныя на спецыяльны дакладчык з занепакоенасцю адзначыла, што некалькі паправак у главе 3 (якая тычыцца выбарчай сістэмы і рэфэрэндумаў), як уяўляецца, яшчэ больш абмяжоўваюць права быць абраным. Напрыклад, зменены артыкул 80 павялічвае з 10 да 20 гадоў тэрмін пастаяннага пражывання ў Беларусі, абавязковы для абрання грамадзяніна прэзідэнтам, і забараняе балатавацца асобам, якія «раней мелі грамадзянства замежнай дзяржавы альбо від на жыхарства або іншы дакумент замежнай дзяржавы, які дае права на льготы». Гэтая канстытуцыйная змена, на яе думку, накіраваная на тое, каб перашкодзіць палітычнай апазіцыі, якая знаходзіцца ў цяперашні час у выгнанні, вылучыць кандыдата на пасаду прэзідэнта на будучых выбарах [5].

Анаіс Марын прадстаўляла свой даклад Савету ААН па правах чалавека на 50-й сесіі, якая праходзіла з 13 чэрвеня па 8 ліпеня 2022 г. А ўжо 6 верасня Аляксандр Лукашэнка сабраў нараду па пытаннях удасканалення заканадаўства аб грамадзянстве. На гэтай нарадзе міністр унутраных спраў Іван Кубракоў далажыў аб падрыхтаваным законапраекце аб змяненні закона аб грамадзянстве, якім "прадугледжваецца магчымасць страты асобай, якая знаходзіцца за межамі Беларусі, беларускага грамадзянства, набытага ў тым ліку і па нараджэнні. Падставай для гэтага можа стаць наяўнасць прыговору суда Рэспублікі Беларусь, які ўступіў у законную сілу і пацвярджае ўдзел такой асобы ў экстрэмісцкай дзейнасці або прычынненні ім цяжкай шкоды інтарэсам Рэспублікі Беларусь згодна з пералікам артыкулаў, якія будуць выкладзены ў законе. У далейшым у дачыненні да асоб, якія страцілі

грамадзянства Беларусі, прапануецца прымаць рашэнне аб забароне ўезду ў краіну на тэрмін да 30 гадоў» [11].

Яшчэ раней з ініцыятывай, якая прадугледжвае ўвядзенне ў Крымінальна-працэсуальны кодэкс спецыяльнай (завочнай) вытворчасці выступіў старшыня Следчага камітэта Дзмітрый Гара [12]. З прыняццем гэтых зменаў з'явіліся падставы перадаваць пэўныя катэгорыі спраў у суд у дачыненні да тых абвінавачаных, якія не знаходзяцца ў краіне і ўхіляюцца ад яўкі ў органы, якія вядуць крымінальны працэс. Размова ідзе, у першую чаргу, пра тых удзельнікаў пратэстных акцый 2020 г., якія пад пагрозай крымінальнага пераследу вымушаны былі пакінуць краіну. З улікам гэтых змен іх можна будзе завочна асудзіць і пазбавіць грамадзянства. Так уладамі вырашаецца праблема збавення ад палітычных апанентаў, якія па сутнасці аказваюцца пазбаўленымі не толькі сваіх палітычных правоў, але і грамадзянства.

Такім чынам працэс заканатворчасці ператварыўся ў выкананне даручэнняў, дадзеных Лукашэнкам кіраўнікам сілавых і іншых дзяржаўных структур. Роля парламента ў гэтым працэсе зведзена да фармальнага адабрэння падрыхтаваных сілавымі і іншымі ведамствамі законапраектаў. Незалежная грамадзянская супольнасць і СМІ, здольныя прыцягнуць увагу да парушэнняў правоў чалавека, абумоўленых падобным недэмакратычным падыходам да заканатворчасці, да гэтага часу ўжо аказаліся па сутнасці разгромленымі. Навуковая супольнасць, незалежныя эксперты таксама не былі ўцягнутыя ў абмеркаванне прапанаваных законапраектаў.

Заканамерна, што ў сітуацыі адсутнасці апанентаў, здольных супрацьпаставіць ціску сілавых структур канцэптуальна іншы праваабарончы падыход, які адлюстроўвае інтарэсы грамадзян, усе прынятыя законапраекты зыходзілі з фактычнага дамінавання ў палітычнай сістэме адзінага акцёра. Скіраванасць сцэнару шматлікіх актаў гэтай заканатворчасці вядомы: пераслед ў адміністрацыйным і крымінальным парадку любых праяў крытыкі ўлады і публічнага выказвання сваёй нязгоды з прымаемымі аднаасобна рашэннямі.

З гэтай мэтай у Крымінальны кодэкс уведзены новыя склады злачынстваў з нявызначанымі і размытымі фармулёўкамі, пад якія можна падвесці шырокі спектр дзеянняў, у тым ліку і ажыццяўленне сваіх законных палітычных правоў. Так, у новай рэдакцыі Закона "Аб супрацьдзеянні экстрэмізму" ад 16 чэрвеня 2021 г. значна пашырана паняцце экстрэмізму (экстрэмісцкай дзейнасці), якое стала ахопліваць шырокае кола дзеянняў, якія могуць быць успрыняты як пагроза канстытуцыйнаму ладу, суверэнітэту, незалежнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці. Да гэтай катэгорыі былі аднесены такія дзеянні, як распаўсюджванне заведама ілжывых звестак аб палітычным, эканамічным, сацыяльным або ваенным становішчы Беларусі, дыскрэдытацыя Беларусі, а таксама абраза прадстаўніка ўлады ў сувязі з выкананнем ім сваіх службовых абавязкаў, дыскрэдытацыя органаў дзяржаўнай улады і перашкода законнай дзейнасці дзяржаўных органаў [13].

Закон таксама змяшчае шырокія і неканкрэтныя вызначэнні, уключаючы такія тэрміны, як «экстрэмісцкая дзейнасць», «экстрэмісцкая арганізацыя» і «экстрэмісцкія матэрыялы», якія могуць быць выкарыстаны для стварэння перашкод рэалізацыі правоў на свабоду думкі, сумлення, рэлігіі або перакананняў, на свабоду выказвання меркаванняў, свабоду асацыяцыі і мірных сходаў, а таксама для падаўлення права на ўдзел у палітычным і грамадскім жыцці [13]. Спецыяльны дакладчык атрымала пераканаўчыя доказы таго, што з таго часу гэты закон выкарыстоўваецца для пакарання любога выказвання іншадумства, у тым ліку рэтраактыўна.

Узмоцнена адказнасць за дзеянні, накіраваныя на нанясенне ўрону нацыянальнай бяспецы Рэспублікі Беларусь, якія выяўляюцца ў закліках да санкцый. Павялічаны тэрміны пазбаўлення волі і за аказанне супраціву супрацоўнікам праваахоўных органаў, гвалт або пагрозу ў дачыненні да службовай асобы, якая выконвае службовыя абавязкі, ці іншай асобы, якая выконвае грамадскі абавязак. Узмоцнены санкцыі за паклёп у дачыненні да Прэзідэнта Беларусі, а да абразы прадстаўніка ўлады зараз прыраўноўваецца і абраза яго сваякоў [9].

З 1 сакавіка 2021 г. набыў моц новы Кодэкс аб адміністрацыйных правапарушэннях, які ўзмацняе жорсткасць адміністрацыйнага пакарання за парушэнне «ўстаноўленага парадку правядзення сходу, мітыngu, вулічнага шэсця, дэманстрацыі, пікетавання, іншага масавага мерапрыемства», у прыватнасці шляхам павелічэння штрафу для ўдзельнікаў такіх масавых мерапрыемстваў да 100 базавых велічынь, а для арганізатараў масавых мерапрыемстваў – да 150 базавых велічыняў у выпадку фізічных асоб і 200 базавых велічынь у выпадку юрыдычных асоб. Адначасова павялічаны і максімальны тэрмін адміністрацыйнага арышту з 15 да 30 сутак [14].

За паўторнае парушэнне парадку арганізацыі і правядзення масавых мерапрыемстваў, а таксама за паўторнае распаўсюджванне забароненай інфармацыі ў сетцы Інтэрнэт, якое раней кваліфікавалася як адміністрацыйнае правапарушэнне, уведзена крымінальная адказнасць [9].

Для яшчэ большага запалохвання судовая практыка арыентавана на вынясенне максімальна жорсткіх пакаранняў па адміністрацыйных справах і прысудаў па крымінальных справах, часцяком асуджаючы ні ў чым не вінаватых людзей да працяглых тэрмінаў пазбаўлення волі. Хоць агульнавядомым правілам у падобнай дзейнасці з'яўляецца тэза аб тым, што пазбаўленне волі не з'яўляецца належным пакараннем за дыфамачыю ці выказванне крытыкі.

У рамках змянення працоўнага заканадаўства прадугледжана звальненне (непрацягненне кантракта) з асобамі, якія адбывалі адміністрацыйны арышт [15]. Гэта пакаранне неапраўдана шырока прымяняецца да асоб, якія ўдзельнічалі ў мірных пратэстах. Рэпрэсіі, у тым ліку несправядлівыя звальненні, закранулі таксама работнікаў дзяржаўных прадпрыемстваў і дзяржаўных арганізацый, такіх як установы адукацыі, аховы здароўя і культуры [5]. Няма сумневу ў тым, што правядзенне такой скаардынаванай палітыкі заклікана запалохаць усіх тых грамадзян, якія не пачулі шмат разоў паўтораныя ім з экрана тэлевізара пароды «не лезці ў палітыку», а паспрабавалі рэалізаваць свае законныя палітычныя правы, замацаваныя у Канстытуцыі.

Аб магчымасцях удзелу ў грамадска-палітычным жыцці, якія засталіся ў беларусаў. На думку Спецыяльнага дакладчыка, уварванне Расійскай Федэрацыі ва Украіну і дапаможная роля ўрада Беларусі ў гэтых ваенных дзеяннях стварылі шматлікія дадатковыя праблемы ў галіне правоў чалавека. Ва ўмовах практычна ліквідаванай грамадзянскай прасторы і адсутнасці ў Беларусі недзяржаўных СМІ ўлады абмежавалі доступ насельніцтва да поўнай інфармацыі аб выкарыстанні тэрыторыі і інфраструктуры іх краіны для забеспячэння ўмоў для агрэсіі Расіі ва Украіну [5].

Не маючы аб'ектыўнай інфармацыі аб маштабах рэпрэсій, якія ажыццяўляюцца ў адносінах да тых беларусаў, якія спрабуюць выказаць сваё меркаванне, у тым ліку і па гэтым пытанні, украінцы абвінавачваюць беларусаў у пасіўнасці і адсутнасці дзейнай падтрымкі. У вачах многіх украінцаў, якія пакутуюць ад наступстваў незаконнага ўварвання, беларусы выглядаюць саўдзельнікамі гэтай жорсткай і несправядлівай вайны.

Украінцаў можна зразумець – штодня і кожную гадзіну парушаецца іх права на жыццё, без якога ўсе іншыя правы і свабоды не маюць ніякага значэння. Калі падаюць ракеты і гінуць людзі, складана ўнікаць у асаблівасці палітычнай сістэмы дзяржавы, якая кіруецца дыктатарам, не звыклым лічыцца з меркаваннем грамадзян сваёй краіны, як і з інтарэсамі грамадзян іншых дзяржаў, і правамі чалавека наогул. Такая сутнасць усіх аўтарытарных рэжымаў, якімі б прывабнымі і эфектыўнымі яны не выглядалі на ранейшых стадыях і пры іншых дэкарацыях.

Не маючы сваёй мэтай судзіць або апраўдваць сваіх суайчыннікаў, пастараюся зірнуць на сітуацыю з пазіцыі юрыста і навукоўца-даследчыка, абстрагуючыся, наколькі гэта магчыма, ад эмоцый, якія захліснулі публічную прастору.

З пункту гледжання сучаснага права, калектыўная адказнасць з'яўляецца архаізмам. Таму ў кантэксце юрыдычнай адказнасці нельга казаць аб вінаватасці людзей, якія не прымалі ўдзел у прыняцці злачынных рашэнняў і іх ажыццяўленні. Што да юрыдычнай

адказнасці службовых асоб, якія прымалі рашэнне адносна выкарыстання тэрыторыі і інфраструктуры краіны для забеспячэння ўмоў для агрэсіі Расійскай Федэрацыі ва Украіну, то тут можна казаць як аб адказнасці за парушэнне нормаў міжнароднага права, так і нацыянальнага. Так, у адпаведнасці з рэзалюцыяй № 3314 Генеральнай Асамблеі ААН ад 14 снежня 1974 г., якая дае вызначэнне агрэсіі, прадастаўленне тэрыторыі для ўварвання ў іншую дзяржаву можа расцэньвацца ў якасці акта агрэсіі [16].

У Канстытуцыі Беларусі вызначаны прынцыпы знешняй палітыкі дзяржавы, сярод якіх непрымяненне сілы, непарушнасці граніц, мірнага ўрэгулявання спрэчак і іншых агульнапрызнаных прынцыпаў і норм міжнароднага права [2]. У рэдакцыі ч. 2 ст. 18 Канстытуцыі, якая дзейнічала на момант уварвання ва Украіну, было адзначана, што Беларусь ставіць сваёй мэтай зрабіць тэрыторыю бяз'ядзернай зонай, а дзяржаву – нейтральнай. Згодна з арт. 122 Крымінальнага кодэкса Рэспублікі Беларусь, падрыхтоўка або вядзенне агрэсіўнай вайны з'яўляецца злачынствам, за здзяйсненне якога прадугледжана суровае пакаранне [9].

У кантэксце палітычнай адказнасці пасадовых асоб трэба нагадаць аб тым, што паміж Рэспублікай Беларусь і Украінай з 27 снежня 1991 г. устаноўлены дыпламатычныя адносіны. З гэтага часу паміж краінамі заключана больш за 200 двухбаковых міжнародных дагавораў і іншых міжнародна-прававых дакументаў. Асноватворным дакументам, які рэгулюе двухбаковае супрацоўніцтва, з'яўляецца Дагавор аб сяброўстве, добрасуседстве і супрацоўніцтве, які ўступіў у сілу ў жніўні 1997 г. [17].

Пры наяўнасці такіх узаемных абавязацельстваў і неаднаразовых клятвенных запэўненнях Лукашэнкі аб немагчымасці ваеннага ўварвання ва Украіну з тэрыторыі Беларусі, падзеі 24 лютага 2022 г. выклікаюць пытанні і адносна яго маральнай адказнасці. Бо і для ўкраінскага кіраўніцтва, і для простых грамадзян абедзвюх краін агульнавядомым з'яўляецца той факт, хто і як прымае ў Беларусі рашэнні, і наколькі ў гэтым працэсе удзельнічаюць грамадзяне Беларусі.

Што тычыцца маральнай адказнасці беларусаў за дзеянні Лукашэнкі, які аднаасобна прыняў рашэнне аб саўдзеле ва ўварванні Расіі ва Украіну, то тут уяўляецца больш дарэчным казаць аб прычынах, якія абумовілі магчымасць такога развіцця падзей, пры якім грамадзяне аказаліся цалкам адхіленымі ад удзелу ў прыняцці рашэнняў як па гэтым найважнейшым пытанні, так і па ўсіх іншых.

Здаецца відавочнай наяўнасць прычыннай сувязі сённяшняй сітуацыі ў Беларусі з тымі далёкімі дзевяностымі гадамі, калі беларусы, натхнёныя правядзеннем першых (і адзіных) сумленых выбараў, даверыліся абяцанням харызматычнага палітыка Лукашэнкі паклапаціцца пра ўсе іх патрэбы ў абмен на невялікую паслугу з іх «толькі не лезце ў палітыку». Пагадзіўшыся «не лезці ў палітыку» і такім чынам добраахвотна адмовіўшыся ад сваіх палітычных правоў кантраляваць і рэгулярна мяняць уладу, у выніку яны атрымалі жнівень 2020 г. і ганебны статус саўдзельнікаў агрэсіі ў дачыненні да суседняй дзяржавы, праклёны ўкраінцаў, якія раней вельмі прызнаваліся да беларусаў. Такі кошт прыйшлося заплаціць за свой залішні давер або імкненне зняць з сябе адказнасць за ўсё, што адбываецца ў тваёй краіне, і дзейнічаць па вядомым прынцыпе – мая хата з боку. Заняўшы, на першы погляд, зручную і бяспечную пазіцыю «я не цікаўлюся палітыкай», людзі патрапілі ў пастку. Адзін-адзіны палітык, які лічыць сябе незаменным, вельмі зацікаўлены ў тым, каб іншыя ёю не займаліся. Увесь час ён прыводзіць «пераканаўчыя аргументы», якія пацвярджаюць перавагі яго знаходжання ва ўладзе. Гэты тыпу таго, што знешнія ці ўнутраныя пагрозы перашкаджаюць яго змене, што ніхто іншы не справіцца з прэзідэнцкай пасадай, што ён, як любячы бацька і добры гаспадар, пра ўсё паклапоціцца сам, сталі пастаянным наратывам у публічнай прасторы. Так паступова справа дайшла да таго, што ён ужо стаў атаясамліваць Беларусь з уласным твэрэннем і каханай, якую не аддаюць. Нягледзячы на тое, што ўсе гэтыя аргументы супярэчаць самаму першаму артыкулу Канстытуцыі, які вызначае Беларусь дэмакратычнай прававой дзяржавай, у якой улада павінна рэгулярна мяняцца на сумленых выбарах, мала хто вырашаўся публічна ўсумніцца ў іх адпаведнасці прававым нормам. Усе

відавочныя і патэнцыйныя крытыкі мэтанакіравана выцясняліся з публічнай прасторы, а ў наш час і ўвогуле з прававога поля.

Змяненне рэдакцыі артыкула 18 Канстытуцыі ў той яго частцы, у якой указвалася, што Беларусь ставіць за мэту зрабіць сваю тэрыторыю бяз'ядзернай зонай, а дзяржаву – нейтральнай, выклікала занепакоенасць Спецыяльнага дакладчыка [5]. Нагадаю, што ў выніку канстытуцыйнай рэформы, гэты тэкст быў выключаны з Канстытуцыі. А частка 2 артыкула 18 была заменена палажэннем аб тым, што Беларусь выключае ваенную агрэсію са сваёй тэрыторыі ў дачыненні да іншых дзяржаў [2]. Між тым сам факт уварвання ва Украіну расейскіх войскаў з тэрыторыі Беларусі, з пункту гледжання права, выглядаў парушэннем гэтага артыкула Канстытуцыі ў любой рэдакцыі – і старой, і змененай.

Падзеі 24 лютага не пакінулі абыякавай і аўтарку гэтай публікацыі, шакаваную іх відавочнай неадпаведнасцю ніякім прававым нормам. У Беларусі ў гэты час ужо ішло папярэдняе галасаванне на рэферэндуме па змене Канстытуцыі. Вырашыўшы выказаць сваё меркаванне на гэты конт у асноўны дзень рэферэндуму, прыйшлося 27 лютага выйсці да выбарчага ўчастка з плакатамі з патрабаваннем не парушаць 18 артыкул Канстытуцыі (у любой рэдакцыі) і 122 артыкул Крымінальнага кодэкса. Галасаваць, праўда, прыйшлося ўжо пад вартаю, заявіўшы такое хаданіцтва супрацоўнікам ізалятара часовага ўтрымання (далей – ІЧУ). Шмат разоў адпрацаваны сілавымі структурамі і судамі алгарытм дзеянняў не даў збою і ў маім выпадку: неадкладнае затрыманне; аўтаматычнае асуджэнне на максімальна магчымы тэрмін – 15 сутак адміністрацыйнага арышту; змяшчэнне ў ІЧУ з абавязковымі незаконнымі абмежаваннямі правоў асуджаных па «палітычных артыкулах» – адбіранне матраца і пасцельных прыналежнасцей, пазбаўленне права перапіскі і нават пісьмовых прылад і да т.п.

Па дадзеных УВКПЧ, з 2020 г. па сакавік 2022 г. за аналагічнае ажыццяўленне законнага права на свабоду выказвання меркаванняў, асацыяцыі або сходаў у Беларусі было затрымана і ўзята пад варту больш за 37 000 чалавек. Падчас антываенных пратэстаў, якія праходзілі 27–28 лютага 2022 г., было затрымана 908 чалавек [7].

Прышлося і мне далучыцца да дзясяткаў тысяч сваіх неабыякавых суайчыннікаў, ужо прайшоўшых такім чынам пасвячэнне ў «сапраўдныя беларусы». Такі крытэр нацыянальнай ідэнтычнасці: «не сядзеў – не беларус!» з'явіўся ў краіне ў сувязі з масавымі рэпрэсіямі. Цяжкасці адбывання пакарання ў першыя дні прыйшлося дзяліць з такімі ж «небяспечнымі зламысніцамі»: жанчынай 72-х гадоў, затрыманай за сувенірны ўкраінскі сцяжок, настаўніцай гімназіі – за шпацыр з жоўта-блакітнымі шарыкамі. Падчас сумеснага знаходжання абмяркоўвалі перавагі нашага знаходжання ў ІЧУ у параўнанні са становішчам мільёнаў украінцаў, ніяк не абароненых ад гібелі і руйнавання іх жылля.

Паколькі праблемамі асобаў, якія знаходзяцца ў зняволенні, я займаюся даўно, то ў час знаходжання ў ІЧУ пастаралася праверыць на практыцы выкананне дзейнага заканадаўства ў гэтых звычайна закрытых ад кантролю грамадства ўстановах. Вынікі маёй вымушанай інспекцыі былі выкладзены ў адзінаццаці пісьмовых зваротах да службовых асоб, адказных за захаванне правоў асоб, змешчаных у ІЧУ, і абмеркаваны з імі на асабістых прыёмах. Павінна прызнацца, што адказы на мае звароты нельга прызнаць абнадзейлівымі. Між тым, з улікам папярэдняга практычнага досведу працы на пасадзе следчага і суддзі, не лічу праведзеную працу марнай. Яна вельмі патрэбна для збірання доказаў для наступнага іх выкарыстання пры прыцягненні да адказнасці вінаватых у парушэнні правоў людзей, якія незаконна апынуліся ў месцах зняволення.

Немалаважнай з'яўляецца і тая акалічнасць, што права на зварот з'яўляецца адной з разнавіднасцяў рэалізацыі сваіх палітычных правоў. У недэмакратычных дзяржавах улады, як правіла, фактуюцца на жорсткім абмежаванні палітычных правоў, якія ствараюць непажаданую для іх «вулічную карцінку» пратэстнай актыўнасці. У той жа час застаецца адкрытай ніша для выказвання сваёй незадаволенасці і абурэння ў форме звароту, выкладзенага ў пісьмовым выглядзе. Улады абавязаны даваць адказы на іх, спасылацца пры гэтым на заканадаўства, падпісваць свае адказы, пакідаючы тым самым сляды сваёй датычнасці да тых неправамерных дзеянняў, за якія, спадзяюся, у будучыні ім давядзецца несці адказнасць.

Я была асуджана па самым распаўсюджаным зараз у Беларусі артыкуле 24.23 Кодэкса аб адміністрацыйных правапарушэннях, які прадугледжвае адказнасць за парушэнне парадку арганізацыі або правядзення масавых мерапрыемстваў. Парадак арганізацыі гэтых мерапрыемстваў урэгуляваны Законам «Аб масавых мерапрыемствах» [18].

З пункту гледжання элементарнай логікі адзіночны пікет, які праводзіцца адным-адзіным чалавекам, не адносіцца да масавых мерапрыемстваў. Але не з пункту гледжання беларускага заканадаўцы, сапраўднай мэтай якога, відавочна, з'яўлялася стварэнне непераадольных перашкод для публічнага выказвання свайго меркавання ўсімі беларусамі ўвогуле і кожным асобным у прыватнасці.

У пастанове суддзі, пры апісанні правапарушэння, якое ставіцца мне ў віну, было ўказана, што яно ў правядзенні незаконнага пікетавання без дазволу Гомельскага гарвыканкама.

Таму праз некаторы час пасля вызвалення з ІЧУ звярнулася ў гарвыканкам з пісьмовай заявай даць мне дазвол на правядзенне адзіночнага антываеннага пікету. Натуральна, што атрымала адмову, матываваную спасылкай на норму Закона «Аб масавых мерапрыемствах», якая забараняе быць арганізатарам масавага мерапрыемства асобе, якая дапусціла парушэнне парадку правядзення масавага мерапрыемства на працягу аднаго году пасля накладання адміністрацыйнага спагнання.

Мае аргументы пра тое, што я не праводзіла і не збіраюся праводзіць масавае мерапрыемства, а хачу ў якасці адной-адзінай фізічнай асобы выказаць сваё меркаванне пры правядзенні адзіночнага пікету, ні гарвыканкамам, ні судом успрынятыя не былі. Некалькі месяцаў гарвыканкам пазбягаў адказу на маё пытанне адносна колькасці дадзеных дазволаў іншым жадаючым выказаць свае меркаванні у межах дзеючага заканадаўства. Маё пытанне на гэты конт было адхілена потым і судом, што падаецца дзіўным, бо я здагадваюся аб адказе на яго. Маю версію адказу на гэтае пытанне пацвердзіў Спецыяльны дакладчык у п. 90 свайго даклада [5]. За справядлівы перыяд улады не санкцыянавалі ніводнага масавага мерапрыемства апазіцыі і прыхільнікаў перамен у Беларусі. Нават адзіночнага пікету, пра які мовіла я. Запытаюся яшчэ пра гэта у абласным выканкаме і ў дэпутатаў парламенту, якія прымалі гэты сумна вядомы закон «Аб масавых мерапрыемствах», на падставе якога дзесяткі тысяч беларусаў былі асуджаныя толькі за тое, што хацелі выказаць свае меркаванні.

На рашэнне суда першай інстанцыі па мой позве да гарвыканкама я падрыхтавала і накіравала ва ўстаноўленым для абскарджання парадку апеляцыйную скаргу. Калі яна не будзе задаволена, то выкарыстаю і магчымасць абскарджання ў наступнай інстанцыі. Пасля гэтага можна будзе падаць скаргу на парушэнне свайго канстытуцыйнага права ў Канстытуцыйны суд для праверкі канстытуцыйнасці самога закона «Аб масавых мерапрыемствах». Зрабіць гэта я змагу, калі вычарпаю ўсе іншыя сродкі судовай абароны.

Такое новаўвядзенне з'явілася ў Канстытуцыі пасля рэферэндуму 27 лютага, і я маю намер ім скарыстацца. Спадзяюся, што да моманту праходжання мною ўсіх судовых інстанцый, будзе прыняты і спецыяльны закон, якая рэгулюе працэдуру канстытуцыйнага судаводства. Маю намер і надалей выкарыстоўваць свае права на зварот у якасці магчымасці ставіць нязручныя пытанні тым пасадовым асобам, якія павінны несці адказнасць за забяспячэнне рэалізацыі правоў грамадзян у краіне. Лічу, што ў сітуацыі, якая склалася ў Беларусі, можна выкарыстоўваць права на зварот у якасці адносна бяспечнай магчымасці выказаць сваю незадаволенасць і меркаванні па хвалюючых праблемах. У змененай пасля рэферэндуму Канстытуцыі ў грамадзян з'явілася магчымасць пасля праходжання ўсіх судовых інстанцый звяртацца са скаргай аб прызнанні неканстытуцыйнымі нарматыўна-прававых актаў, на падставе якіх парушаюцца іх палітычныя правы. Гэта адна з нешматлікіх яе зменаў, якія пашыраюць магчымасці грамадзянаў на абарону сваіх канстытуцыйных правоў, якую я і планую рэалізаваць на практыцы, паказаўшы тым самым прыклад іншым беларусам.

Высновы. Такім чынам нават ва ўмовах аўтэкрытных рэжымаў «старой савецкай школы», якія выкарыстоўваюць такія ж састарэлыя гвалтоўныя метады утрымання улады, як і іх адсталы ад часу светапогляд, можна знаходзіць формы праявы сваёй грамадска-

палітычнай актыўнасці. Пры масавых рэпрэсіях, накіраваных на абмежаванне палітычных правоў і прыгнечанне пратэстнай актыўнасці, грамадзяне могуць праявіць гнуткасць мыслення і выкарыстоўваць больш бяспечныя спосабы рэалізацыі сваіх палітычных правоў. Напрыклад, рэалізаваць права на выказванне свайго меркавання і незадаволенасці можна у выглядзе зварота да пасадовых асоб або падачы петыцый.

Змененая на референдуме Канстытуцыя прадстаўляе магчымасць прызнання неканстытуцыйным нарматыўнага прававога акта, які абмяжоўвае канстытуцыйныя правы і свабоды грамадзян. Дзеля гэтага можна скарыстацца правам на судовую абарону, прайшоўшы патрэбныя судовыя інстанцыі, неабходныя для звароту ў Канстытуцыйны суд з адпаведнай скаргай.

Дзеючы закон «Аб масавых мерапрыемствах», на падставе якога дзесяткі тысяч беларусаў пацярпелі пераслед, павінен стаць першым у шэрагу тых нарматыўных прававых актаў, якія павінны быць прызнаны неканстытуцыйнымі, абмяжоўваючымі канстытуцыйныя правы і свабоды грамадзян. Пачаток гэтаму працэсу ужо зроблены. Трэба рухацца далей, прытрымліваючыся накірунка у бок дэмакратычнай прававой сацыяльнай дзяржавы.

Список використаних джерел

1. Вольтер. Избранные произведения. М., 1938. 660 с.
2. Канстытуцыя 1994 года (са змяненнямі і дапаўненнямі, прынятымі на рэспубліканскіх рэферэндумах 24 лістапада 1996 г., 17 кастрычніка 2004 г. і 27 лютага 2022 г.). Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. *Pravo.by*. URL: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/pomniki-gistoryi-prava-belarusi/kanstytutsyyuae-prava-belarusi/kanstytutsyi-belarusi/kanstytutsyya-1994-goda-sa-zmyanennyami-i-dapa-nennyami2022/>.
3. Постановление Верховного Совета Республики Беларусь от 10 января 1992 г. № 1393-XII О ратификации Факультативного протокола к Международному пакту о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года о признании компетенции Комитета по правам человека в соответствии со статьей 41 настоящего Пакта. Информационно-правовая система нормативка.by. [Электронный ресурс]. *Normativka.by* URL: <https://normativka.by/lib/document/500056256>
4. 19 августа 2022 года под председательством Г.Б. Давыдко состоялось заседание Постоянной комиссии Палаты представителей по правам человека, национальным отношениям и средствам массовой информации. Палата представителей Национального собрания Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. *House.gov.by*. URL: <http://house.gov.by/ru/news-ru/view/19-avgusta-2022-goda-pod-predsdatelstvom-gbdavydko-sostojalos-zasedanie-postojanno-j-komissii-palaty-64564-2022/>
5. Положение в области прав человека в Беларуси: Доклад Специального докладчика по вопросу о положении в области прав человека в Беларуси Анаис Марэн. [Электронный ресурс]. *Documents-dds-ny.un.org* /URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/332/26/PDF/>.
6. Совецание по законопроектам, регулирующим развитие гражданского общества, работу партий и общественных объединений. Президент Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. *President.gov.by* URL: <https://president.gov.by/ru/events/soveshchanie-po-zakonoproektam-reguliruyushchim-razvitie-grazhdanskogo-obshchestva-rabotu-partiy-i-obshchestvennyh-obedineniy>.
7. Интерактивный диалог о докладе Верховного комиссара по Беларуси, 49-я сессия Совета по правам человека: Мишель Бачелет, Верховный комиссар ООН по правам человека. [Электронный ресурс]. *Www.ohchr.org*. URL: <https://www.ohchr.org/ru/statements-and-speeches/2022/03/interactive-dialogue-high-commissioners-report-belarus>.
8. В Индексе свободы прессы Беларусь вернулась на позиции 2020 года. [Электронный ресурс]. *Thinktanks.by* URL: <https://thinktanks.by/publication/2022/05/04/v-indexe-svobody-pressy-belarus-vernulas-na-pozitsii-2020-goda.html>.
9. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-3. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. *Pravo.by* URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275>.

10. Имитация и её пределы: разговор с Иваном Крастевым в Интеллектуальном клубе Светланы Алексиевич [видеозапись]. You Tube. Екатерина Шульман. [Электронный ресурс]. *Www.youtube.com* URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2nZOth4Sv5U>.
11. Совещание по законодательству о гражданстве и проведению амнистии. Президент Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. *President.gov.by*. URL: <https://president.gov.by/ru/events/coveshchanie-po-zakonodatelstvu-o-grazhdanstve-i-provedeniyu-amnistii>.
12. Лукашенко подписал поправки в УПК: уехавших смогут судить заочно. БЕЛТА. [Электронный ресурс]. *Www.belta.by* URL: [//www.belta.by/president/view/lukashenko-podpisal-popravki-v-upk-uehavshih-smogut-sudit-zaочно-a-osuzhdennye-poluchili-pravo-na-514845-2022/](https://www.belta.by/president/view/lukashenko-podpisal-popravki-v-upk-uehavshih-smogut-sudit-zaочно-a-osuzhdennye-poluchili-pravo-na-514845-2022/).
13. Закон Республики Беларусь О противодействии экстремизму от 4 января 2007 г. № 203-З. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. *Pravo.by* URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700203>.
14. Кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях от 6 января 2021 г. № 91-З. Эталонный банк данных правовой информации Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. *Etalonline.by* URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=hk2100091>
15. Трудовой кодекс Республики Беларусь от 26 июля 1999 г. № 296-З. Эталонный банк данных правовой информации Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. *Etalonline.by* URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=HK9900296>.
16. Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года. [Электронный ресурс]. *Www.un.org* URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml.
17. Политические отношения. Посольство Республики Беларусь в Украине.: [Электронный ресурс]. *Ukraine.mfa.gov.by* URL: https://ukraine.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/political/.
18. Закон Республики Беларусь О массовых мероприятиях от 30 декабря 1997 г. № 114-З. Эталонный банк данных правовой информации Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. *Etalonline.by* URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=H19700114>

Reference

1. Volter (1938). *Izbrannie proizvedeniya* [Selected works]. M. [in Russian].
2. Kanstituciya 1994 goda sa zmyanennyami i dapaŭnennyami prinyatimi na respublikanskih referendumah 24 listapada 1996 g. 17 kastrichnika 2004 g. i 27 lyutaga 2022 g., Nacionalnii pravovoi Internet_portal Respubliki Belarus. [Constitution of 1994 (with amendments and additions adopted at republican referendums on November 24, 1996, October 17, 2004, and February 27, 2022). National legal Internet portal of the Republic of Belarus]. *Pravo.by* Retrieved from <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/pomniki-gistoryi-prava-belarusi/kanstytutsyynae-prava-belarusi/kanstytutsyi-belarusi/kanstytutsyya-1994-goda-sa-zmyanennyami-i-dapa-nennyami2022/> [in Russian].
3. Postanovlenie Verhovnogo Soveta Respubliki Belarus ot 10 yanvary 1992 g. № 1393_XII O ratifikacii Fakultativnogo protokola k Mejdunarodnomu paktu o grajdanskih i politicheskikh pravah ot 16 dekabrya 1966 goda o priznanii kompetencii Komiteta po pravam cheloveka v sootvetstvii so statei 41 nastoyaschegonastoyaschego Pakta [Decree of the Supreme Council of the Republic of Belarus of January 10, 1992 № 1393-XII On the ratification of the Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966 on the recognition of the competence of the Human Rights Committee in accordance with Article 41 of this Covenant]. *Normativka.by* Retrieved from <https://normativka.by/lib/document/500056256> [in Russian].
4. 9 avgusta 2022 goda pod predsedatelstvom G.B. Davidko sostoyalos zasedanie Postoyannoi komissii Palati predstavitelei po pravam cheloveka_ nacionalnim otnosheniyam i sredstvam massovoi informacii. Palata predstavitelei Nacionalnogo sobraniya Respubliki Belarus. [n August 19, 2022, chaired by G.B. Davydko held a meeting of the Standing Committee of the House of Representatives on Human Rights, National Relations and the Mass Media. House of Representatives of the National Assembly of the Republic of Belarus]. *House.gov.by* Retrieved from

<http://house.gov.by/ru/news-ru/view/19-avgusta-2022-goda-pod-predsedatelstvom-gbdavydko-sostojalos-zasedanie-postojannoj-komissii-palaty-64564-2022/> [in Russian].

5. Polozhenie v oblasti prav cheloveka v Belarusi. Doklad Specialnogo dokladchika po voprosu o polozhenii v oblasti prav cheloveka v Belarusi Anais Marin. [The situation of human rights in Belarus: Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights in Belarus, Anais Marin]. *Documents-dds-ny.un.org* Retrieved from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/332/26/PDF/> [in Russian].

6. Soveshchanie po zakonoproektam reguliruyuschim razvitie grajdanskogo obschestva rabotu partii i obschestvennih obedinenii. Prezident Respubliki Belarus. [Meeting on bills regulating the development of civil society, the work of parties and public associations. President of the Republic of Belarus]. *President.gov.by* Retrieved from <https://president.gov.by/ru/events/soveshchanie-po-zakonoproektam-reguliruyushchim-razvitie-grazhdanskogo-obshchestva-rabotu-partiy-i-obshchestvennyh-obedineniy> [in Russian].

7. Interaktivnii dialog o doklade Verhovnogo komissara po Belarusi, 49-ya sessiya Soveta po pravam cheloveka_ Mishel Bachelet_ Verhovnii komissar OON po pravam cheloveka [Interactive dialogue on the report of the High Commissioner for Belarus, 49th session of the Human Rights Council: Michelle Bachelet, UN High Commissioner for Human Rights]. *Www.ohchr.org*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/ru/statements-and-speeches/2022/03/interactive-dialogue-high-commissioners-report-belarus> [in Russian].

8. V Indekse svobodi pressi Belarus vernulas na pozitsii 2020 goda [In the Press Freedom Index, Belarus returned to the positions of 2020]. *Thinktanks.by* Retrieved from <https://thinktanks.by/publication/2022/05/04/v-indexe-svobody-pressy-belarus-vernulas-na-pozitsii-2020-goda.html> [in Russian].

9. Ugolovnii kodeks Respubliki Belarus ot 9 iyulya 1999 g. № 275-Z. Nacionalnii pravovoi Internet_portal Respubliki Belarus. [Criminal Code of the Republic of Belarus dated July 9, 1999 № 275-Z. National legal Internet portal of the Republic of Belarus]. *Pravo.by* Retrieved from <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> [in Russian].

10. Imitaciya i ee predeli_ razgovor s Ivanom Krastevim v Intellektualnom klube Svetlani Aleksievich [videozapis]. You Tube. Ekaterina Shulman [Imitation and its limits: a conversation with Ivan Krastev in the Intellectual Club of Svetlana Aleksievich [video recording]. You Tube. Ekaterina Shulman]. *Youtube.com* Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=2nZOth4Sv5U> [in Russian].

11. Coveschanie po zakonodatelstvu o grajdanstve i provedeniyu amnistii. Prezident Respubliki Belarus. [Meeting on legislation on citizenship and amnesty. President of the Republic of Belarus]. *President.gov.by* Retrieved from <https://president.gov.by/ru/events/coveshchanie-po-zakonodatelstvu-o-grazhdanstve-i-provedeniyu-amnistii> [in Russian].

12. Lukashenko podpisal popravki v UPK_ uehavshih smogut sudit zaочно. BELTA. [Lukashenka signed amendments to the Code of Criminal Procedure: those who left will be able to judge in absentia. BELTA]. *Www.belta.by* URL:www.belta.by/president/view/lukashenko-podpisal-popravki-v-upk-uehavshih-smogut-sudit-zaочно-a-osuzhdennye-poluchili-pravo-na-514845-2022/ [in Russian].

13. Zakon Respubliki Belarus O protivodeistvii ekstremizmu ot 4 yanvarya 2007 g. № 203-Z. Nacionalnii pravovoi Internet_portal Respubliki Belarus. [Law of the Republic of Belarus On countering extremism dated January 4, 2007 № 203-Z. National legal Internet portal of the Republic of Belarus.]. *Pravo.by* Retrieved from <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700203> [in Russian].

14. Kodeks Respubliki Belarus ob administrativnih pravootnosheniyah ot 6 yanvarya 2021 g. № 91-Z. Etalonnii bank dannih pravovoi informacii Respubliki Belarus [Code of the Republic of Belarus on administrative legal relations dated January 6, 2021 № 91-Z. Reference databank of legal information of the Republic of Belarus]. *Etalonline.by* Retrieved from: <https://etalonline.by/document/?regnum=hk2100091> [in Russian].

15. Trudovoi kodeks Respubliki Belarus ot 26 iyulya 1999 g. № 296_Z. Etalonnii bank danih pravovoi informacii Respubliki Belarus. [Labor Code of the Republic of Belarus dated July 26, 1999 No. 296-3. Reference databank of legal information of the Republic of Belarus]. *Etalonline.by* Retrieved from <https://etalonline.by/document/?regnum=HK9900296> [in Russian].

16. Opredelenye ahressyy. Utverzhdeno rezoliutsyei 3314 (XXIX) Heneralnoi Assambley ot 14 dekabria 1974 hoda. [Definition of aggression. Approved by General Assembly resolution 3314 (XXIX), December 14, 1974]. *Www.un.org* Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml [in Russian].

17. Politicheskie otnosheniya. Posolstvo Respubliki Belarus v Ukraine [Political relations. Embassy of the Republic of Belarus in Ukraine]. *Ukraine.mfa.gov.by* Retrieved from https://ukraine.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/political/ [in Russian].

18. Zakon Respubliki Belarus O massovih meropriyatiyah ot 30 dekabrya 1997 g. № 114-Z. Etalonnii bank danih pravovoi informacii Respubliki Belarus. [Law of the Republic of Belarus On mass events dated December 30, 1997 No. 114-Z. Reference databank of legal information of the Republic of Belarus]. U Retrieved from <https://etalonline.by/document/?regnum=H19700114> [in Russian].

УДК [016. 929]: 821.161.2.09

Рева Л.Г.,

член-кореспондент Національної Академії
Вищої Освіти України, кандидат філологічних наук,
член Національної Спілки краєзнавців України
(Україна, Київ), lesyareva7@gmail.com

У НАС УСІХ НАВІКИ ЗМІНЕНО ДНК

DOI: 10.5281/zenodo.7266545

Стаття порушує надважливі питання державницького плану. Мова йде про сумні події 35-річної давнини – техногенну катастрофу Чорнобиля, ліквідація наслідків якої триває і нині. Однак, ми зупинились на літературному процесі, його безперервності, того часу – 1980–1990 років – періоду, який анонсував проголошення Незалежності України – 1991 року. То ж, розбудова країни відбувалася в надскладних життєвих реаліях. Українська література, як представник ідеологічного фронту, долала не менш важливі завдання – не лише як естетичний чинник для читача, а й історичний факт, що продовжував бути форпостом виховання. Перехід від однієї системи до іншої в 1990-ті рр. був травматичний настільки, наскільки він був необхідний. «Внутрішня» проблема цього переходу полягала в тому, що розбалансованість культурної динаміки України в ХХ ст. перешикоджала «переживанню» літератури як органічної даності та цілісності. Її переосмислення щойно почалося. Тому часто енергія старих конфліктів переганяє зусилля нових синтезів. На зламі 1980–1990-х рр. творчість багатьох письменників та поетів вступила в явний дисонанс із реальністю та зіткнулася з необхідністю освоєння нових ідейно-стильових обширів. Настав час повільних трансформаційних процесів української суспільної свідомості, які супроводжувалися надто довгим виходом України з глибокої системної кризи, бо в її основі лежала деморалізація суспільства, бездуховність та панування несправедливості. Свідомо відмовляючись від спрофанованого ідеалу всієї культурної традиції попередніх часів, окремі автори поетичних творів 1990-х рр. ілюстрували весь комплекс проблем, пов'язаних із втратою віри в національний ідеал. Також дослідження містить автобіографічний матеріал, подеколи набуваючи публіцистичного характеру. Однак документ може бути надзвичайно корисним у плані історичної посвідки та фрагментом історії української літературної біографіки зазначеного періоду.

Ключові слова: Чорнобиль, поезія, публіцистика, біографічний твір.

Reva L.G.,

*Corresponding Member of the National Academy
of Higher Education of Ukraine, Candidate of Philology,
member of the National Union of Local History of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), lesyareva7@gmail.com*

We all have DNA changed forever

The article raises crucial issues of the state plan. We are talking about the sad events of 35 years ago – the man-made Chernobyl disaster, the elimination of the consequences of which continues today. However, we focused on the literary process, its continuity, the time – 1980–1990 – the period that announced the proclamation of Independence of Ukraine – 1991. Also, the development of the country took place in extremely difficult life realities. Ukrainian literature, as a representative of the ideological front, overcame no less important tasks – not only as an aesthetic factor for the reader, but also as a historical fact that continued to be an outpost of education. The transition from one system to another in the 1990s was as traumatic as it was necessary. The “internal” problem of this transition was that the imbalance of the cultural dynamics of Ukraine in the 20th century. hindered the “experience” of literature as an organic given and integrity. Her rethinking has just begun. Therefore, the energy of old conflicts often overwhelms the efforts of new syntheses. At the turn of the 1980s and 1990s, the work of many writers and poets entered into a clear dissonance with reality and faced the need to master new ideological and stylistic areas. The time has come for slow transformational processes of Ukrainian social consciousness, which were accompanied by too long Ukraine's exit from a deep systemic crisis, because it was based on the demoralization of society, lack of spirituality and the reign of injustice. Consciously rejecting the profaned ideal of the entire cultural tradition of earlier times, individual authors of poetic works of the 1990s illustrated the whole complex of problems associated with the loss of faith in the national ideal. Also, the research contains autobiographical material, sometimes acquiring a journalistic character. However, the document can be extremely useful in terms of historical evidence and a fragment of the history of Ukrainian literary biography of the specified period.

Key words: *Chernobyl, poetry, journalism, biographical work.*

Постановка проблеми. Державницька програма з ліквідації наслідків техногенної катастрофи Чорнобиля наприкінці розвалу СРСР попри всі негаразди країни, все ж працювала. Маємо нині сумну дату – 35-річчя від її виникнення. То ж, на тлі порушення складних питань до- і постЧорнобильської катастрофи, реалізація ліквідації наслідків якої триває і нині, ми зупинились на літературному процесі, його безперервності, того часу – 1980–1990 років. Достеменно можемо констатувати, що українська спільнота, яка ніколи не мала своєї державності, оскільки входила до складу СРСР, і мала виховання відповідно до догм марксистсько-ленінської моралі, швидше за все не отримувала достатньої інформації про кризу імперії на всіх щаблях влади, покійно слухала «прилизані» новини по TV, читала радянську пресу, довіряла побрехенькам п. Міністра здоров'я. Дослідження містить також автобіографічний матеріал, подеколи набуваючи публіцистичного характеру, що є цілком природнім явищем у такому плані дослідження. Однак документ може бути надзвичайно корисним у плані історичної посвідки, а також – фрагментом історії української літературної біографіки зазначеного періоду. У цьому полягає **мета і новизна** розвідки.

Виклад основного матеріалу. Чорнобильська катастрофа була ніби напередодні ретельно спланованою, хоч як абсурдно це і не звучить, оскільки «корумповані кремлівські вожді завжди зневажали наддержавою, завдяки якій отримали все, що мали, оскільки вийшли із ленінської кепки, сталінської трубки, хрущовської кукурудзи, і особливо із брежнєвського застою. Швидкий розпад і нетривале історичне життя цієї наддержави, куди входила і Україна, певною мірою пояснюється її імперською бюрократизацією та імперською русифікацією, що почалися напередодні і відразу після Другої світової війни. Внесок РСФСР до падіння СРСР, разом із витвореною цією наддержавою-месією ідеологічної фікції «нової історичної спільності» набагато перевершує внесок інших

союзних республік. Такий внесок до величезної геополітичної катастрофи минулого століття якоюсь мірою пояснює ігнорування нинішніх ватажків Кремля до країни, що виліпила їх із нічого» [2].

Техногенна катастрофа, наймасштабніша в історії людства, на Чорнобильській атомній електростанції, сталася 26 квітня 1986 р. – під час експеримента на четвертому реакторі, і в результаті двох вибухів будівля енергоблоку зруйнувалася, стався потужний викид радіоактивних речовин в атмосферу. Основний удар отримали Україна, Білорусь і Росія – три братніх народи за радянською міфологією. 2293 українських міст і селищ були забруднені радіоактивними нуклідами. Україна борсалася в конвульсіях, долаючи смертельно завдані їй рани. Причому була кинута напризволяще. І, по суті, сама зводила кінці з кінцями.

Оскільки «імперія нагадувала смертельно пораненого звіра, який через безнадійну, а від того пристрасну, жагу до життя став набагато жорсткішим, набагато небезпечнішим. Карабах, Фергана, Сумгаїт, Баку, Тбілісі, Вільнюс це довели. Треба було дати звірові сконати. Й водночас ретельно підготуватися до захисту від можливого нападу смертельно пораненого хижака. Чи мав Радянський Союз шанси встояти? Не думаю. Але припускаю, деякий час він ще міг протриматися» [5, с. 77].

Потроху – до спогадів. Я жила на зламі епох. Ішов процес поступового розкладу імперії. Радянський Союз помирав, і кожного дня приносив нові тому докази. Економіка фактично розвалювалася, порожні полиці магазинів примушували сотні тисяч людей виходити на вулиці...

Такі сумні були реалії. А паралельно, література жила ніби своїм життям, поза простором і часом. Поезія реагує на дійсність, як і публіцистика, «з коліс». Тому поетичні зразки ми матимемо під рукою для наочного змалювання не те, що дійсності, а взагалі поетичного доробку 1980-х рр. Так от, кожна спроба відобразити дійсність у доцільній єдності, в завершених морально-філософських формулах починала виглядати дедалі сумнівніше. Марність пошуку остаточних морально-філософських формул ставала дедалі очевиднішою, істина «в останній інстанції» втрачала механізм самовідтворення («Чорнобильська мадонна» І. Драча, 1988). Це означало, що поезія поверталася до того свого природного стану, за яким, як відзначав Р. Барт, «писати – значить розхитувати смисл світу, ставити смисл світу під опосередковане питання, на яке письменство не дає остаточної відповіді» [1, с. 144].

В. Моренець, досліджуючи поезію 1980–1990-х рр., особливо наголошував на романтичних суспільно-філософських ілюзіях шістдесятників, що наклали свій «позитивістський» відбиток на їхнє письмо [9, с. 236]. Вони вступили в явний дисонанс із реальністю і поставили поезію перед необхідністю освоєння нових ідейно-стильових обширів. «Тиха» поезія 1970-х рр., правдиво відбивши поснулу збайдужілість суспільства, не схотіла і не змогла вийти з кола «малих радостей», якими нормальна психіка рятувалася від великого суспільного абсурду. Дедалі чутнішим був голос ідеологічних опозиціонерів тоталітаризму (М. Руденко, Л. Костенко, пізніше Д. Павличко). «У ліриці розвивається і набирає сили відчуття дистанційованості особистості від суспільно-історичного плину, однорідність якого стає предметом іронії, а не утвердження, висміювання, а не сповідання (Т. Мельничук, І. Римарук, В. Неборак, В. Цибулько та ін.). Індивідуальна поетична свідомість сепарується від суспільної аж до прямого протиставлення їй у формі гротеску, епатажу, художнього абсурду, навіть не розрахованого на масове сприйняття» [9, с. 238]. То ж «тематика й проблематика віршів пересуваються не просто у заборонені сфери дійсності, а й позачасові онтологічні, етичні й суто естетичні виміри» [9, с. 238] (М. Воробйов, О. Лишега, Гр. Чубай, В. Голобородько та ін.). У певному сенсі поезія «не лише перестає «служити сучасності», а й мати її за непомільного співрозмовника, єдиного і мудрого адресата» [9, с. 238]. Тому й не дивно, що «погляд «вісімдесятників» на перекивлену, конвульсивну суспільну дійсність сповнений не так гніву чи обурення, як відрази» [9, с. 239]. В основі історичного детермінізму лежала аксіома цілісності часу, його закономірної

і безперервної тяглості. В ліриці цього періоду відбувся розрив єдиного часового плину, легким прощанням із ідеологічною «вічністю», яка є осердям кожного тоталітаризму. «Не заперечення історії як перфекту, а влади цієї конкретної історії над особистістю, підпорядкованості власного часу життя загальносуспільному» [9, с. 239]. У цьому ясно відчувається дух і голос екзистенціалізму, який уже давно був присутній в українській поезії (В. Свідзинський, Є. Плужник, Т. Осьмачка, Ю. Тарнавський, П. Мовчан, Л. Талалай та ін.). Тому мало місце віднайдення себе і свого народу в історії через голову сучасності й попередніх поколінь.

«Оця пунктирно змальована розірваність, точніше дискретність часу, багатоманітно відбита в поезії 1980–1990-х рр., і є конститутивною ознакою її модерності» [9, с. 240].

Питання «набуває практичної ваги у світлі перегляду нашого розуміння соціальної заангажованості поезії, що, як абсолютно ясно, не збігається з її соціально-історичною детермінованістю» [9, с. 240]. В цей час, «у 80–90-ті роки рішуче заявляє про себе індивідуальний ритм світосприймання, відмінний від загальносуспільного, народжуються твори, в яких духовний світ поета здобуває вищі ступені свободи і незалежнюється від суспільної мети, в етичному плані **стає рівновеликим цій меті**» [9, с. 240]. А «в ліриці вимальовується людина, підзвітна не так своєму часові, як своєму Богу – морально-етичним засадам народу в його понад часовому бутті» (В. Стус, І. Калинець) [9, с. 240].

Все частіше «крізь розлами, розтини досі єдиного суспільно-історичного плину виходять на позір і малі, і великі духовні екзистенціонали... Вони не підміняють і не знецінюють всього, народженого «в межах»... а лише засвідчують вищі ступені духовної свободи й відповідальності поета, як і факт понад часовості буття особистості і народу» [9, с. 241]. Тож атмосферу початку 1980-х рр. становлять поетичні твори, в яких поети виразніше стали усвідомлювати вартісність власного існування, безкомпромісність і неповторність особистісного відчуття і сприймання життєвих перипетій.

У поезії з'являються нові імена: Василь Герасим'юк, Світлана Короненко, Павло Гірник – лауреат Шевченківської премії 2009 р., Ігор Римарук, Іван Малкович та інші. Виходять збірки поетів, які не друкувалися протягом майже двох десятиліть: Віктора Кордуна, Миколи Воробйова, Василя Голобородька... [10, 164 с.].

Яскравою зіркою спалахнула і передчасно погасла творчість талановитого вісімдесятника, світлої людини, поета, музиканта, автора й виконавця багатьох власних пісень Івана Козаченка. Він відійшов у вічність у віці 37 років.

Покоління вісімдесятників, яке починало «писати й зростати в духовному змаганні із системою в часи її агонійної стагнації», – в особі Івана Козаченка втратило людину і поета, який незламно і щиро вірив, що на нашій землі несамовитими мисленими зусиллями мрійників-поетів буде-таки збудовано світлий храм духовності й праведного суспільного устрою.

Ми з раю вигнані не будемо ніколи,

Ніколи не були забуті Богом.

Цей шлях *юдольний* лиш пересторога,

перебування тут – випробування [8, с. 38–42]. Так виглядала картинка поетичних сторінок у літературі.

В цей період, у 1980-х – на початку 1990-х рр. розширюється коло історико-біографічної епіки із змалюванням життя видатних діячів: повість Р. Горака «Тричі мені являлася любов», у якій на багатому фактичному матеріалі простежуються стосунки І. Франка з Ольгою Рошкевич, Юзефою Дзвонковською, Ольгою Хоружинською..., повість П. Загребельного «Кларнети ніжності», де розповідається про палке юнацьке кохання Павла Тичини, роман С. Тельнюка «Неодцвітаюча весно моя» про поета і його дружину. З'являються серйозні наукові дослідження, що висвітлюють маловідомі сторінки життєписів письменників. Так, у 1989 р. у видавництві «Дніпро» вийшов художньо-документальний диптих «У Вільні, городі преславнім...», у якому розкрито «вільнюські сторінки» біографії молодого Тараса Шевченка. Збірник склали повість «Провесінь над Вілією» Георгія

Метельського, російського письменника, який проживав у Вільнюсі, та художньо-документальне есе українського вченого Анатолія Непокупного, написане на матеріалі багатолітніх пошуків науковця в архівах Москви, Ленінграда, Києва, Вільнюса.

1990-ті роки – це час повільних трансформаційних процесів української суспільної свідомості. Надто уповільнений процес виходу України з глибокої системної кризи, бо в її основі – деморалізація суспільства, бездуховність і торжество несправедливості. Свідомо відмовляючись від спрофанованого ідеалу всієї культурної традиції попередніх часів, окремі автори поетичних творів 1990-х ілюструють весь комплекс проблем, пов'язаних із втратою віри в національний ідеал. А звідси – в поетичних автобіографічних творах (О. Галеги, Л. Мельника, С. Жадана, І. Андруссяка...) – основні мотиви: розпач, зневіра, фаталізм, самотність [6, с. 41 – 45].

Показовим експериментом критики доби і самих себе ізнічев'я виглядає нарис у «Літературній Україні» (14 трав. – 2009 р.) на с. 7 у рубриці «Діалоги «ЛУ» «Про дев'яності... і не тільки»: «Дев'яностик» Олександр Яровий відповідає на запитання «двохтисячника» Олександра Стусенка. Йдеться про книгу «Любити живих» (Харків, 2004) Максима Розумного, Андрія Кокотюхи... О. Яровий вважає, що «це було покоління зі своїм літературним обличчям». Частина «дев'яностиків» заявляє: «Ми – алкоголіки і генії». О. Яровий констатує: «Це був дух хаосу, руйнації, коли знецінилися певні цінності, нехай фальшиві, брехливі, штучні...» «Тоді, у 90-х, не було нічого кумеднішого, як прочитати вірш про козаків». «... запанувала порожнеча, нема про що, нема кому писати, і пишуть переважно казна-що». Тема 90-х – «маловдячна»... «немає більш-менш помітної постаті в тому десятилітті»... «Скиба, як і Жадан, потребує перезарядки, бо самоповторюється».

О. Стусенко: «Дев'яності і є, і мовби їх нема. Тобто: дев'яності – якісь неприкаяні, непотрібні, буферні?»

О. Яровий: «Вони й такі, і такі, і такі. Найпевніше, мабуть, буферні. Це якась розмежувальна смуга. Пізньорадянська література здеградувала.... Як сказав Петро Осадчук, такий був псевдонім в українській літературі – «радянська», але в кращих виявах вона залишалася справжньою літературою. А нова література ще не прийшла».

О. Стусенко: «А як ви ставитесь до вісімдесятників?»

О. Яровий: «У 90-х тривала інерція вісімдесятників, інерція іронії, того самого повалення символів минулої доби, знуцання з традиційних, «серйозних» цінностей... Даремно я сперечався з Роксаною Харчук, яка стверджувала, що вісімдесятники й дев'яностики – це, сказати б, єдиний потік. Це й справді дві серії однієї стрічки. Але й ніби дві різні історії хвороби... поет не «вискочить» на матюку й шампанському в капелюсі. Треба тексту, художнього тексту, і таки – твору, а не просто тексту»... Така мемуаристика, як «Любити живих», як мої [Р.Л.: О. Ярового] «Квартали ностальгій», Процюкові есеї про 90-ті, рецензії Барана – це на 95% втратить актуальність...»

Ю. Мушкетик, тодішній Голова Спілки письменників України (1986–2001), послуговувався у своїй творчості тематикою життя села – «Серце і камінь», «Біль», «Позиція», «Рубіж», а також міста – «Крапля крові», «Біла тінь», «На круті гори», «Вернися в свій дім», оспівував сучасників, людей хліборобської праці – «Старий в задумі» ... Письменник ставив перед собою питання: герої, що перебувають у гострому душевному конфлікті перед совістю, і вибором: як жити далі, що обрати – яку дорогу; чи можливе нове життя – так, як розумів його Ю. Мушкетик у застійних роках? Для цього не потрібна світова революція, потрібні лише зміни в собі (побуту, розвою своїх думок, переосмислення духовних цінностей (наскільки це було можливо на той час) тощо. Але новатором Ю. Мушкетик виступив у тому, що зміг подолати встановлену діалектику не лише фізичного існування, але й свідомості, душевного стану своїх героїв, що в сукупності може і повинно змінити спосіб життя суспільства вцілому. Тобто, прагнення до змалювання людини праведної, досконалої в усьому – є ідеалом письменника, а значить – дивись глибше й ширше – спонукає у своїй творчості звернутись до витоків українства – «Голубиної книги», до її «Правди і Кривди», де, зрештою, перемагає перша, хоч їй і важче. Нагадаємо, що до

космогонії цієї Книги додано ще сон українського князя Київського Володимира Великого про *Правду і Кривду*. Це – цікава тема про те, яка лежить в основі людського життя моральна ідея. І відповідь Книги та, що в основі людського життя лежить одвічна боротьба двох моральних начал – добра і зла, Правди і Кривди, і висновок той, що в світі поміж людьми на землі панує тільки Кривда, зло, беззаконня, гріх, а Правда поступилась перед Кривдою і відійшла на небо, до Бога. І та людина, що намагається жити по правді, теж буде взята на небо, а злі люди, що живуть тільки Кривдою, будуть вічно мучитись у пеклі [12, с. 95–105].

Важливо, що Мушкетик, концентруючи увагу на драматичних моментах буття та «присмерках» психіки, моралі навіть високоосвічених чи сановних сучасників, на духовній пауперизації тих, що вискакують на чільні місця в суспільстві, думають про себе, як про керманичів народу, але в історичній ретроспективі є його аутсайдерами, злиденними парвеню, – не згущує фарб. Адже відомо: навіть за дві хвилини до чорнобильської трагедії учасники експерименту думали не про людей, землю, природу, народ, а про «інтереси науки» та власну будучину, – пише П. Кононенко [4, с. 199].

В творах Ю. Щербака «Чорнобиль» та В. Яворівського «Марія з полином в кінці століття», герої діяли в екстремальних умовах національної техногенної трагедії, змальовуючи технократичну політику урядовців, які тривалий час замовчували про катастрофу, цинічно радячи добре мити руки та зволожувати ганчірку перед оселею, а також психіку їх освічених виконавців.

Проза історична – явище цілком природне на ґрунті спадкоємності. Це – твори О. Ільченка («Козацькому роду нема переводу»), В. Земляка (дилогія «Лебедина зграя», 1971 та «Зелені млини», 1976; Держ. пр. ім. Т. Шевченка, 1978), В. Шевчука («Дім на горі»), С. Пушика, Є. Гуцала («Мертва зона», 1967; «З вогню воскресли», 1978)...

Суворий, стефаніківського типу, реалізм у змалюванні героїв Г. Тютюнника поєднаний на сильній, романтично-піднесеній любові й повазі до людини (інколи абсолютно не привабливої), що запозичується від Т. Шевченка, Г. Сковороди; а В. Шевчук та В. Яворівський – навпаки, ефективно проймаються міфологією та міфологізмом як методом, який допомагає змалювати героїв, їхню сутність, у сучасному світлі, проте, ніби законсервованих тисячоліттями, огорнутих традиційними мотивами. У кожному образі їхніх творів – всі етапи розвитку індивіда, родини, побуту, зрештою, – народу, людства.

Звідси – література як відкриття, епопея про характери людські, типажі, сутність та свідомість нації в історичному вимірі – від праглибин, проте – поколінню наступному.

І. Іванчук у книзі «Чистий метал людського слова» (К.: Рад. письменник, 1991), не зміг подолати в собі почуття «нігера» – хоч і напередодні Незалежності, – проте – поглядом у вчора, писав: «Івана Франка породив його час. На переломі віків, коли старий бундючний світ тріщав, ламався, коли трагедія «Титаніка» стала символом краху прогнилого світу, передові письменники Європи, у т. ч. і раніше Франко, були покликані розпізнати той час, проаналізувати, вивчити й виконати історичну функцію – розчистити плац у авгієвих стайнях імперій для діяльності нового революційного покоління» [4, с.17]. Ніби трагедія «Титаніка» – то не стихійне лихо людства, а лише – свідчення «прогнилості» капіталістичної системи як ладу... Причому показово, що «наші» трагедії цілковито або ж замовчувалися, або наявно применшувалися в масштабах. Така свідомість тліла цілком інертно – впродовж і до кінця ХХ ст. З одного боку, в свідомості українця відбувався так званий рух уперед, з іншого – погляд радянської людини, звернений у минуле, ніби крадькома оглядаючись.

В. Коротич в інтерв'ю напередодні свого 80-річчя газеті «Бульвар Гордона» (трав., 2016), говорить, що із задоволенням гортає довідник, про видання якого в Україні можна лише мріяти, – це величезні англomовні томи зведеної хронології, які він купував по всьому світу: «там кожного року, починаючи від найдавніших, до нашої ери, розписано за колонками – що сталося в тому чи тому році – у політиці, в культурі, науці і т.п. Оскільки відомості там із усього світу, то бачиш час об'ємніше, розумієш, що життя насичене подіями, які важливі і які ти знехтував, займаючись якимись нісенітницями. Таке читання покликане позбавленню інформаційного пилу, що сиплеться на нас звідусіль. А література

– це постійний діалог із часом. Вона трансформується, тікає в електронні форми, екранізується, та це один із засобів рятування від самотності...».

Цьому періоду, напевне, є пояснення: «Ви знаєте, радянські школи, вони були знамениті тим, що в них не було поняття особистості. Коли ти особистість, то ми зробимо так, що ти будеш без особистості. Усіх – урівень. І це, напевно, вбило бажання вчитися вцілому», – зізнається засновник найбільшого цирку України Микола Кобзов [3]. «Я, напевне, народився в потрібний час, оскільки, якби застав радянські часи, не знаю, що й вийшло б у мене. Радянські часи закінчилися і я зміг зачепити цю індивідуальність свою... Я був артистом.» [3].

1990-ті роки – системна пострадянська криза: катастрофічно падало виробництво, розвивалася гіперінфляція, настав параліч системи соціальної допомоги, суспільство втрачало свої звичні соціальні орієнтири. Радянський Союз був тотальною монополією, проте, розвалившись, суспільство не було готовим до цього. Не існувало суб'єкта змін. Оскільки будь-яка революція має в своїй основі прошарок людей, в ній зацікавлених. Зазвичай вони наділені пасіонарністю, готовністю спрямувати свої сили на створення нового порядку. У нас же розпадом Союзу був знищений старий порядок, та нікому було своєю енергією спрямувати країну на оновлення.

У зв'язку зі складними обставинами часу, життєвий та творчий шлях письменників не завжди отримував об'єктивне, неупереджене висвітлення. Цьому сприяло цькування біографістів із боку партійного керівництва: «Ідеалізація патріархальщини, давнини... виглядають на загальному розвитку нашого культурного розвитку як анахронізм, релікт минулого» [7, № 12, с. 11].

Радикальний 1991-й рік розколов історію на «до» і «після». Перемога 1991-го починалася на духовних здобутках 1960-х рр. І поразка 1999-го має своїм корінням зраду генетичного коду 1960-х рр. А до цього відбулися події падіння Берлінської стіни, загибель Країни Рад і народження нової України. Можемо констатувати, що до подій, які відбулися, безпосередньо спричинилися шістдесятники. Вони й поглибили генетичний код України, закладений ще давньоукраїнськими письменниками добарокової доби. Українська біографіка наскільки тісно перепліталася з творчою діяльністю українського письменства, що інколи виокремлювати одне від іншого, якийсь факт біографії від творчості, бодай одного твору, неминуче призводило до втрати важливого чинника в поточних ресурсах біографії особи. Інколи шукаємо опосередкованих подій, які могли спровокувати до дій письменника чи літературознавця, і які «переломили» його біографію, викликавши цілковиту перемену в творчості та його житті (як приклад, життя і творчість П. Тичини, що увірвався в літературу «Соняшними кларнетами», і «впадаючого в дитинство» уже в літньому віці, за творчість пізнішу, напевне, було б йому совісно)...

1987 р., у рік смерті мого батька, виходить наш із мамою, Ревою Ніною Максимівною (1929 р.н.) [10, с. 4—8] систематичний покажчик змісту «Поезія Радянської України: 1981–1985», про який ішлося вище, де ліричний герой – людина в усіх своїх пристрастях [11, 164 с.].

Мій батько, Рева Григорій Семенович (10. 01. 1920, с. Підварки, Переяслав-Хмельницького району Київської обл. – 2. 04. 1987, м. Київ) – педагог-методист, літературознавець, поет, ветеран Другої Світової війни, учасник блокади Ленінграда (1941–1944), свято вірив у непохитні радянські ідеали. Він – автор понад 20 ґрунтовних літературознавчих, педагогічних та методичних досліджень, гострих статей-розвідок, бібліографічних оглядів, рецензій тощо [13, с. 491–492; 14, с. 174–179]. Ці ідеали порушилися лише перед його фізичною смертю.

Це був час, коли – з одного боку – катували Д. Стуса та його прибічників у мордовській в'язниці, а з іншого – почали відкривати «відкрито» Захід із його архівами, новими іменами, творами тощо. Хоча архіви КДБ – по-старому, закриті.

Висновки. Перехід від однієї системи до іншої в 1990-ті роки був травматичний настільки, наскільки він був необхідний. «Внутрішня» проблема цього переходу полягала в тому, що розбалансованість культурної динаміки України в ХХ ст. перешкоджала

«переживанню» літератури як органічної даності та цілісності. Її переосмислення щойно почалося. Тому часто енергія старих конфліктів переганяє зусилля нових синтезів.

Чорнобиль, його біль, рани не гояться із плином часу. Катастрофа триває. 1,6 мільйонів людей постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, вони знаходяться під наглядом лікарів. 317 769 із них – це діти. Ще й до того 67 тисяч гектарів чорнобильської території у квітні 2020 р. було охоплено пожежами. Постраждало близько 5 % території Чорнобильського заповідника.

24500 років знадобиться для напіврозпаду останнього радіоактивного елементу – плутонія 239 – на забруднених територіях. Це станеться в 26486 р.

Світ поділяє з нами пам'ять і втрати минулого століття. Так, американський канал HBO і британська компанія Sky 2019 р. представили світові серіал «Чорнобиль». Фільм отримав дві нагороди Британської телеакадемії і опинився на другій позиції у рейтингу найпопулярніших серіалів 2019 року за версією IMDb. Кінострічка не лише здобула нагороди як «найкращий мінісеріал» та «найкраща головна роль». Нагороду у цій номінації отримав і британський актор Джаред Гарріс, який зіграв радянського науковця, члена урядової комісії з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС Валерія Легасова.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М.: Прогресс, 1989. С. 144.
2. Горбулин В. «Внешняя агрессия Московии обусловлена внутренней пустотой этого древнего и, очевидно, неудачного отцветления Киевской Руси. *Бульвар Гордона*. 2021. Сентябрь (№ 38).
3. Кобзов Н. «Государство поддерживает здание, а я бы финансировал программы, если они поднимают культуру на новый уровень». *Метро+*. 2015. 23 листопада.
4. Кононенко П. Українська література. Проблеми розвитку. К.: Либідь, 1994, 333 с. С. 199.
5. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. К: Століття, 2002., 392 с.: іл., С. 77.
6. Лебединцева Н. Поезія 90-х: новий рівень усвідомлення. *Слово і час*. 2000. № 10. С. 41–45.
7. Маланчук В. Ідейні джерела літератури. Вітчизна. 1973. № 12, с. 11.
8. Маленький І. Неосвячений храм майбутнього: «Обітована» Івана Козаченка. *Слово і час*. 2005. №4, с. 38 – 42.
9. Моренець В. Прощання з ідеологічною «вічністю»: Погляд на українську поезію 80–90 років. Моренець В. Оксиморон. Літературознавчі статті, дослідження, есеї. К.: Аграр Медіа Груп, 2010, 528 с.
10. Поезія Радянської України (1981–1985): Бібліогр. покажч. /Упоряд.: Рева Н.М., Рева Л.Г.; Добр. т-во любителів кн. Укр. РСР. К., 1987, 164 с.
11. Рева Л. Доля: все життя – служіння бібліотечній справі. Ніна Максимівна Рева – бібліограф, бібліографознавець: бібліогр. покажч. / М-во культури і мистецтв України, Нац. парлам. б-ка України. К., 1999, с. 4–8.
12. Рева Л. Питання фронтиру у «Голубиній книзі». Фронтір в етнокультурному контексті. Одеські етнографічні читання Збірка наук. праць : наук. вид. / Колектив авторів. Одеса: «Одес. нац. ун-т ім. І. Мечникова», 2019, 204 с., с. 95–105.
13. Рева Л. Рева Григорій Семенович. Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда. К. –Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2013, 710 с., с. 491–492.
14. Рева Л. Рева Григорій Семенович (1920–1987) – педагог-літературознавець, методист, уродженець Переяславської землі. Двадцять четверта Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, за темою «Наука як феномен національної культури» : Мат. конф., м. Київ, 19 квіт. 2019 р. К., 2019, 254, с.174–179.

References

1. Bart, R. (1989). *Izbrannye raboty. Semiotyka. Poetyka* [Selected works. Semiotics. Poetics]. M., Progress, 144.
2. Gorbulin, V. (2021). Vneshnyaya agresiya Moskovij, obuslovljena vnutrenney pustotoj etogo drevnego i, ochevidno, neudachnogo otvetvlenija Kievskoy Rusi [Moscow's external aggression is due to the internal emptiness of this ancient and, obviously, unsuccessful alienation of Kievan Rus]. *Bul'var Gordona – Gordon Boulevard*, September, 38.
3. Kobzov, N. (2015). Gosudarstvo podderzhyvaet zdaniye, a ya by finansiroval programmy, jesli oni podnimayut kulturu na novy uroven [The state supports the building, and I would finance programs if they raise culture to a new level]. *Metro+*, November 23..
4. Kononenko, P. (1994). *Ukrajinska literature. Problemy rozvytku* [Ukrainian literature. Problems of development]. K.: Lybid', 199.
5. Kravchuk, L. (2002). *Majemo te, czsho majemo: Spogady i rozdumy* [We have what we have: Memories and reflections]. K: Stolittya, 77.
6. Lebedynceva, N. (2000). Poeziya 90-ch: novy riven usvidomlennya [Poetry of the 90s: a new level of awareness]. *Slovo i chas – Word and time*, 10, 41–45.
7. Malanchuk, V. (1973). Idejni dzherela literatury [Ideological sources of literature]. *Vitchyzna – Homeland*, 12, 11.
8. Malen'ky, I. (2005). Neosvyacheny chram majbutnyogo: “Obitovana”» Ivana Kozachenka. *Slovo i chas – Word and time*, 4, 38–42.
9. Morenets, V. (2010). Proshchannya z ideologichnoyu “vichnistyu”: Poglyad na ukrajins'ku poeziyu 80–90-ch rokiv. [Farewell to ideological: “eternity”: A look at Ukrainian poetry of the 80s and 90s] *Morenets V. Oximoron. Literaturoznavchi statii, doslidzhennya, eseji – Morenets V. Oxymoron. Literary articles, studies, essays*. K.: Agrar Mediya Grup, n528.
10. Reva, N.M., Reva, L.G. (Ed.) (1987) *Poeziya Radyanskoyi Ukrajinny (1981–1985): Bibliogr. pokazhchyk* [Poetry of Soviet Ukraine (1981–1985): Bibliogr. list]. K., 164.
11. Reva, L. (1999). Dolya: vse zyttya – sluzhinny bibliotechniy spravi. Nina Maksymivna Reva – bibliograf, bibliografoznavec: bibliogr. pokazhchyk; M-vo kul'tury i mystetstv Ukrajinny, Nac. parlament. b-ka Ukrajinny [Dolya: all life – service to library work. Nina Maksimivna Reva – bibliographer, bibliographer: bibliogr. list]. K., 4–8.
12. Reva, L. (2019). Pytannya frontyru u “Golubiniy knyzi”. Frontyr v etnokul'turnomu konteksti. Odes'ki etnografichni chytannya: Zbirka nauk. prac': naukove vyd [The issue of the frontier in the “Pigeon Book”. The frontier in the ethnocultural context. Odesa Ethnographic Readings Collection of Sciences. works]. Odesa: “Odes. nac. un-t im. I. Mechnikova”, 95–105.
13. Reva, L. (2013). *Reva Grygoriy Semenovich. Ukrajinci Sankt-Peterburga. Petrograda, Leningrada* [Reva Hryhoriy Semenovich. Ukrainians of St. Petersburg, Petrograd, Leningrad]. K. Vychhorod: PP Sergiychuk M.I., 491–492.
14. Reva, L. (2019). Reva Grygoriy Semenovich (1920–1987) – pedagog-literaturoznavec', metodist, urodzenec Pereyaslivs'koji zemli [Reva Hryhoriy Semenovich (1920–1987) is a pedagogue, literary critic, methodist, a native of the Pereyaslav region]. *Dvadcyat' chetverta Vseukrajins'ka naukova konferenciya molodych istorykiv nauky, techniky i osvity ta specialistiv, za temoyu “Nauka yak fenomen nacional'noji kul'tury”*: *Mat. konf., m. Kyiv, 19 kvit. 2019 – The twenty-fourth All-Ukrainian scientific conference of young historians of science, technology and education and specialists, on the topic “Science as a phenomenon of national culture”*: *Mat. conference, Kyiv, April 19, 2019*. K., 174–179.

Солодка К.Ю.,
аспірантка кафедри історії України
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
(Україна, Ніжин), katerynasolodka16@ukr.net

ОСВІТНІЙ ТА ПРОФЕСІЙНИЙ РІВЕНЬ ОЧІЛЬНИКІВ НІЖИНСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

DOI 10.5281/zenodo.7266615

Представлене дослідження має на меті охарактеризувати професійні якості очільників Ніжинського окружного суду, їх товаришів за час функціонування установи з 1874 до 1918 року. У статті проводиться аналіз законодавства у сфері кадрового забезпечення імперії, від нормативно-правових актів першої пол. ХVІІІ ст. і закінчуючи Судовими статутами 1864 р. З'ясовуються основні вимоги до рівня освіти чиновників. Характеризуються кроки держави, які привели до цілковитої зміни судової системи, рівня професійності суддівського корпусу та відношення суспільства до новостворених установ. Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості та історизму. Застосування просопографічного, історико-порівняльного методів дозволило проаналізувати вимоги держави до професійного рівня чиновницького апарату, з'ясувати рівень підготовки керманічів Ніжинського окружного суду. Встановлено, що проведення судової реформи не виявлялося б можливим без впровадження системи навчальних закладів протягом першої половини ХІХ ст. І хоча кадрів з вищою освітою на початку впровадження реформи не вистачало, державі вдалося вдало розподілити найбільш здібних службовців по судовому відомству. Внаслідок вказаної ситуації чиновників часто переводили з одного судового місця до іншого. Як наслідок, протягом кар'єри встигали попрацювати у багатьох губерніях, займаючи різноманітні посади в судових палатах та окружних судах. На посаді очільника Ніжинського окружного суду протягом усього часу перебувало дев'ятеро, на посаді товариша очільника семеро осіб. Усі мали вищу юридичну освіту (окрім трьох очільників, про яких незбереглося свідчень). Досліджено їхню кар'єру на підставі чого встановлено, що роботі по судовому відомству присвячували усе життя. Протягом роботи у суді працювали майже на усіх посадах, кандидатом на посаду, судовим слідчим, товаришем прокурора, членом суду. Як наслідок, мали фундаментальні знання та практичні навички усіх судових спеціальностей того часу.

Ключові слова: чиновник, окружний суд, Ніжин, освіта.

Solodka K.Y.,
Post-graduate student of Department
of History of Ukraine,
Nizhyn Mykola Gogol State University
(Ukraine, Nizhyn), katerynasolodka16@ukr.net

Educational and professional level of the directors of Nizhyn district court in the second half of the 19th – early 20th century.

This article is aimed at characterizing the professional qualification of the directors of Nizhyn district court and their colleagues during the institution's operation from 1874 to 1918. The article analyzes the legislation in the field of personnel support of the empire, from the normative legal acts of the first half of 18th century and ending with the Judicial Statutes of 1864. The main requirements for the level of education of officials are clarified. The steps of the state that led to a complete change of the judicial system, the level of professionalism of judiciary and the attitude of society towards the newly created institutions are characterized. The research methodology is

based on the principles of science and historicism. The application of prosopographic, historical and comparative methods made it possible to analyze the requirements of the state for the professional level of the official apparatus, to find out the level of training of the directors of Nizhyn district court. It has been established that judicial reform would not have been possible without the introduction of a system of educational institutions during the first half of the 19th century. And although there was a lack of personnel with higher education in the beginning of the implementation of the reform, the state managed to successfully allocate the most capable employees to the judicial department. As a result of this situation, officials were often transferred from one court location to another. As a result, during their career they managed to work in many provinces, holding various positions in court chambers and district courts. There were nine people in the post of head of Nizhyn district court, and seven people in the position of deputy head. All of them had a higher legal education (except for three leaders, about whom there is no evidence). Their careers were studied, on the basis of which it was established that they devoted their whole lives to the work of the judicial department. During their work at the court, they worked in almost all positions, as a candidate for a position, a court investigator, a deputy prosecutor, a member of the court. As a result, they had fundamental knowledge and practical skills of all judicial specialties of that time.

Key words: *official, district court, Nizhyn, education.*

Постановка проблеми. Перетворення в Російській імперії другої половини XIX ст. заснували абсолютно нову систему судочинства. Судові статuti 1864 р. проголошували рівність усіх перед законом, безстановість, доступ до судового процесу усього суспільства. Однак втілення судової реформи у життя потребувало фахівців у юридичній галузі, тому питання освітньої підготовки чиновників набувало державного значення. Судова практика почала орієнтуватися на професіоналізацію. До чиновників встановлювалася вимога мати вищу юридичну освіту, стаж роботи по судовому відомству.

Враховуючи реформаторські тенденції судової сфери, характерні для сучасної України, важливо дослідити історичний досвід кадрової політики держави до чиновників судового відомства. Саме тому, за мету ставимо аналіз професійного та освітнього рівнів очільників та товаришів очільників Ніжинського окружного суду пореформеного періоду.

Аналіз досліджень та публікацій. В історіографії достатньо детально розкрито зміст, значення та наслідки судової реформи. Перші дослідження з'явилися у часи впровадження Судових статутів. Праці А. Коні характеризують освітній, культурний рівень суддів [21]. Важливими доробками є праці І. Гессена, В. Плетньова, М. Філіпова [19; 31; 43]. Автори аналізують проекти судових перетворень, проводять аналіз кадрового складу новостворених установ. Загалом сходяться на думці, що головною проблемою була мала кількість професійних кадрів.

Радянські дослідження почали з'являтися лише у другій половині XX ст. Аналізували причини проведення реформ. Розглядали інституції судових присяжних, адвокатури. Найбільш відомими дослідниками є Б. Віленський, В. Нардова, П. Щербина [18; 26; 45].

Сучасні дослідження головну увагу звертають на функціонування окружних судів та судових палат місцевого рівня. Праці І. Алещенко, О. Максимова присвячені судовим установам Сумщини та Житомирщини [1; 24]. І. Поляков досліджує введення судової системи у Таврійській губернії [33]. Значну роль у дослідженні корпусу службовців, політику держави стосовно чиновницького апарату здійснила В. Шандра [44].

Виклад основного матеріалу. Дореформений суд характеризувався рядом недоліків, серед яких множинність установ, відсутність єдиної законодавчої бази, інквізиційність судочинства. Справжньою проблемою була неосвіченість судових чиновників, відсутність не лише юридичної але навіть початкової освіти. Як наслідок, справи у суді вирішувалися не суддями а канцелярськими службовцями та секретарями, які протягом тривалої служби у суді отримували знання на практиці.

Вказане становище склалася внаслідок певного історичного розвитку чиновницького апарату Російської імперії. Офіційне запровадження якого відбулося виданням «Табелю про ранги» за часів правління Петра I [32]. Корпус чинів, відповідно до документу, залишався незмінним до 1917 р., однак вимоги до отримання чину та посади змінювалися відповідно до вимог часу.

У XVIII ст. бюрократія імперії залишалася суто дворянською, а жодних вимог до освітнього рівня не висувалося. Відповідно до наказу «Про ненадання чину особам, які не мають дворянського походження» від 31 січня 1724 р., чиновник недворянського походження не міг отримати чин асесора, який гарантував право на спадкове дворянство [36]. Однак варто зауважити, що у разі значних службових досягнень Сенат та імператор мали право надавати відповідний чин. Даний крок було зроблено для пошуку талановитих та здібних осіб.

Перші вимоги до рівня освіти чиновників цивільного відомства були зроблені за часів правління Катерини II. Наказ «Про правила надання статських чинів» містив ряд переваг для чиновників з освітою. Зокрема, особи зі ступенем магістра мали право отримати чин титулярного радника, випускники університетів – колезького реєстратора [34].

Таким чином, перші кроки стосовно підготовки освічених кадрів для чиновницької служби розпочалися у кінці XVIII ст. Але враховуючи, що сама система імперії залишалася сталою а кількість навчальних закладів недостатньою, чиновницький апарат не зазнав змін, більшість службовців залишалася без освіти.

Суттєві проекти запроваджувалися за часів Олександра I. Особливу роль у цьому плані відіграв М. Сперанський, який чудово розумів, що без належної освіти бюрократії держава не зможе розвиватися на належному рівні. У 1802 р. засновано Міністерство народного просвіщення, 1803 р. видано наказ «Про облаштування училищ» [35]. Відповідно до «Попередніх правил народної освіти» (1803 р.) та «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804 р.) освіта отримала три рівні: нижчими були приходські училища, середні – гімназії губернських міст, вищі – університети в навчальному окрузі [42, с. 148].

Наказ «Про правила надання чинів по цивільній службі та про випробування у науках для надання чинів колезького асесора та статського радника» підписаного 6 серпня 1809 р., містив вказівку на наявність освіти або ж вдалого складання іспитів для отримання чину [37]. Однак згодом виникло багато доповнень, що на практиці нівелювало закон. Остаточно було відмінено 1834 р. прийняттям «Положення про порядок надання чинів по цивільній службі» [40]. Вказані нормативно-правові акти першочергово описували умови отримання чинів, а освіта виступала лише як додатковий, але не головний критерій у просуванні чиновника. Перевага державної служби залишалася за дворянами, хоча канцелярські службовці загалом були вихідцями з інших станів.

Загалом реформи принесли певні результати. У 1805 р. відкрито Вищу гімназію у Крем'янці (згодом лицей), першу чоловічу гімназію у Києві 1809 р., Рішельєвський лицей в Одесі 1817 р. Однак вища освіта залишалася малодоступною. Станом на 1802 рік на території імперії налічувалося лише п'ять університетів, між якими були поділені губернії. Відтак, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська належали до округу Харківського університету, Київська Подільська, Волинська до Віленського університету [42, с. 148].

Таким чином, початок XIX ст. ознаменувався рядом державних перетворень, що зумовило розробку структури навчальних закладів держави. Вперше на законодавчому рівні була закріплена вимога, за якою без юридичної освіти чи інших знань особа не зможе влаштуватися на цивільну службу. Але внаслідок невеликої кількості навчальних закладів освітній критерій залишався не реалізованим на практиці до другої пол. XIX ст.

Реформи 1860–1870-х рр. здійснили корінні перетворення у різних сферах держави. Відміна кріпацтва, введення в дію «Міського положення», заснування земств, судова реформи гостро ставили питання підбору професійних кадрів. Ще під час розробки судових статутів у 1860-х рр. активно звучали ідеї залучення до установ відомства міністерства юстиції осіб з вищою освітою [25, с. 210].

Проведення реформ у другій половині XIX ст. призвело до суттєвих змін у сфері освіти особливо за юридичним спрямуванням. Станом на 1860 р. у восьми університетах імперії студентами-юристами було близько 50%, що говорить про важливість для держави та зацікавленість населення у відповідній освіті [23, с. 236].

Суттєві зрушення відбулися і на території Чернігівської губернії. Згідно «Опису Чернігівської губернії за 1875 рік», у губернії знаходилося 39 навчальних закладів (вищих, середніх та нижчих) [27, с. 17–18]. Станом на 1900 р. у губернії знаходилося 793 навчальних заклади. Такий колосальний ріст пояснюється діяльністю земств на території губернії, які відкривали земські навчальні училища. А також відкриттям приватних навчальних закладів [29, с. 14–16]. Збільшувалося і число тих, хто навчається: 1875 р. – майже 3 тис. осіб, 1884 р. – 36 662, 1900 р. – 52 тис., 1907 р. – 144 тис. 467 осіб [27, с. 18; 28, с. 35–36; 29, с. 14–16; 30, с. 16–18]. Таким чином, держава вийшла на новий рівень забезпечення професійними кадрами усі сфери життя та судову сферу зокрема.

Важливо згадати про функціонування Ніжинської вищої школи. Гімназія вищих наук князя Безбородька, відкрита 1820 р., забезпечувала висококваліфікованими кадрами державні установи по всій імперії. У 1840 р. гімназію перепрофілювали у юридичний ліцей, у якому протягом трьох років студенти вивчали правознавчі науки [42, с. 149].

За судовою реформою, компетенція з призначення осіб на судові посади переходила з рук адміністрації до компетенції Міністерства юстиції. У лютому 1864 р. видали постанову за якою заміщення посад губернських та повітових стряпчих переходило до повноважень Міністерства юстиції. Даний крок суттєво підвищив рівень службовців установ міністерства. Станом на 1866 рік із 1 тис. 598 чиновників імперії, призначення яких залежало від Міністерства юстиції, 821 мали вищу освіту, 426 закінчили курс середніх навчальних закладів, 351 мали домашню освіту або ж зовсім були без освіти [25, с. 98].

Судова реформа 1864 р. запровадила правове регулювання призначення на судову посаду, охарактеризувала основні вимоги до кандидатів. Одним з головних критеріїв висувалися «моральні якості». Суддя повинен виступати взірцем для осіб задіяних у судовому процесі. Вводився освітній ценз, за яким посаду очільника, товариша очільника могли займати тільки особи, що закінчили університети або інші вищі навчальні заклади за юридичним спрямуванням. Однак статuti дозволяли займати посаду і тим, хто склав іспити з юридичних наук, або ж довели на службі свої знання. Таким чином, вимогу про закінчення навчального закладу можна було обійти, однак все одно необхідно було підтверджувати знання з юридичних наук (при університетах та інших навчальних закладах спеціально створювали відповідні комісії) [38].

Вводився службовий ценз, за яким отримання посади члена суду необхідно було пропрацювати у судовому відомстві не менше трьох років на посаді не нижче секретаря окружного суду, або ж не менше десяти років у званні присяжного повіреного. Майновий ценз полягав у тому, що на посаду судді не могли претендувати особи, що оголошені неплатоспроможними боржниками, або ж особи, що перебувають під опікою за розтрату коштів [38].

Судові статuti гарантували суддям особливий статус, що передбачувало незмінність, незалежність та недоторканість. Інститут незмінності захищав суддів від незаконного звільнення або переміщення. Незалежність суддів гарантувала службовцям невтручання у прийняття рішень Міністерством юстиції та імператором. Важливою складовою були посадові оклади. Відповідно до судових уставів 1864 р., очільник окружного суду отримував 4,5 тис. руб., товариш очільника – 3,4 тис. руб. на рік [38]. Таким чином, держава намагалася не лише зробити посаду судді престижною але і боротися з хабарництвом суддів.

19 жовтня 1865 р. затверджено «Тимчасові штати для судових місць». Згідно документу, нові суди ділилися на чотири розряди відповідно до кількості чиновників. Для столиць запроваджувалися суди першого розряду, другого – для губерній, де запроваджувався один окружний суд. У губерніях, де планували відкрити два окружні суди – третього розряду. У повітових містах відкривалися суди четвертого розряду [39].

Судові статuti у Чернігівській губернії запроваджувалися положенням від 8 травня 1873 р. Відповідно відкрили три окружних суди – у Чернігові (суд третього розряду), Ніжині та Стародубі (суди четвертого розряду). П'ятнадцять повітів, що входили до складу Чернігівської губернії було поділено між новоствореними судами. До юрисдикції Чернігівського окружного суду увійшли Городницький, Сосницький, Остерський, Козелецький, Чернігівський повіти. Ніжинського – Кролевецький, Борзенський, Конотопський, Глухівський, Ніжинський повіти. До Стародубського належали Мглинський, Суражський, Новозибківський, Новгород-Сіверський, Стародубський повіти [41, с. 170–171].

Ніжинський окружний суд, відкритий влітку 1874 р. налічував 18 членів. До них належали: очільник суду, товариш очільника, шість членів, два секретарі, п'ять помічників секретарів, прокурор, секретар прокурора, старший нотаріус [41, с. 170]. Кількість штату, окрім членів суду, залишався незмінним до 1918 р.

За час функціонування окружного суду з 1874 до 1918 р. на посаді очільника перебувало дев'ять осіб. Про сімох відомі достатньо детальні свідчення завдяки формулярним спискам, що зберігаються у Відділі державного архіву Чернігівської області у місті Ніжині.

Першим очільником Ніжинського окружного суду було призначено дійсного статського радника Ернеста Федоровича Бестрема. Очолював суд протягом чотирьох років, з 1874 до 1878 р. Керував облаштуванням будівлі для Ніжинського окружного суду [17]. Нажаль опрацьовані джерела не містять інформації про правника, рівень освіти, професійні навички та кар'єрний розвиток.

З 1878 р. посаду очільника Ніжинського окружного суду займав Микола Романович Гіппіус. У 1864 р. закінчив Імператорський Московський університет зі ступенем кандидата. У тому ж році влаштувався до 1-го відділення 6-го департаменту Сенату на посаду молодшого помічника секретаря. Кар'єру у судовому відомстві розпочав 1867 р. ставши кандидатом на судові посади при Тульському окружному суді. У цьому ж році отримав посаду судового слідчого на якій перебував два місяці, після чого було призначено товаришем прокурора Тульського окружного суду. Потім перевели до Саратовської судової палати, а через три роки до Харківської судової палати. Протягом року працював товаришем обер-прокурора кримінального касаційного відділу Сенату. У 1878 р. призначено очільником Ніжинського окружного суду на якій працював до 1881 р. [5, арк. 2–11].

Найдовше на посаді очільника суду перебував випускник Юридичного ліцею Князя Безбородько, таємний радник Лев Іванович Ланге. Очолював суд майже шістнадцять років, з 25 березня 1881 до 27 жовтня 1896 р. У 1843 р. закінчив юридичний ліцей, а відтак, належав до першого випуску за юридичним спрямуванням. Працював у Чернігівській палаті цивільного суду, Вологодській палаті кримінального суду, займав посаду Симбірського, Рязанського губернського прокурора, очолював Курську палату кримінального суду.

Через довготривалу та плідну роботу по судовому відомству, за розпорядженням Міністра юстиції у лютому 1866 р. був викликаний до Санкт-Петербургу для участі в обговореннях стосовно вдосконалення судової частини. Протягом шести років перебував у Санкт-Петербурзі та Москві, де отримав посаду завідувача канцелярії Міністерства юстиції, згодом призначений прокурором та членом Московської судової палати [6, арк. 3–12].

Л. Ланге зробив значний внесок для забезпечення престижу Ніжинського окружного суду, був значним практиком та теоретиком у сфері цивільного та кримінального права. Розробляв теоретичні основи функціонування мирового суду. Його праця «Настільна книга для мирових суддів при виконанні їх судових обов'язків», видана 1866 р., описувала сферу компетенції мирових суддів, порядок розгляду справ, форми для ведення документації по справах [22].

Завдяки активній участі у розробці судового законодавства, покращенні системи судочинства був відомий у судових колах імперії. За плідну та корисну службу був нагороджений рядом державних нагород: орденом Св. Станіслава 2 ст., орденом Св. Анни 1 та 2 ст., Св. Володимира 2 та 3 ст. Отримав чин таємного радника (III клас) [6, арк. 3].

Про значну роль Ланге свідчить і стипендія імені таємного радника Лева Івановича Ланге, заснована 1895 р. при Історико-філологічному інституті Князя Безбородько. У статуті стипендії вказувалося, що стипендіата буде обирати особисто Л. Ланге, а після його смерті загальні збори Ніжинського окружного суду. На стипендію могли претендувати лише діти та родичі чиновників, які служать в окрузі Ніжинського окружного суду. Кошти, у розмірі 1 тис. 450 руб. надали службовці суду, меценати та жителі міста [2, арк. 1–16]. Помер визначний судовий діяч 1906 р., яку члени суду назвали «тяжкою втратою для усієї суддівської родини» [6, арк. 30].

Про Миколу Степановича Грабора свідчень майже не зберіглося. На посаді очільника працював лише один місяць, з 12 грудня 1901 до 11 січня 1902 р. Відомо лише, що до Ніжина був членом Київської судової палати, після очолював Володимирський окружний суд [9, арк. 1–2].

Наступником був Юліан Іванович Рахальський, який керував судом з 1902 до 1907 р. Освіту здобув у Московському імператорському університеті зі ступенем кандидата юридичних наук. До приїзду у Ніжин працював судовим слідчим у Могилевській губернії, прокурором та товаришем прокурора Курського та Смоленського окружних судів. З 1886 р. очолював Великолуцький окружний суд [10, арк. 3–9].

Іван Андрійович Котляревський очолював суд чотири місяці з грудня 1901 до квітня місяця 1902 р. Освіту здобув в Імператорському училищі правознавства, отримавши після випуску чин 9-го класу. Службовців судового відомства часто переводили з одного місця роботи на інше. Формулярний список Котляревського тому яскраве підтвердження. Розпочавши кар'єру в одному з департаментів Міністерства юстиції, протягом 1870 – 1900-х років працював майже в кожному куточку імперії. Зокрема, у Псковському, Рязанському, Кам'янець-Подільському окружних судах на посадах товариша прокурора, товариша очільника суду. Був членом Варшавської судової палати. Очолював Катеринодарський, Кам'янець-Подільський окружні суди. З 1902 р. очолював цивільний департамент Київської судової палати [12, арк. 5–15].

Окрім діяльності практичної, працював у 2-му законодавчому відділі департаменту Міністерства юстиції, займав посаду діловода 11-го відділу комісії при міністерстві для перегляду судового законодавства. Входив до складу міністерської комісії, що займалася ревізією діловодства окружних судів та мирових дільниць імперії. Таким чином, працював у Бакинському, Ставропольському окружному суді та Армавірському мировому окрузі. Інтереси Котляревського не обмежувалися сферою права. У 1885–1886 рр. перебував у складі комісії при Міністерстві фінансів, яка розробляла правила відкриття в імперії заводів з випуску залізничних потягів [12, арк. 5–15].

Анатолій Миколайович Гофман, закінчив юридичний факультет Імператорського Казанського університету зі званням дійсного студента. До призначення очільником Ніжинського окружного суду працював судовим слідчим, займав посаду товариша прокурора, був членом Саратовської судової палати. Ніжинським судом керував протягом чотирьох років, з 1907 до 1911 р. [14, арк. 5–12].

Останнім очільником суду був уродженець Сосницького повіту Чернігівської губернії Олександр Сергійович Байбаков. Освіту здобув в університеті Святого Володимира на юридичному факультеті. У 1868 р. зарахований кандидатом на посаду до Чернігівської палати кримінального суду. До відкриття окружних судів на території Чернігівської губернії працював судовим слідчим у Стародубському, Новгород-Сіверському повітах. У 1876 р. був призначений на посаду прокурора Стародубського окружного суду. Після введення судових уставів на території Київської губернії переведено на посаду товариша прокурора Київської судової палати. З 1909 до 1911 очолював Уманський, а з 1911 до 1918 р. Ніжинський окружний суд [15, арк. 6–14].

Важливу керівну роль займали товариші очільників. Протягом існування Ніжинського окружного суду, на посаді перебувало семеро осіб. Першим було затверджено Григорія Івановича Жуковського, який 1858 р. закінчив курс правових наук у С.-Петербурзькій

гімназії. Протягом двох років працював на посаді секретаря губернського правління Оренбурзької губернії. Був причетний до введення в дію положень 19 лютого 1861 р., за що у 1863 р. отримав відповідну відзнаку.

Надалі кар'єра продовжувалася у Самарській губернії, де займав посади секретаря Дворянського зібрання, мирового судді, був членом Самарської палати кримінального та цивільного суду, Самарського окружного суду. У травні 1874 р. затверджений на посаді товариша очільника Ніжинського окружного суду. У Ніжині працював чотири роки, потім переведено до Радомського окружного суду на посаду очільника [3, арк. 2–10].

Дмитро Олександрович Вікторів закінчив курс юридичних наук в Імператорському Харківському університеті, після чого перебував кандидатом на судову посаду при Орловському окружному суді. У 1868–1872 рр. виконував обов'язки секретаря цивільного та кримінального відділів. З 1872 до 1878 р. перебував на посаді Орловського окружного суду. У Ніжинському окружному суді працював протягом п'яти років, з 1878 до 1883 р. [4, арк. 2–6].

Йосиф Михайлович Пашковський у 1867 р. закінчив Імператорський університет правознавства. Свою кар'єру також розпочав з посади кандидата на судову посаду у Псковському окружному суді. Там же з 1868 до 1875 р. обіймав посаду судового слідчого, у тому числі по важливим справам.

Протягом року був на посаді почесного мирового судді Козелецького мирового округу. У 1876 р. за наказом Міністра юстиції виступав наглядачем за проведенням слідства в одному з відділень Волзько-Камського банку. З 1880 р. перебував на посаді товариша очільника Казанського окружного суду. У листопаді 1883 р. було переведено до Ніжинського окружного суду де працював протягом десяти років. У 1893 р. було переведено на посаду члена Одеської судової палати [7, арк. 2–9].

Віктор Васильович Попов закінчивши Пермську гімназію 1859 р. вступив на службу до Пермського губернського правління зі званням канцелярського служителя. Протягом 1861–1864 рр. працював на посаді столоначальника, а потім пішов у відставку за власним бажанням. Для вдалої кар'єри та можливості займати керівні посади у 1871 р. закінчив Імператорський Казанський університет, після чого вступив на службу до Саратовської судової палати помічником секретаря кримінального департаменту.

Протягом 1876–1893 років був членом Ізюмського, Київського окружних судів. Під час роботи у Києві очолював цивільний відділ. З 1893 до 1902 р. працював у Ніжині. Напевно його кар'єра і далі б продовжувалася у повітовому місті, однак через сім'ю, яка проживала у Києві, попросив перевести на колишнє місце роботи [8, арк. 12–16].

Микола Федорович Івенсен перебував на посаді товариша очільника з 1902 до 1906 р.. У 1874 р. здобув освіту в Імператорському університеті Св. Володимира зі ступенем кандидата юридичних наук. Завдяки вченому ступеню, 1880 р. отримав чин колезького секретаря. У 1874–1880 р. працював у Волинській палаті кримінального та цивільного суду на посадах судового слідчого, товариша прокурора. Був членом Житомирського та Уманського окружних судів. У 1902 р. отримує посаду товариша очільника Ніжинського окружного суду на якій працював до 1906 р. [11, арк. 5–10].

Іван Георгійович Орленко навчався на юридичному факультеті Новоросійського університету. Протягом п'яти років, з 1875 до 1880, працював на посадах секретаря, помічника судового слідчого в Одеському та Херсонському окружних судах. Після було переведено до Подільської палати кримінального та цивільного суду. Працював судовим слідчим у Кам'янець-Подільському окружному суді. Окрім оплачуваної роботи, паралельно був почесним мировим суддею Старокостянтинівського округу Волинської губернії. На даній посаді перебував два терміни з 1887 до 1903 р.. З 1906 до 1912 р. працював у Ніжині [13, арк. 1–10].

Останнім керуючу посаду у Ніжинському суді займав Петро Олексійович Луцкевич. Освіту отримав в університеті Св. Володимира. На відміну від решти керівників Ніжинського окружного суду, професійне зростання відбувалося на посаді мирового судді.

Одразу після закінчення університету 1888 р., влаштувався на роботу до канцелярії з'їзду мирових суддів Сквирського округу Київської губернії. У 1889 р. став почесним мировим суддею округу на якій перебував до 1903 р.. Після став членом Київського окружного суду. У 1905 та 1909 р. очолював Сквирську повітову комісію стосовно виборів до Державної думи. У 1912 р. отримав посаду у Ніжині де і працював до повалення царського режиму [16, арк. 2–6].

Таким чином, аналіз освітнього та професійного рівнів очільників Ніжинського окружного показав, що шестеро з дев'яти осіб мали вищу юридичну освіту. Ідентифікувати кар'єру Е. Бестрема, М. Шугурова, М. Грабора не вдалося. Однак враховуючи законодавство та охарактеризовані тенденції можемо стверджувати, що вони також закінчили вищі навчальні заклади. Стосовно товаришів очільників, дослідили кар'єру усіх семи осіб, які мали вищу юридичну освіту.

Охарактеризовані чиновники у різні роки навчалися: О. Байбаков, М. Івенсен, П. Луцкевич в Імператорському університеті Св. Володимира; А. Гофман, В. Попов в Імператорському Казанському університеті; М. Гіппіус, Ю. Рахальський в Імператорському Московському університеті; Л. Ланге в Юридичному Ліцеї Князя Безбородько; Д. Вікторов в Імператорському Харківському університеті; І. Котляревський в Імператорському училищі правознавства; Г. Жуковський в Санкт–Петербурзькій гімназії, Й. Пашковський в Імператорському університеті права, І. Орленко в Новоросійському університеті.

Отже, чиновники проходили тривалу практичну підготовку у судових установах, що вказує на суворі умови добору на керівну посаду. Протягом служби усі без винятку проходили її від нижчих до вищих щаблів. Звертає на себе увагу і часте переміщення осіб між судовими установами імперії, що можливо пояснити декількома причинами. Перша, у державі дійсно не вистачало кадрів з відповідною освітою, особливо на етапі запровадження реформи. По–друге, держава намагалася наділяти судовою владою лише тих осіб, яких вважала благонадійними. Третя причина криється у бажанні влади надати чиновникам якомога більше практичного досвіду.

Важливо відзначити, що очільники суду володіли не лише високими практичними навичками, але і бути причетними до розробки системи законодавства імперії. Л. Ланге протягом шести років перебував у столиці, де приймав участь в роботі комісії стосовно покращення судоустрою. Товариш очільника Г. Жуковський нагороджений знаком «За введення у дію Положення 19 лютого 1861 року». Як бачимо, робота судді у пореформенній Російській імперії вимагала глибоких юридичних знань та професійних якостей.

Список використаних джерел

1. Алещенко І. О. Формування та діяльність окружних судів Сумщини. *Форум права*. 2012. № 1. С. 28–34.
2. Відділ державного архіву Чернігівської області у місті Ніжин (далі ВДАЧОН). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 1–16.
3. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 2–10.
4. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 2–6.
5. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 2 – 11.
6. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 409. Арк. 3–12.
7. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 2–9.
8. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 520. Арк. 12–16.
9. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 597. Арк. 1–2.
10. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 603. Арк. 3–9 зв.
11. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 609. Арк. 5–10.
12. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 5–15 зв.
13. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 654. Арк. 1–10.
14. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 671. Арк. 5–12.
15. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 716. Арк. 6–14.

16. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 738. Арк. 2–6.
17. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 8. 137 арк.
18. Виленский Б.В. Судебная реформа и контр реформа в России. Саратов. Приволж. кн. изд-во. 1969. 400 с.
19. Гессен И.В. Великие реформы 60-х гг. в прошлом и настоящем. Судебная реформа. СПб.: кн. изд-во П. П. Геркушина и К. 1905. 267 с.
20. Календарь Черниговской губернии на 1900 год. Издание Черниговского Губернского статистического комитета. Чернигов. 1900. 192 с.
21. Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. М.: изд-во И. Д. Сытина, 1914. 295 с.
22. Ланге Л.И. Настольная книга для мировых судей при исполнении судебных их обязанностей. Москва: Типография М. П. Захарова. 1866. 64 с.
23. Лейкина-Свирська В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. М.: Мысль. 1971. 368 с.
24. Максимов О.В. Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Житомир. 2016. 186 с.
25. Министерство юстиции за 100 лет, 1802–1902 гг. Исторический очерк. Спб. 1902. 340 с.
26. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х гг. XIX в. М.: Наука. Ленинградское отделение, 1984. 260 с.
27. Обзор Черниговской губернии по годам. 1875 год. Чернигов. Тип. губ. Правления. 1876. 47 с.
28. Обзор Черниговской губернии по годам. 1884 год. Чернигов. Тип. губ. Правления. 1885. 51 с.
29. Обзор Черниговской губернии по годам. 1900 год. Чернигов. Тип. губ. Правления. 1901. 16 с.
30. Обзор Черниговской губернии по годам. 1907 год. Чернигов. Тип. губ. Правления. 1908. 67 с.
31. Плетнев В. Работы по составлению проектов судебного преобразования до 1861 г. Судебная реформа/ под ред. Н.В. Давыдова и Н. Н. Полянского. М. 1915. 302 с.
32. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). Соб. (1646–1825). Т. 6 (1720–1722). № 3890.
33. Поляков І.І. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за Судовою реформою 1864 року (60–90-ті роки XIX ст.): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Харків, 2002. 20 с.
34. ПСЗРИ. Соб. (1646–1825). Т. 23 (1789 – 6 ноября 1796). № 16930.
35. ПСЗРИ. Соб. (1646–1825). Т. 27 (1802–1803). № 20597.
36. ПСЗРИ. Соб. (1646–1825). Т. 7 (1723–1727). № 4449.
37. ПСЗРИ. Соб. (1646–1825). Т.30 (1808–1809). № 23771.
38. ПСЗРИ. Соб. (1825–1881). Т. 39 (1864). Ч. 2. № 41475
39. ПСЗРИ. Соб. (1825–1881). Т. 40 (1865). Ч. 2. № 42587.
40. ПСЗРИ. Соб. (1825–1881). Т. 9 (1834). № 7224.
41. ПСЗРИ. Соб. 1825–1881 рр. Т. 48 (1873) Ч. 3: Штаты и таблицы. С. 170–171.
42. Самойленко Г.В. Ніжинська філологічна школа (1820–1990). *Українська біографістика*. 1996. № 1. С. 147–151.
43. Филиппов М.А. Судебная реформа в России. Т. 1., Ч.1. СПб. 1871. 622 с.
44. Шандра В.С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 92–111.
45. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов. 1974. 190 с.

References

1. Aleshchenko, I.O. (2012). Formuvannia ta diialnist okruznykh sudiv Sumshchyny [Formation and activity of district courts of Sumy region]. *Forum prava – Forum of law*, 1, 28–34 [in Ukrainian].
2. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivskoi oblasti u misti Nizhyn (VDACHON) [Nizhyn state archive of Chernihiv region in the city of Nizhyn]. F. 358. Op. 1. Spr. 124. Ark. 1–16 [in Ukrainian, in Russian].
3. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 354. Ark. 2–10 [in Ukrainian, in Russian].
4. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 391. Ark. 2–6 [in Ukrainian, in Russian].
5. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 394. Ark. 2–11 [in Ukrainian, in Russian].
6. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 409. Ark. 3–12 [in Ukrainian, in Russian].
7. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 420. Ark. 2–9 [in Ukrainian, in Russian].
8. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 520. Ark. 12–16 [in Ukrainian, in Russian].
9. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 597. Ark. 1–2 [in Ukrainian, in Russian].
10. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 603. Ark. 3–9 zv. [in Ukrainian, in Russian].
11. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 609. Ark. 5–10 [in Ukrainian, in Russian].
12. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 613. Ark. 5–15 zv. [in Ukrainian, in Russian].
13. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 654. Ark. 1–10 [in Ukrainian, in Russian].
14. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 671. Ark. 5–12 [in Ukrainian, in Russian].
15. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 716. Ark. 6–14 [in Ukrainian, in Russian].
16. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 738. Ark. 2–6 [in Ukrainian, in Russian].
17. VDACHON. F. 358. Op. 1. Spr. 8. 137 ark. [in Ukrainian, in Russian].
18. Vylenskyi, B.V. (1969). Sudebnaia reforma y kontr reforma v Rossyy [Judicial reform and counter-reform in Russia.]. Saratov. Pryvolzh. kn. yzd-vo.. 400 [in Russian].
19. Hessen, Y.V. (1905). Velykye reformy 60-kh hh. v proshlom y nastoiashchem [Great reforms of the 60 s. past and present]. Sudebnaia reforma. SPb.: kn. yzd-vo P. P. Herkushyna y K., 267 [in Russian].
20. Kalendar Chernyhovskoi hubernyy na 1900 hod [Calendar of the Chernihiv province for 1900]. Yzdanye Chernyhovskoho Hubernskoho statystycheskoho komyteta. Chernyhov. 1900. 192 [in Ukrainian, in Russian].
21. Kony, A.F. (1914). Ottsi y dety sudebnoi reform [Fathers and children of judicial reform]. M.: yzd-vo Y.D. Sytna, 295 [in Ukrainian, in Russian].
22. Lanhe, L.Y. (1866). Nastolnaia knyha dlia myrovykh sudei pry yspolnenyy sudebnykh ykh obiazannosti [Handbook for justices of the peace in the performance of their judicial duties]. Moskva: Typohrafiya M. P. Zakharova, 64 [in Ukrainian, in Russian].
23. Leikina-Svirskaya, V.R. (1971). Yetellyhentsyia v Rossyy vo vtoroi polovynе XIX veka [Intelligentsia in Russia in the second half of the nineteenth century]. M.: Mysl. 368 [in Russian].
24. Maksymov, O.V. (2016) Zhytomyrskiy okruznyi sud u systemi realizatsii sudovoi reformy 1864 roku v Pravoberezhnii Ukraini [Zhytomyr District Court at the System of Implementation of the Ship Reform of 1864 in Right-Bank Ukraine]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. Zhytomyr. 186 [in Ukrainian].
25. Mynysterstvo yustytsyy za 100 let, 1802–1902 hh. Ystorycheskyi ocherk [Ministry of Justice for 100 years, 1802–1902 Historical outline]. Spb. 1902. 340 [in Ukrainian, in Russian].
26. Nardova, V.A. (1984). Horodskoe samoupravlenye v Rossyy v 60-kh – nachale 90-kh hh. XIX v. [City self-government in Russia in the 60s – early 90s. 19th century] M.: Nauka. Lenynhradskoe otdelenye, 260 [in Russian].
27. Obzor Chernyhovskoi hubernyy po hodam. 1875 hod [Overview of the Chernihiv province by years. For 1875]. Chernyhov. Typ. hub. Pravlenyia. 1876. 47 [in Ukrainian, in Russian].
28. Obzor Chernyhovskoi hubernyy po hodam. 1884 hod [Overview of the Chernihiv province by years. For 1884.]. Chernyhov. Typ. hub. Pravlenyia. 1885. 51 [in Ukrainian, in Russian].

29. Obzor Chernyhovskoi hubernyy po hodam. 1900 hod [Overview of the Chernihiv province by years. For 1900]. Chernyhov. Typ. hub. Pravleniya. 1901. 16 [in Ukrainian, in Russian].
30. Obzor Chernyhovskoi hubernyy po hodam. 1907 hod [Overview of the Chernihiv province by years. For 1907]. Chernyhov. Typ. hub. Pravleniya. 1908. 67 [in Ukrainian, in Russian].
31. Pletnev, V. Raboty po sostavleniyu proektov sudebnogo preobrazovaniya do 1861 h. Sudebnaia reforma [Work on the drafting of judicial reform before 1861 Judicial reform] pod red. N. V. Davydova y N.N. Polianskoho. M, 1915. 302 [in Russian].
32. Polnoe sobranie zakonov Rosyiskoi ymperyy [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sob. (1646–1825). T. 6 (1720–1722). № 3890 [in Ukrainian, in Russian].
33. Poliakov, I.I. (2002). Orhanizatsiia ta diialnist sudovykh orhaniv Tavriiskoi hubernii za Sudovoio reformoiu 1864 roku (60–90-ti roky XIX st.) [Organization and activity of the judicial bodies of Tavia province according to the Judicial Reform of 1864 (60s – 90s of the 19th century)]. *Candidate's thesis*. Yaroslav Mudryi National Law Academy. Kharkiv [in Ukrainian].
34. Polnoe sobranie zakonov Rosyiskoi ymperyy [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1646–1825). Vol. 23 (1789 – 6 noiabria 1796). № 16930 [in Ukrainian, in Russian].
35. Polnoe sobranie zakonov Rosyiskoi ymperyy [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1646–1825). Vol. 27 (1802–1803). № 20597 [in Ukrainian, in Russian].
36. Polnoe sobranie zakonov Rosyiskoi ymperyy [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1646–1825). Vol. 7 (1723–1727). № 4449 [in Ukrainian, in Russian].
37. Polnoe sobranie zakonov Rosyiskoi ymperyy [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1646–1825). Vol. 30 (1808–1809). № 23771 [in Ukrainian, in Russian].
38. Polnoe sobranie zakonov Rosyiskoi ymperyy [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1825–1881). Vol. 39 (1864). P. 2. № 41475 [in Ukrainian, in Russian].
39. Polnoe sobranie zakonov Rosyiskoi ymperyy [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1825–1881). Vol. 40 (1865). P. 2. № 42587 [in Ukrainian, in Russian].
40. Polnoe sobranie zakonov Rosyiskoi ymperyy [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1825–1881). Vol. 9 (1834). № 7224 [in Ukrainian, in Russian].
41. Polnoe sobranie zakonov Rosyiskoi ymperyy [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1825–1881). Vol. 48 (1873) P. 3: Shtaty y tabely, 170–171 [in Ukrainian, in Russian].
42. Samoilenko, H.V. (1996). Nizhynska filolohichna shkola (1820–1990) [Nizhyn Philological School (1820–1990)]. *Ukrainska bihrafistyka – Ukrainian biography*, 1, 147–151 [in Ukrainian].
43. Fylyppov, M.A. (1871). Sudebnaia reforma v Rosyiy [Judicial reform in Russia.]. Vol. 1., P. 1. SPb., 622 [in Russian].
44. Shandra, V.S. (2013) Dolannia kadrovoho defitsytu pid chas liberalnykh reform 1860–1870-kh rr.: osoblyvosti ukrainskykh gubernii Rosiiskoi imperii [Dolannya staff shortage under the hour of liberal reforms of the 1860s – 1870s: features of the Ukrainian provincial Russian empire]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, 92–111 [in Ukrainian].
45. Shcherbyna, P.F. (1974). Sudebnaia reforma 1864 hoda na Pravoberezhnoi Ukrainy [Judicial reform of 1864 in Right-bank Ukraine]. Lvov, 190 [in Russian].

Тарасенко О.Ф.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин, Національний університет
«Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка
(Україна, Чернігів), Simon67@ukr.net

ПРИЧТ У СТРУКТУРІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

DOI: 10.5281/zenodo.7267254

Стаття присвячена базовій структурі Чернігівської єпархії в ХІХ – на початку ХХ ст. Церковний причт виконували ключову функцію єпархіального управління і церковного служіння на місцевому рівні. У статті розглядаються питання форм і способів формування церковного кліру. Розглядаються питання повноважень церковного кліру. Це залежало від проведених церковних реформ протягом ХІХ ст. Вивчаються особливості його складу і діяльності. Уряд і Св. Синод йшли шляхом оптимізації церковного причту. Вони скорочували кількість парафій та ущільнювали церковний клір. Усе це робилося з метою заощадження державних коштів. Утримання церковного кліру покладалася майже цілком на парафіян. За спостереженнями автора, українська парафія на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. почала втрачати притаманну раніше їй здатність до самоорганізації. Поширення кріпацтва, викачування державою економічних і людських ресурсів, опіка держави над Православною церквою призвели до деякої байдужості значної частини парафіян до внутрішнього церковно-парафіяльного життя (не до сакрального). Бідність, злиденність, безперспективність спричинили дві речі: тенденції до станової замкнутості та втрата церковних маєтків і земель внаслідок експропріації урядом Російської імперії. У першій причині були винні й духовенство, й імперська влада. Духовенство бажала, держава заохочувала. Друга причина цілком лежить на відповідальності імперії.

Абсолютна більшість претендентів на священство складалася з молодих людей, випускників семінарій, або тих, які не закінчили семінарію. Систематична практика «одобрения» чи просто погодження з громадою/парафією кандидатури священика та інших членів причту тривала до парафіяльної реформи 1840-х рр. Потім ще деякий час віруючі намагалися зберегти цю практику. Поодинокі скарги на причт чи оскарження кадрових призначень у парафіях траплялися і надалі, але з другої половини ХІХ ст. архієрей самостійно вирішував у єпархії, кого на яке причетницьке місце призначати, міг піти на зустріч побажанням громади, проте побажання не було пріоритетним.

Ключові слова: Церква, церковна структура, Чернігівська єпархія, духовенство, парафія, церковний клір.

Tarasenko O.F.,
Candidate of historical sciences,
Associate professor of the Department of world history,
National University «Chernihiv collegium»
named after T.G. Shevchenko
(Ukraine, Chernihiv), Simon67@ukr.net

Church in the structure of Chernihiv diocese in the 19th – at the beginning of the 20th century

The article is devoted to the basic structure of the Chernihiv Diocese in the 19th and early 20th centuries. Church parishes performed the key function of diocesan administration and church service at the local level. The article examines the issues of forms and methods of formation of the church clergy. Issues of powers of the church clergy are being considered. It depended on church reforms carried out during the 19th century. Peculiarities of its composition and activity are studied. The government and the Holy Synod followed the path of optimizing church communion. They reduced the number of

parishes and condensed the church clergy. All this was done in order to save state funds. The maintenance of the church clergy depended almost entirely on the parishioners. According to the author's observations, the Ukrainian parish at the turn of the 18th–19th centuries. began to lose her previously inherent ability to self-organize. The spread of serfdom, the draining of economic and human resources by the state, and the state's guardianship of the Orthodox Church led to some indifference of a significant part of the parishioners to the internal church and parish life (not to the sacred). Poverty, destitution, and hopelessness were caused by two things: the tendency toward social isolation and the loss of church estates and lands as a result of expropriation by the government of the Russian Empire. Both the clergy and the imperial authorities were guilty of the first reason. The clergy wanted it, the state encouraged it. The second reason lies entirely with the responsibility of the empire.

The absolute majority of candidates for the priesthood consisted of young people, graduates of seminaries, or those who did not graduate from seminary. The systematic practice of “approving” or simply agreeing with the community/parish of the candidacy of the priest and other members of the parish continued until the parish reform of the 1840s. Then for some time the believers tried to preserve this practice. Single complaints against priests or appeals against personnel appointments in parishes continued to occur, but from the second half of the 19th century. the bishop independently decided in the diocese who to appoint to which place of communion, he could go to the meeting at the request of the community, but the request was not a priority.

Key words: Church, church structure, Chernihiv Diocese, clergy, parish, church clergy.

Постановка проблеми. На базовому рівні церковної структури знаходиться парафія, яку очолює настоятель (ієрей, протоієрей). Здійснювати церковні обряди йому допомагали або диякон, або дячок, пономар, псаломщик. Разом вони складають причт або клір церкви. Усі церковні реформи, що відбувалися в досліджуваній нами період, були спрямовані на вирішення, насамперед, організаційних і матеріальних проблем на парафіяльному рівні. Навіть, духовно-освітні реформи мали свою реформаторську логіку лише в конкретному кінцевому результаті: як найкраще підготувати майбутніх пастирів до служіння. Головною проблемою церковного життя РПЦ у XVIII ст. була проблема фінансування церковних структур, насамперед, утримання причтів. Держава приватизувала не лише церковні маєтності, вона приватизувала всю Православну церкву в сенсі матеріального її існування, узяла на себе вирішення фінансових проблем. Однак, уже на початку XIX ст. стало зрозумілим, що до всіх інших численних державних витрат додаток у вигляді величезної структури церкви просто не підйомний.

Метою дослідження є з'ясування форм і методів формування парафіяльного кліру, обсягу повноважень, ефективності та особливостей функціонування в системі управління Чернігівської єпархії в XIX – на початку XX ст.

Джерельна база дослідження. Досліджень, присвячених безпосередньо парафіяльному причту (кліру) у Чернігівській єпархії, немає. Натомість, джерельна база наукової проблеми досить велика й репрезентативна. Основний масив документів знаходиться у фонді Чернігівської духовної консисторії, який зберігається в державному архіві Чернігівської області. Цю джерельну основу значно доповнюють матеріали архівних фондів Св. Синоду і канцелярії обер-прокурора Св. Синоду.

Виклад основного матеріалу. Парафіяльні реформи 1840-х рр. і 1860 – 1870-х рр. були зумовлені потребою поліпшення матеріального становища церковного кліру шляхом збільшення державного фінансування. Коштів у державі бракувало, тому спосіб розв'язання проблеми був обраний найпростіший: скорочення кількості парафій шляхом об'єднання, а відтак, чисельності причтів. Хоча в першій третині XIX ст. у Чернігівській єпархії траплялися випадки відкриття нових парафій або формування подвійного причта при парафії, але на прохання парафіян. Наприклад, у 1821 р. парафіяни Успенської церкви заштатного міста Погар Стародубського повіту ініціювали створення другого причта [1]. У документальному матеріалі надibuємо й на зворотні випадки. Наприклад, у 1823 р. жителі містечка Олександрівка Сосницького повіту зверталися до архієрея з проханням з двох місцевих церков і парафій створити одну парафію при церкви Сходження Св. Духа [2].

Значне кадрове напруження ми спостерігаємо в наслідок парафіяльної реформи 1843 р. [3]. Часто на одне місце претендували одразу кілька кандидатів. У такому випадку вибір залежав від підходу до справи конкретного чернігівського архієрея. Так, на вакантне ієрейське місце Покровської церкви с. Велика Загорівка після смерті священника Дмитра Чудновського у 1844 р. претендувало декілька кандидатів, серед яких була одна священницька дочка (дівчина). Чернігівський архієпископ Павло (Подлипський) видав священницьке місце учню семінарії Матвієнку, бо той був сиротою [4, арк. 1–14зв.]. Іноді боротьба за священницьке місце закінчувалася джентльменською угодою. Так, у 1844 р. постало питання про скорочення одного ієрейського місця в парафії Воскресенської церкви с. Носівка Ніжинського повіту. На тоді там служили три священника – Іоан Турик, Симеон і Іоан Малютіни. 30 січня 1845 р. вони подали спільне прохання владиці залишити їх на місці і зауважили, що готові жалування двох ієреїв по-братськи ділити на трьох. Парафіяни Воскресенської церкви, дізнавшись про таку угоду, надіслали до архієрея зобов'язання утримувати усіх трьох батюшок [5, арк. 15–25 зв.].

Реформа 1840-х рр. запровадила штатну диференціацію парафій. Клас церкви визначив склад причту і обсяг державного фінансування. Парафії поділили на 7 класів у залежності від кількості парафіяльних душ. Протягом 1869–1873 рр. парафії було реорганізовано. Поділ церков на класи ліквідовано, дрібні церкви приєднані до великих з поділом на головний храм і на приписні до нього. Священик головного храму був настоятелем парафії, а священники приписних – його помічниками. Оклади всього сільського духовенства були однакові: священники-помічники отримували на 1/3 менше за настоятеля, а псаломщики менше на 2/3 від настоятеля.

Згідно з правилами, ухваленими 1869 р., диякони в штаті причту передбачали лише в церквах С-Петербурга і Москви, кафедральних і міських соборах, у церквах, що знаходилися на особливому положенні, як-от кладбищенські, єдиновірні.

Якщо 1840-х рр. ліквідація/об'єднання парафій пройшла в наказному порядку, наступна подібна реформа супроводжувалася обговоренням. Іншими словами, власті цікавив зворотній зв'язок. Звісно, публічне обговорення реформи стало можливим унаслідок ліберальних реформ у Російській імперії, коли в уряді переважали реформатори. Які результати принесла реформа? Чи зросло матеріальне становище духовенства і фінансові можливості парафій? Вочевидь, так. Але, на нашу думку, вирішальне значення в цьому питанні мала ідея створення парафіяльних попечительств.

Однак, реформа мала також доволі негативні наслідки, що розуміли деякі тогочасні священники Чернігівської єпархії. Так, прот. Василь Ольшанський на запит про реформу 1870-х рр. наголосив: «Но, что еще сказать о нравственно-религиозном состоянии прихожан при закрытии малочисленных приходов? Какое величайшее нравственное зло может произойти от такого мероприятия и уже происходит? Этим положением дается полный разгул расколу, раскольники рыщут всюду, как злохищные волки, готовые тузить словесных овец православных, как бы не имеющих доброго пастыря своего» [6, арк. 1 зв.].

У 1836 р. синодальним наказом було визначено, що церковний причт парафії, або кафедральних соборів користуються однаковими по формі печатками. На печатці мав бути зображений державний герб з написом по слов'янські назви церкви [7]. Такими печатками користувалися також цивільні установи, де написи були зроблені «гражданським шрифтом».

Поширеним способом заняття вакансій церковного причту в Старій Україні був вільний вибір громадою з поміж кандидатів, які могли з'явитися з будь-якої соціальної групи. Зазвичай між кандидатами і парафіянами укладалися контракти/договори. Дослідник церковних контрактів В. Модзалевський зазначав, що з другої половини XVIII ст. стає помітним занепад значення договорів, які поступово перетворюються на фікцію, а потім і зовсім зникають [8, с. 48], але, як засвідчує джерельний матеріал XIX ст., практика з укладанням контрактів припинилася не одночасно, вона еволюціонувала чи деградувала протягом тривалого часу, аж до середини XIX ст. Зберігалось також законодавче право вступати до лав білого духовенства вихідцям з будь-якого соціального стану, крім кріпосних (§ 269 Закону про стани) [9].

Як у першій половині XIX ст. відбувалося призначення на вакансію парафіяльного священика? Кандидат подавав прохання на ім'я владики. Після того, або до того заручався підтримкою парафії у вигляді підписаного парафіянами «одобрения». Потім проходив екзамен з катехізису (екзаменаторами зазвичай були чернігівські кафедральні протоієреї), сповідувався й отримував письмовий дозвіл духовника на висвячення. Архієрей призначав дату висвячення кандидата, зазвичай, у якомусь храмі Чернігова, висвячував його і видавав «ставлену» грамоту. Висвячений священик з свого боку підписував ієрейську присягу.

У механізмі призначення парафіяльних священиків поступово відбувалися якісні та формальні зміни. Кандидатами на заміщення посад були майже виключно вихідці з духовного стану, зазвичай, вихованці Чернігівської духовної семінарії. Друге суттєве зрушення: формально виборність священиків існувала, але, дедалі більшого поширення набував спадковий порядок заміщення вакансій, хоча й надалі форма виборності зберігалася. Так, у березні 1800 р. студент філософського класу Чернігівської духовної семінарії Семен Смяловський, син свящ. Петра Смяловського, звернувся до єпископа Малоросійського Віктора (Садковського) з проханням висвятити його в священики соборної церкви святителя Христова Миколая Старого, що у м. Стародубі. Місце було вибрано не випадково. Семен до того встиг одружитися з дочкою покійного священика цієї церкви Федора Сапковського – Пелагеєю. Прохання завірив Стародубський благочинний протоієрей, зазначивши, що Семен Смяловський «церковный устав знает, поведения добропорядочного, о себе показал, что он книжицу, названную кратный катихизис у себя имеет и до надлежащего места по ней изучил» [10, арк. 1–1 зв.]. Єпископ Віктор (Садковський) відправив прохача до Стародуба за отриманням від парафіян «одобрения». Друкований бланк (формуляр) документу Семен Смяловський одержав у Чернігівській дикастерії. Лишалось тільки вписати в документ прізвище і обсяг зобов'язань парафіян перед священиком. Документ мав бути підписаний членами парафії. Слід відзначити, що чесноти кандидата на бланку «одобрения» були вже надруковані. А саме зазначалося, що він «ест человек добрый, не пьяница, в делостроительстве своем не ленивый, не клеветник, не сварлив, не любодейца, не бийца, в воровстве и обманах не изоблеченный, добронравен и поведения честного, и потому мы его желаем иметь при нашем приходе» [10, арк. 2–3]. Документ підписали у відповідності до станової приналежності парафіян: чиновники (регістратори, корнети), дворяни, міщани, а за неграмотних парафіян дворяни «руку приложили». Після одержання такого документу кандидат висвячувався архієреєм.

Дедалі частіше ініціаторами заміщення ієрейських посад виступали чинні священики, які намагалися передати свої парафії синам, зятям або іншим родичам. Але і у цьому випадку потрібне було «одобрение» громади. Це добре ілюструє справа заміщення посади священика Миколаївської парафії м-ка Седнів. 30 травня 1812 р. Чернігівському архієпископу Михаїлу (Десницькому) подав тієї церкви свящ. Георгій Однорал прохання такого змісту: «Пришедши в крайнюю слабость моего здоровья, а более то, что лишился глаза чрез что исправляю должность мою с нуждою, а как я имею у себя дочь возрастную, то повергая себя к святительским вашего высокопреосвященства стопам прошу определить из богословов к оной дочери моей в мужа к занятию моего штатного священнического места, и о сем участвует меня вашею архипастырскою резолюциею» [11, арк. 25–25 зв.]. Архієпископ Михаїл (Десницький) наклав резолюцію згідно з законодавством: «Кто проситель ко увольнению от должности лет правильных не имеет, то без особого лекарского свидетельства о слабостях его здоровья ни он не может быть уволенным, ни другой на место его произведенным, о чем и объявить ему чрез благочинного». Але справа мусила тривати далі. Георгій Однорал, напевно, добув таки довідку про свою слабкість, або інакше переконав архієрея в доцільності своєї відставки. Через деякий час він знову подав прохання.

На запит про кандидатуру в зятя відгукнувся семінарист Марко Корнух, син диякона с. Смяч Городницького повіту, щоправда, студент не богословського, як просив Георгій Однорал, а вищого риторичного класу Чернігівської духовної семінарії. На якості майбутнього чоловіка й священика, гадаємо, це суттєво не вплинуло. У проханні про звільнення Марка Корнуха з семінарії зазначалося, зокрема, що його батько помер і тепер він не має матеріальних

засобів продовжувати навчання. Напевно, це відповідало дійсності, але й тогочасне діловодство вимагало більш поважної причини лишити семінарію, ніж одруження. 30 вересня 1812 р. Марку Корнуху видали «білет» аби він виїхав до Седнева й отримав «одобрение» від тамтешніх парафіян. Тоді ж, напевно, мало відбутися перше побачення з нареченою. Обидві місії були успішно виконані. Далі процедура тривала по знайомій нам схемі. Під час звільнення Марка Корнуха правління Чернігівської духовної семінарії видало свідоцтво, що він «учения средственнаго, поведения изряднаго, лет от роду 21», після чого він відправився до своєї нареченої. 30 жовтня 1812 р. березенський благочинний прот. Макарій Риндовський видав свідоцтво про те, що 20 жовтня він обвинчав Марка Корнуха з Марфою Однорал. Перед висвяченням у священники Марко Корнух екзамнувався. Чернігівський кафедральний прот. Іоанн Єленев доповів архієрею, що ставленик «катехизис знает наизусть». Духовник ігумен Герман сповідував Корнуха і не знайшов перешкод для висвячення його в ієреї. 24 листопада 1812 р. у чернігівській міській Єкатерининській церкві Корнуха посвятили в диякони, а 4 грудня – в ієреї. Останній документ в процедурі засвідчував, що «новорукоположенный Марк Корнух к Седневской Николаевской церкви священнослужению изучился», і 15 грудня він отримав ставлену грамоту. Свящ. Георгій Однорал зі свого боку надав підписку, що після висвячення Марка Корнуха і призначення його на парафію, він не буде виконувати «треби» без спеціального дозволу архієрея [11, арк. 8]. Коли священник виходив за штат, благочинний мав негайно у нього відібрати ставлену грамоту та інші документи на право займати посади, а також підписку про невтручання у відправленні треб, і все це передати до консисторії.

Заміщення дияконських і інших клірових посад також супроводжувалося укладанням і підписанням «одобрения». Так, у 1812 р. Антон Гордієвський отримав «одобрение» бути дияконом Чернігівської Миколаївської церкви. Першим документ підписав настоятель церкви. Серед підписів є також автограф віце-губернатора Чернігова Олексія Бутовича, який був членом парафії [12, арк. 1–5].

У першій половині XIX ст. не лише контракти стали формальними, але й відсторонення священників від парафії в разі порушення ними домовленостей було практично унеможливлено. Парафіяни вже не мали змоги розірвати «одобрение», а лише подавали скаргу архієреєві. Так, у 1812 р. парафіяни с. Колочева Мглинського повіту подали скаргу чернігівському архієрею на свого священника Матвія Бельського за погане виконання обрядів. У скарзі зазначалося, що він спочатку служив у с. Рогові, але потім поступився парафією своєму сину, а сам пройшов процедуру «одобрения» в с. Колочеві. Однак, о. Матвій часто покидав свою парафію, приїздив до с. Рогова, де порядкував власне господарство, а про задоволення треб колочівців не дбав. Зрештою парафіяни мусили їздити до с. Рогова для задоволення своїх духовних потреб. У скарзі зазначено, що парафіяни сплачували священнику: «В год отсева хлеба пятнадцать четвертей, за венец один рубль, за молебен десять копеек, за акафист – 15 копеек, за освящение воды – 25 копеек, за крещение – 5 копеек, за погребение возраст имеющего – 10 копеек, за младенца – 5 копеек». Скаргу підписали парафіяни, зазначивши при тому, що вони «просители Его сиятельства графа Андрея Кириловича Розумовского» [13, арк. 2–3]. Суттєвих наслідків для священника ця скарга, ймовірно, не мала. На скарзі занотована резолюція архієпископа: «Если хочет служить, пусть постоянно живет в с. Колочеве».

Подібних скарг у цей період було досить багато, але зазвичай вони завершувались превентивними заходами з боку архієрея, покликаними врозуміти винного священнослужителя. На нашу думку, це свідчить, по-перше, про ослаблення ролі громади в організації її внутрішнього життя, по-друге, про завершення на зламі XVIII – XIX ст. процесу формування в українському соціумі корпоративності духовного стану замкнутого штубу, коли головним конструктором у суспільних відносинах ставала станова солідарність. Уважаємо, що головною причиною, яка призвела до цього, була імперська політика російського уряду, спрямована на структурування суспільства шляхом соціальної ізоляції окремих груп населення.

Так діяв механізм заняття духовних посад у парафіях вільних сільських обивателів: державних селян і козаків, а також у міських парафіях. Питання заміщення посад причетників у сільських парафіях, що належали поміщикам, вирішальне слово залишалося за «державцем».

Уведені О. Лазаревським до наукового вжитку документи свідчать, що в таких випадках багато залежало від настрою поміщика. Наприклад, у 1834 р. священник с. Сварково Глухівського повіту Трохим Муравський по слабкості здоров'я вирішив передати парафію своєму сину Миколі, диякону тієї ж церкви. Перед тим, як порушувати клопотання перед чернігівським архієреєм, вони звернулися по підтримку до сварківського «державця» О.М. Маркевича, чернігівського губернського предводителя дворянства і дослідника української старовини. Він погодився підтримати кандидатуру Миколи Муравського, але водночас запропонував укласти контракт між церковним причтом і парафіянами. Згідно з документом, сварківські селяни не мали сплачувати кліру за виконання треб, за винятком дрібних послуг і за власним бажанням. Натомість від О. Маркевича священник мав отримувати щорічно 300 рублів, дячок – 30, а паламар – 20 «монетою по курсу». Документ підписали усі сторони: поміщик, Микола Муравський, дячок Іоан Обухівський за себе і за неграмотного паламаря Андрія Гребенникова, козаки, а кріпосні селяни, треба думати, дали усну згоду, бо юридичних прав вони не мали. Якщо котрась сторона порушувала умови договору або виявлялась незгодною з ним, то контракт можна було розірвати [14, с. 148–154].

Безумовно, це рідкісний, але не унікальний випадок. Так, 1823 р. поміщиця, статська радниця Параска Почека клопоталася перед Чернігівським єпископом Лаврентієм (Бакшевським) про дозвіл побудувати у своєму маєтку с. Качанівка церкву в ім'я преп. Георгія Хозевіта, створити парафію, і вона лишень, поміщиця, утримувала б причт на власний кошт [15].

На нашу думку, що у парафіях з кріпосними селянами або там, де вони переважали, призначення й становище церковного кліру залежало значною мірою від поміщика. І коли «державця» пам'ятав старі українські звичаї, намагався хоч якось їх підтримувати, то тим самим традиції внутрішнього устрою кріпосної громади зберігалися довше. Соціальна консервація була підірвана в 1861 р. Останні безрезультатні спроби парафіян користуватися давнім звичаєм обирати священно-і-церковнослужителів відносяться до післяреформеного періоду і яскраво змальовані в оповіданнях І. Нечуя-Левицького.

Що стосується кліру (причту) кафедрального собору, де парафії не передбачалося, то він завжди формувався виключно архієреєм. У першій половині XIX ст. склад соборного причту не був стабільний. Згідно зі штатами, запровадженими 1 січня 1868 р., до соборного причту входили протоієрей, ключар (у сані ієрея або протоієрея), два священники, протодиякон, два диякони, два іподиякони, два псаломщики [16].

У першій половині XIX ст. у Чернігівській єпархії побутувала практика успадкування священницьких місць дочками померлих батюшок. Часто-густо удови священників зверталися до єпархіального начальства з проханням формального (документального) закріплення місця в парафії за дочкою. Тоді негайно треба було виходити заміж, бажано за семінариста. Чи не останній такий випадок зафіксований у 1866 р. Удова священника Євфросинія Селигинська просила «о зачисленні за старшею дочерью ея Таисиєю рудьковского прихода». Відтак, сирота могла розраховувати на половину прибутку парафії. Але родина вже отримувала фінансову допомогу від єпархіального попечительства. Чернігівська духовна консисторія відмовила Селигинській, а владика Філарет (Гумілевський) на цю справу наклав таку резолюцію: «Священство не наследство и епархиальное начальство, особенно в нынешнее время, когда печать так не редко напоминает епархиальным начальникам об этой верной мысли, вынуждается отказывать просьбам, подобным просьбе нерассудительной Селигинской» [17].

Зазвичай причт парафії складався зі священника, дячка і пономаря. У більших та багатших парафіях міг служити також диякон. До парафіяльної реформи 1840-х рр. іноді служили по двоє-троє священників. До церков і парафій, крім членів причта, були приписані члени їхніх родин, а іноді позаштатні священники, які утримувалися причтом і парафіянами. В такому випадку причтове сімейство виглядало строкато. Наприклад, за відомостями 1818 р. у Різдво-Богородицькій парафії с. Староропська знаходилися священно-і-церковнослужителі: свящ-нам. Ілля Фомич Росиневич, його дружина Домнікія Іванівна та діти Пелагія, Єлисавета, Анна, Олександра, також дячок Семеон Росиневич, його дружина Аграпина Матвіївна, діти Яків, Іоан, Федір, ще мати настоятеля о. Іллі Євдокія Іванівна і її діти, тобто брат і сестра

настоятеля – Василь і Марина. У с. Рубіжному при церкві преп. Савви Освященного настоятелем був вдовий свящ. Василь Петрович Макаревський, його сини Ігнатій, Ніктарій, Арсеній, дочка Матрона і мати Єфросинія [18, арк. 1–7]. У с. Алтинівка при двопрестольній церкві Преображення Господня та Козьми і Даміана знаходилися священники Іоан Масютін, Христофор Вербицький з дружиною Марією Олексіївною, вдовий Марко Яскевич з дочками Софією і Оленою, диакон Павло Смолічев з дружиною Анастасією Олексіївною і сином Федором, дячки Андрій Молчановський з дружиною Феодосією Іванівною і дочкою Оленою, Андрій Ососков з дружиною Євфросинія Максимовна з дочками Софією і Євдокією, Василь Кислянський з дружиною Меланією Філіпівною і сином Симеоном, дочками Іуліанією та Пелагеєю [19, арк. 5 зв.–6].

На парафії у Мглинському, Новозибківського та Стародубського повітів часто призначалися випускники Орловської духовної семінарії та інших «білоруських» чи «російських» семінарій. Призначення членів причту, вихідців з інших парафій, узаконив статут духовних консисторій 1841 р., а потім і статут 1883 р., де було зазначено умови й порядок такого призначення.

З підготовкою церковнослужителів парафіяльного причту справи виглядали не дуже добре, особливо в першій половині ХІХ ст. Значна частина дячків, пономарів, псаломщиків не мала освіти або мала початкову освіту. Доводилося проходити вишкіл у монастирях. Так, 1811 р. стихарний пономар Трохим і його брат Ігнат Носачевські просили Чернігівського архієпископа Михайла (Десницького) дозволу поступити до Рихлівського монастиря для «изучения чтения и нотного пения» і навчилися там півтора роки [20, арк. 1–4]. Так само дячок с. Млинки Єгор Добровольський просив владику сприяти пошуку вчителя співу, бо «у них в селе нет знающего человека» [21, арк. 1–2]. У 1813 р. військовий товариш Григорій Хоменко з м. Сосниці звертався до архієпископа Михайла прийняти пономаря Воздвиженської церкви Петра Богдановського в Архієрейський дім «для обучения церковному чтению и пению» [22, арк. 1–3]. Пономар Різдва Богородицької церкви с. Фаєвичи Новозибківського повіту Іван Еланський був причетником з 1819 р. У 1826 р. він звернувся з проханням до Чернігівського єпископа Лаврентія (Бакшевського) відправити його до Домницького Різдва Богородицького монастиря «для изучения церковного чтения и пения» впродовж двох років [23, арк. 1–4]. Пономар с. Могилевець Новозибківського повіту майже два роки (1844–1845 рр.) вивчав при церкві «пречетнические предметы», «по бедности не успел» і просив Чернігівського архієпископа Павла (Підлипського) подовжити навчання ще на один рік [24]. Зазвичай бажання підвищити освітній рівень і службові навички причетників були пов'язані зі складанням іспиту для отримання стихаря.

У другій половині ХІХ ст. порядок і практика з формуванням парафіяльного причту змінилася. Насамперед, поділ парафій на класи був ліквідований. Св. Синод вимагав суворого дотримання вимог на місцях. Постійно нагадувалося, що не бажано висвячувати у священника людину, що не пройшла семінарського навчання. Безумовне право над усіма претендентами в першу чергу отримувати найкращі місця мали випускники духовних академій. Але проблем з цією вимогою в Чернігівській єпархії ніколи не виникало, бо чернігівських «академістів» протягом усього періоду було обмаль. Вакантним місце настоятеля чи причетника парафії могло стати з багатьох причин. Але геть без нагляду воно не мало лишатися. Архієрей призначав тимчасового наглядача за парафією. Зазвичай це був або котрийсь заштатний священник, або священник найближчої парафії. Відповідний запис робився у формулярний список. У 1867 р. у Чернігівського єпископа Варлаама (Денісова) виникло питання (очевидно, порушене священниками єпархії), чи варто заштатним священникам, що виконували обов'язки наглядача парафії, зараховувати у службовий стаж [25].

У другій половині ХІХ ст. чернігівське єпархіальне начальство вимагало від претендентів потрапити до складу парафіяльного причту чи переведення на іншу парафію додержання низки правил: освітній рівень, термін після закінчення духовної семінарії, певну кількість років служіння на одній парафії, досвід служіння вчителя в школі тощо. Наприклад, у 1874 р. учитель земської народної школи с. Великої Загорівки Борзенського повіту Моїсей Ромаскевич, якій

закінчив Чернігівську духовну семінарію, звертався з прохання до єпархіального начальства надати йому місце священика в с. Сваричовці. Чернігівський владика відмовив на підставі того, що після закінчення семінарії не пройшло 3 роки [26].

Єпископ Варлаам (Денісов) був вражений кількістю звернень до нього священнослужителів з проханням перевести на іншу парафію, іноді подавалося кілька прохань одним священиком перевести на одне, на друге, на третє місце. Часто ці міста були зайняті діючими настоятелями парафій, але прохачі вважали себе більш гідними цих місць. Єпископ Варлаам вирішив припинити цю кадрову катавасію і видав розпорядження консисторії, яка мусіла попередити через благочинних духовенство єпархії, щоб ніхто не подавав прохань про переведення на іншу парафію не прослуживши на своєму місці 5 років. Виключення становили надзвичайні випадки [27]. Владика Серапіон, після призначення правлячим чернігівським архієреєм, констатував, що прохання священиків про переведення на різні міста лише збільшилися. Він підтвердив через ЧЕИ, що не прийматиме таких прохань [28]. Так само владика заборонив подавати прохання родин померлих священників про резервування за ними вакансії.

Але, уже незабаром стався випадок, що викликав обурення наступного чернігівського правлячого владика Нафанаїла (Савченка). Священик Іоанно-Предтеченської церкви с. Паліївки Глухівського повіту Іоанн Іванов у грудні 1872 р. надіслав по пошті вікарному єпископу Серапіону (Маєвському) прохання на призначення його настоятелем тої ж таки парафії, яку очолював священик Петро Кучеровський. В окремій записці священик Іоанн Іванов обіцяв вікарному єпископу 120 руб. сріб. Вікарій про все доповів правлячому архієрею, який розпорядився зробити усну сувору догану прохачу і повідомлення про це в ЧЕИ [29]. Чернігівський єпископ Веніамін (Биковський), крім підтвердження розпоряджень своїх попередників, видав наказ духовній консисторії про висвячення в священницький сан і надання парафії лише після мінімум 2 років роботи на посаді вчителя церковно-парафіяльної чи земської школи, школи грамоти.

Траплялися різні ситуації, коли єпархіальна влада відмовляла кандидату в священники, аж до рідкісних. Наприклад, у 1864 р. дячок с. Рожовки Новгород-Сіверського повіту Павло Тарасевич прагнув священницького сану, а тому мав одружитися. Він просив дозволу побратися з пономарською дочкою Іуліанією Іларіоною, яка вже мала незаконнонароджену дитину. Архієпископ Філарет (Гумілевський), посилаючись на 18 апостольське правило, видав таку резолюцію, що той, хто має у шлюбі жінку хвойду не може перебувати у складі кліру, а відтак, дячок мав залишитися без місця [30]. Помінятися місцями служіння часто прагнули і псаломщики. Так, 1887 р. псаломщики с. Берези Глухівського повіту Іван Давидович і с. Олтаря Новгород-Сіверського повіту Михайло Неаронов просили поміняти їх місцями, а потім просили повернути їх на свої місця. Єпархіальне начальство розпорядилося благочинним попередити причти, аби вони не наважувалися турбувати консисторію такими кадровими проханнями і не клопотатися без потреби про переведення з місця на місце. А в разі повторення таких випадків, штрафувати прохачів на 5 – 10 руб. на користь сиріт духовного звання [31].

Бажання посісти місце в складі кращого, прибутковішого парафіяльного причту призводила до корупції, що на церковній мові іменується симонією. Одну зі схем кадрової оборудки описав у своїх спогадах свящ. Матвій Полонський. Пошукувачі зазвичай підкуповували консисторських чиновників і залишали їм підписані рапорти з проханням на призначення. Очевидно, обидві сторони заздалегідь обговорювали, яку саме за матеріальним масштабом і в якому благочинні чи повіті вважалася пріоритетною. Потім консисторський чиновник чекав, коли з'явиться слухна нагода і вільне місце в складі бажаного причту, вписував у готовий рапорт прізвище свого контрагента і миттю подавав документ у архієрейську канцелярію на затвердження. Така хитромудра схема іноді спричиняла ексцентричні ситуації. Священик багатой парафії с. Краснопілля Кролевецького повіту Борзаковський (80 років), аби потішитися з навколишнього духовенства, удав з себе хворого, а потім рідні поширили чутку про його смерть. Механізм був запущений, ротація відбулася по колу, хтось був призначений в с. Краснопілля, інший на місце новопризначеного і т.д. Коли священик, який зазіхнув на парафію

буцімто померлого Борзаковського, прибув на недільну службу в краснопільський храм, із жахом побачив живого і на богослужінні «небіжчика». Але і його власна парафія, з якої він утік, уже була зайнята [32, с. 213–215].

У другій половині XIX ст. у Чернігівській єпархії намітилася тенденція до збільшення священицьких вакансій. На нашу думку, це було спричинено кількома факторами. Серед найголовніших вважаємо – не бажання випускників духовної семінарії приймати священицький сан унаслідок ускладненої процедури, побоювання неперспективної кар'єри члена парафіяльного причта і наданої урядом можливості (законодавчої) обирати будь-який життєвий шлях на цивільній ниві. Очевидно, певна відповідальність лежала й на чернігівських архієреях, які по різному ставилися до кадрових призначень і підтримки молодого духовенства. Наприклад, єпископ Веніамін (Биковський) після призначення в Чернігів, був вражений кількістю не укомплектованих причтів (понад 70 парафій), оголосив, що чекає негайного звернення позаштатних причетників за штатними посадами і надрукував у ЧЕИ список вакансій [33]. У 1887 р. їх налічувалося 32 [34]. За правління його наступника Антонія (Соколова) наприкінці XIX ст. їхня кількість збільшилася вдвічі. Священики при опублікуванні вакансій просили детальніше вказувати параметри парафії: скільки парафіян, землі, чи є будинок для священика тощо.

У 1899 р. у єпархії налічувалося 26 вакантних священицьких місць, 226 дияконських, 10 псаломщиків [35]. До призначення Чернігівським єпископом Василя (Богоявленського) суттєво не зменшувалася. Він радикально змінив ситуацію, умовляв, іноді в примусовому вигляді, займати причетницькі посади. У цьому йому допомогла Перша світова війна, коли поза примусом з'явилося чимало бажаючих потрапити до складу церковного кліру й уникнути мобілізації.

Крім здійснення богослужіння й виконання треб, обов'язком причту було ведення метричних і сповідальних книг. Благочинні мали контролювати цей процес. У першій половині XIX ст. велися на папері згідно з визначеним Св. Синодом формуляром, а потім стали отримувати з консисторія виготовлені друкарським способом форми книг. До консисторії або духовних правлінь лишень парафіяльний клір здавав метричні книги. Але, як з'ясувалося, «во многих епархиях происходит мздоимные злоупотребления при принятии метрических книг в консисториях и духовных правлениях, кои почти явно берут дань с подавателей оных». У 1828 р. Св. Синод наказав єпархіальним архієреям, «что если где в консисториях и духовных правлениях при принятии метрических книг происходят мздоимные злоупотребления, то они преосвященные приняли бы законные меры к искоренению таковых злоупотреблений» [36].

У 1838 р. сенатський наказ вкотре нагадував єпархіальним архієреям пильнувати за правильним веденням метричних книг і своєчасним представленням їх у консисторію. Парафіяльні священики мали акуратно робити записи в метричних книгах про народжених, одружених і померлих. Записи підписувалися причтом щомісяця, благочинні мали кожні півроку їх перевіряти і підписувати. Батьки і хресні, подружжя і свідки за бажанням завіряли правильність метричних записів підписами. Усі охочі мали право негайно отримати метричні свідоцтва, підписані усіма членами причту і завірені печаткою парафії. Але такі свідоцтва «должны служить токмо предохранительным и вспомогательным документом». Юридичну силу мали лише ті метричні свідоцтва, які видавала духовна консисторія [37].

Висновки. Таким чином, на прикладі Чернігівської єпархії ми бачимо, як українська парафія на зламі XVIII – XIX ст. почала втрачати раніше так притаманну їй здатність до самоорганізації. Поширення кріпацтва, державне викачування економічних і людських ресурсів, зрештою, тісна державна опіка Православної церкви, на нашу думку, призвели до деякої байдужості значної частини парафіян до внутрішнього церковно-парафіяльного життя (не до сакрального). Бідність, злиденність, безперспективність спричинили дві речі: тенденції до станової замкнутості та втрата церковних маєтків і земель внаслідок експропріації урядом Російської імперії. У першій причині були винні й духовенство, й імперська влада. Духовенство хотіло, держава заохочувала. Друга причина цілком лежить на відповідальності імперії.

Абсолютна більшість претендентів на священство складалася з молодих людей, випускників семінарій, або тих, які не закінчили семінарію. Здебільшого вони були неодруженими. В такому разі треба було негайно одружитися. Висвячення неодруженого парафіяльного священника на практиці не допускалося, хоча це не йшло в протиріччя з канонічним правом. У даному випадку діяла традиція, базована на церковній ікономії.

Систематична практика «одобрення» чи просто погодження з громадою/парафією кандидатури священника та інших членів причту тривала до парафіяльної реформи 1840-х рр. Потім ще деякий час віруючі намагалися зберегти цю практику. Поодинокі скарги на причт чи оскарження кадрових призначень у парафіях траплялися і надалі, але з другої половини ХІХ ст. архієрей самостійно вирішував у єпархії, кого на яке причетницьке місце призначати, міг піти на зустріч побажанням громади, проте побажання не було пріоритетним.

Список використаних джерел

1. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). Ф. 796. Оп. 102. Д. 1187.
2. РГИА. Ф. 796. Оп. 104. Д. 1095.
3. О штатах сельских церквей в епархиях: С.Петербургской, Новгородской, Псковской и некоторых частях Черниговской и Полтавской. 15 мая 1843 г. *ПСЗРИ. Собр. 2.* СПб., 1844. Т. XVIII. (1843 г.). Отд. 1. С. 324. (№ 16852).
4. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4572.
5. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4571.
6. Мнения протоиереев по вопросу объединения сельских приходов для улучшения быта духовенства (23 октября 1880 г.). *Держархів Чернігівської обл.* ф. 679. оп. 4. спр. 1543.
7. О имени соборным, приходским и кладбищенским церквам печатей, вырезанных по однообразной форме. 4 декабря 1836 г. *ПСЗРИ. Собр. 2.* СПб., 1837. Т. XI. (1836 г.). Отд. 2. С. 243–244. (№ 9756).
8. Модзалевский В. Старинные договоры священника с прихожанами: (К истории южно-русского прихода). *Вера и жизнь.* 1912. № 13.
9. Законы о состояниях. *СЗРИ.* Т. IX. СПб., 1857. С. 61 (§ 269).
10. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 5.
11. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 1314.
12. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 1277.
13. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 1407.
14. Лазаревский А. Договор прихожан с причтом о замене платы за требоисполнение определенным жалованием, 1834 г. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.* К., 1896. Т. III. С. 148–154.
15. РГИА. ф. 796. оп. 104. д. 433.
16. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату Святейшим Синодом 5 февраля 1868 года. О штате архиерейских домов и кафедральных соборов. *ПСЗРИ. Собр. 2.* СПб., 1871. Т. XLII. (1868 г.). С. 458–466. (№ 45341).
17. Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). 1866. № 15. С. 272–273.
18. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 9. Спр. 23.
19. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 1114.
20. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 939.
21. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 938.
22. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 1615.
23. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 41.
24. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 1423.
25. По рапорту Варлаама, епископа черниговского, о том, следует ли заштатным священникам зачислять в действительную службу время, проведенное ими в наблюдении за приходом. 19 октября 1867 г. *Ргиа.* Ф. 796. Оп. 148. Д. 1243.
26. Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). 1874. № 6. С. 100–101.

27. ЧЕИ. 1867. № 5. С. 125–126.
28. ЧЕИ. 1873. № 17. С. 359–360.
29. ЧЕИ. 1873. № 2. С. 30.
30. ЧЕИ. 1865. № 4. С. 46.
31. Распоряжение епархиального начальства. *ЧЕИ*. 1887. № 15. С. 548–550.
32. Полонський М., свящ. Спогади священика. К., 2012.
33. ЧЕИ. 1882. № 23. С. 290–295.
34. ЧЕИ. 1887. № 13. С. 464–469.
35. ЧЕИ. 1899. № 1. С. 7–14.
36. Об искоренении злоупотреблений, происходящих при принятии метрических книг в консисториях и духовных правлениях. 14 февраля 1828 г. *ПСЗРИ. Собр. 2.* СПб., 1830. Т. III. С. 156. (№ 1812).
37. О ведении метрических книг по новым формам. 7 февраля 1838 г. *ПСЗРИ. Собр. 2.* СПб., 1839. Т. XIII. (1938 г.). Отд. 1. С. 91–92. (10956).

References

1. Russian State Historical Archive (further – RHIA). F. 796. Op. 102. D. 1187 [In Russian].
2. RHIA. F. 796. Op. 104. D. 1095 [in Russian].
3. О shtatakh selskykh tserkvei v eparkhyiakh: S. Peterburhskoi. Novhorodskoi. Pskovskoi y nekotorykh chastiakh Chernyhovskoi y Poltavskoi. 15 maia 1843 h [On the states of rural churches in the dioceses: St. Petersburg, Novgorod, Pskov and some parts of Chernigov and Poltava]. *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ympery – Complete collection of laws of the Russian Empire*. Coll. 2. SPb. 1844. Vol. XVIII. (1843 h.). P. 1. P. 324. (№ 16852) [In Russian].
4. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 4572 [in Russian].
5. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 4571 [in Russian].
6. Mneniya protoyereev po voprosu obyedyneniya selskykh prykhodov dlia uluchsheniya byta dukhovenstva (23 oktiabria 1880 h.) [Opinions of archpriests on the issue of uniting rural parishes to improve the life of the clergy (October 23, 1880)]. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 4. Spr. 1543 [in Russian].
7. О ymenyy sobornym, prykhodskym y kladbyshchenskym tserkvam pechatei, vyrezannykh po odnoobraznoi forme. 4 dekabria 1836 h. [About the estate for cathedral, parish and cemetery churches of seals carved in a uniform form. December 4,] *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ympery – Complete collection of laws of the Russian Empire*. Coll. 2. SPb., 1837. Vol. XI. (1836 h.). P. 2. P. 243–244. (№ 9756) [in Russian].
8. Modzalevskiy, V. (1912). Starynnye dohovory sviashchennyka s prykhozhanamy: (K ystoryy yuzhno-russkoho prykhoda) [Ancient agreements between a priest and parishioners: (On the history of a South Russian parish)]. *Vera y zhyzn – Faith and life*, 13 [in Russian].
9. Zakony o sostoianiyakh. SZRY. T. IX. SPb., 1857. P. 61 (§ 269) [in Russian].
10. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 5 [in Russian].
11. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 1314 [in Russian].
12. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 1277 [in Russian].
13. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 1407 [in Russian].
14. Lazarevskiy, A. (1896). Dohovor prykhozhan s prychtom o zamene platy za treboyspolnenye opredelennym zhalovanyem, 1834 h. *Ocherky, zametky y dokumenty po ystoryy Malorossyy – Essays, notes and documents on the history of Little Russia*. K., Vol. III, 148–154 [in Russian].

15. RHYA. F. 796. Op. 104. D. 433 [in Russian].
16. Vysochaishe utverzhdennoe mnenye Hosudarstvennogo soveta, obyavlennoe Senatu Sviateishym Synodom 5 fevralia 1868 hoda. O shtate arkhyereiskykh domov y kafedralnykh soborov [The highest approved opinion of the Council of State, announced to the Senate by the Holy Synod on February 5, 1868. On the state of bishops' houses and cathedrals]. *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy* – Complete collection of laws of the Russian Empire. Coll. 2. SPb., 1871. Vol. XLII. (1868 h.), 458–466. (№ 45341) [in Russian].
17. Chernihiv Diocesan News (further – ChEY), 1866, 15, 272–273 [in Russian].
18. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 9. Spr. 23 [in Russian].
19. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 4. Spr. 1114 [in Russian].
20. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 939 [in Russian].
21. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 938 [in Russian].
22. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 1615 [in Russian].
23. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 41 [in Russian].
24. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 4. Spr. 1423 [in Russian].
25. Po raportu Varlaama, epyskopa Chernyhovskoho, o tom, sleduet ly zashtatnym sviashchennykam zachysliat v deistvytelnuuiu sluzhbu vremia, provedennoe ymy v nabliudenyi za prykhodom. 19 oktiabria 1867 h. [According to the report of Varlaam, Bishop of Chernigov, on whether supernumerary priests should include in active service the time they spent in supervising the parish. October 19, 1867 Rgia.] RHYA. f. 796. op. 148. d. 1243 [in Russian].
26. ChEY, 1874, 6, 100–101 [in Russian].
27. ChEY, 1867, № 5, 125–126 [in Russian].
28. ChEY, 1873, № 17, 359–360 [in Russian].
29. ChEY, 1873, № 2, 30 [in Russian].
30. ChEY, 1865, № 4, 46 [in Russian].
31. Rasporiazhenye eparkhialnogo nachalstva [Order of the diocesan authorities]. *ChEY*, 1887, 15, 548–550 [in Russian].
32. Polonskyi, M., sviashch. (2012). Spohady sviashchenyka [Save the priest]. K. [in Russian].
33. ChEY, 1882, 23, 290–295 [in Russian].
34. ChEY, 1887, 13, 464–469 [in Russian].
35. ChEY, 1899, 1, 7–14 [in Russian].
36. Ob yskorenenyy zloupotreblenyi, proyskhodiashchykh pry pryniatyy metrycheskykh knykh v konsystoriakh y dukhovnykh pravleniyakh. 14 fevralia 1828 h. [On the eradication of abuses that occur during the adoption of parish registers in consistories and spiritual boards. February 14, 1828]. *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy* – Complete collection of laws of the Russian Empire. Coll. 2. SPb., 1830. Vol. III. P. 156. (№ 1812) [in Russian].
37. O vedenyy metrycheskykh knykh po novym formam. 7 fevralia 1838 h. [About conducting registers of births on new forms. February 7, 1838]. *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy* – Complete collection of laws of the Russian Empire. Coll. 2. SPb., 1839. Vol. XIII. (1938). P. 1. P. 91–92. (10956) [in Russian].

Шандра В.С.,

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>
(Київ, Україна), valshandra@gmail.com

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ЯК ОЗНАКА САМОВРЯДУВАННЯ

DOI: 10.5281/zenodo.5652223

Метою статті є з'ясування чинників та прагнень, які спонукали земства українських губерній у складі Російської імперії розгорнути широку видавничу діяльність. А також виявити тематику видань та їхню спрямованість. Аналіз друкованої продукції земств дозволяє стверджувати, що вони прагнули шляхом видання зафіксувати і зберегти для власних потреб основну інформацію про результативність безпосередньої діяльності. У виданнях йшлося про обговорення та прийняття рішень на земських губернських і повітових зібраннях, спрямованих на піднесення місцевого господарювання. Для комунікації з виборцями і платниками податків практикувалося видавати звіти про власну роботу і про витрати коштів місцевих бюджетів. Через друковану продукцію земські управи повідомляли населення про обов'язкові розпорядження щодо виконання вимог і норм санітарії та гігієни, дотримання пожежних правил та попередження стихійних лих. Потреба у постійних стосунках, у тісному спілкуванні з населенням змушувала земства набувати у власність друкарні та збільшувати репертуар друкованої продукції.

До організаційно-звітної документації додавалися періодичні та просвітницько-тематичні видання. До останніх належала література, яку готували для населення фахівці, котрі служили у земстві агрономами, лікарями, ветеринарами, статистами. До видання власних праць вдавалися й різні локальні з'їзди, які відбувалися під егідою земств, а також окремі їхні структурні підрозділи, як от наради, комісії, бюро, ради. Друкована продукція сприяла піднесенню сільськогосподарської і загальної культури і свідчила, що земства, як самоврядні органи місцевої влади, плідно нею скористалися для мобілізації людності та для виконання покладених на них державою повноважень.

Ключові слова: видавнича діяльність, земства, гласність, самоврядування.

Shandra V.S.,

Doctor of Historical sciences, Professor, senior research employee
of Department of History of Ukraine XIX early XX century,
Institute of History of Ukraine, National academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), valshandra@gmail.com

Publishing activity of Ukrainian provinces' zemstvos as a sign of self-government

The purpose of the article is to find out the factors and aspirations that prompted the zemstvos of the Ukrainian provinces within the Russian Empire to expand their publishing activities, as well as to identify the topics of publications and their direction. The analysis of the printed products of zemstvos allows us to state that through the publication they sought to record and preserve for their own needs basic information about the effectiveness of direct activities. The publications discussed and made decisions at zemstvo provincial and county assemblies aimed at promoting local economy. In order to communicate with voters and taxpayers, it was practiced to issue reports on their own work and expenditures of local budgets. Through printed materials, the Zemstvo councils informed the population about the mandatory regulations on compliance with the

requirements and norms of sanitation and hygiene, compliance with fire regulations and prevention of natural disasters. The need for constant relations, in close communication with the population forced the zemstvos to acquire the ownership of the printing house and increase the repertoire of printed products. Periodicals and educational thematic publications were added to the organizational and reporting documentation. The latter included literature prepared for the population by specialists who served in the zemstvo as agronomists, doctors, veterinarians, and statisticians. Various local congresses, which took place under the auspices of zemstvos, as well as their separate structural subdivisions: meetings, commissions, bureaus, councils, also published their own works. Printed materials contributed to the rise of agricultural and general culture and testified that zemstvos, as self-governing bodies of local government, used it fruitfully to communicate with people and to fulfill the powers vested in them by the state.

Key words: *publishing activity, zemstvos, publicity, self-government.*

Постановка питання. Прагнення дотримуватися гласності, такій важливій ознаці самоврядування, змусило земців вдатися до найбільш доступної для свого часу формі комунікації з виборцем – через друковані видання. Ті стали надійною формою зв'язку земств з людністю, забезпечуючи поширення розпоряджень, особливо про обов'язкове виконання вимог санітарії під час епідемій, дотримання пожежних правил, попередження стихійних лих. Нехай і поступово, але земські видання почали витісняти неформальні комунікації, такі як чутки, поголоси, перекази. Підштовхувала до видавничої діяльності постійна потреба в спілкуванні земських гласних різних каденцій між собою, обмін ідеями і намірами, коли приймалися управлінські рішення для виконання. З друкованими протоколами, доповідями, звітами, кошторисами було куди легше працювати, а також фіксувати і зберігати інформацію аби повертатися до неї при практичних потребах. Спершу вони відігравали роль внутрішньої документації, а після опрацювання ставали своєрідними звітами перед виборцями.

Аналіз досліджень та публікацій. Видавничим справам земств дослідники приділяють небагато уваги, зосереджуючись на куди, здавалося б, важливіших складових їхньої діяльності, як от утримання в порядку шляхів та спорудження нових, розбудова освітньої і медичної мережі, сприяння у створенні кооперативів. Виняток становить розвідка О.С. Макієнка [10, с. 212–223], а з локальних – Т.Р. Соломонової (Кароєвої) [19, с. 48–51]. Вартує уваги й стаття 1930 р. Д. Граховецького про співпрацю Б. Грінченка з Полтавським земством [3, с. 251–261]. Цією розвідкою продовжую власне попереднє дослідження про культуру видавничої діяльності земств [21, с. 57–60]. За нашою гіпотезою, видавничу діяльність земств слід розглядати у контексті суспільних трансформацій і модернізації суспільства та пов'язувати з потребами самоврядної форми діяльності, з розвитком гласності, як неодмінної умови постійного спілкування з соціумом.

Виклад основного матеріалу. Спершу земці друкували свої матеріали у губернських друкарнях, але з часом почали закуповувати і облаштовувати власні. Про облаштування земської друкарні гласні Бердянського земського зібрання вперше заговорили вже 1867 р. і оскільки власних коштів забракло, вирішили запросити на її утримання і міську думу [16, с. 6, 16, 100]. Ось Катеринославське земство замало її лише 1897 р. [2, с. 278]. Збільшення ділового листування спонукало Єлисаветградське земство замати літографічний станок. Його запропонував придбати гласний Павло Зелений, активний сподвижник земського руху, який вважав, що гласність є обов'язком земців, а не лише правом виборців знати як вирішуються земські справи, аби людність могла контролювати своїх виборців «в честь или осуждение» [18, с. 64]. 1902 р. до впорядкування власної друкарні приступило й Полтавське земство [8, с. 55]. На початок ХХ століття переважна більшість повітових земств вже мали власні друкарні. В разі потреби і ті, і інші могли друкуватися і у приватних видавців.

Земці самостійно прийшли до необхідності займатися видавничою справою, адже закон про їхні повноваження не передбачав такої складової у їх діяльності [10, с. 214]. Підготовкою текстів до видання займалися службовці земських управ. З великої кількості друку виділяються якісним наповненням ті, котрі готували освічені і соціально активні діячі. Йдеться, наприклад,

про Івана Білоконського, секретаря харківської управи у 1899–1902 рр. Він мав гімназійну освіту, за участь у комуні Д. Лизогуба був засланий. Здобув досвід редагування в «Отечественных записках» і підготував до друку «Свод постановлений Харьковского губернского земства» за десять років, з 1890 по 1899, розміром понад 700 сторінок тексту. Вартий уваги і Євген Борисов, уродженець Київської губернії, який обрав для себе духовну службу і відповідно отримав таку ж освіту. Однак відмовився від сану і став, закінчивши Новоросійський університет, правником. Захопився українофільством, за що відбув заслання. У 1891–1900 рр. служив у Херсонському земстві і уклав «Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы». Найперше земства почали друкувати журнали (протоколи) засідань губернських зібрань. У 1880-х рр. набрав популярності друк статистичних оглядів власної діяльності. Харківське одним із перших підготувало такий огляд за 1865–1889 рр. (Харків, 1890). Для зручності користування губернські земства готували і систематичні зводи власних постанов і розпоряджень за досить великий проміжок часу. Полтавське, наприклад, за 1885–1916 роки. Систематичні зведення постанов і розпоряджень Полтавського губернського земства 1898, 1901, 1906, 1912 і 1915 рр. публікувалися досить великим накладом – 2 тис. прим. [8, с. 57–60]. Приклад губернських наслідували повітові земства. Феодосійське видало постанови за 1867–1912 рр., додавши до них описи повіту та детальний перелік земських повинностей (Феодосія, 1913). Тематична спрямованість видань губернських земств з часом збільшувалась внаслідок діяльності спеціальних комісій, які оприлюднювали власні рішення та рекомендації. Як от комісія із осушування боліт, що була створена на прохання 48 власників заболочених ґрунтів у Полтавській губернії (Полтава, 1914).

Для початку ХХ ст. характерною стала співпраця земств і державних установ, що відобразилося у вміщенні урядових і земських постанов в одному виданні. Йдеться про Херсонське земство, яке, йдучи назустріч розвиткові місцевого тваринництва, такий важливий для краю галузі, заснувало ветеринарне відділення, яке й видало збірник розпоряджень, циркулярів та обов'язкових постанов «по ветеринарної частині» (Херсон, 1913–1914). Деякі губернські земства, як от Харківське, видавали постанови про дотримання санітарних норм. Для Харкова це було важливо, зважаючи на велику кількість промислових підприємств у місті, а тому земство напрацювало конкретні рекомендації щодо порядку утримання заводів, фабрик, майстерень, у яких працювало багато робітників (Харків, 1911). Чернігівське уважало за потрібне видати ухвалені у 1902–1916 рр. постанови про взаємне страхування маєтностей від вогню (Чернігів, 1916). Таврійське видрукувало інструкції про умови отримання позик на меліораційні роботи, що їх підготував відділ сільської економіки і сільськогосподарської статистики. Створені у складі губернських земств педагогічні бюро видавали збірники постанов для організації навчання у земських школах (Полтава, 1907–1909).

Власні «Труди» друкували лікарські ради і комісії, як структурно-допоміжні частини земств. Найпершими стали видані 1869 р. «Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе». Пропозиції цієї комісії набули повсюдного схвалення, зокрема щодо боротьби із поширенням інфекційних хвороб [8, с.15]. При Бердянському повітовому земстві свої «Труди» друкувала сільськогосподарська комісія (Бердянськ, 1890). У них поміщалися протоколи засідань комісії, заяви щодо участі народних учителів, священників і селян у її засіданнях щоб поширювати серед хліборобів сільськогосподарські знання.

Звернулися до видавничої практики і повітові земства аби публікувати найголовніші документи, які свідчили і про обговорювані питання, і рішення повітових зібрань, що їх мали втілювати в життя управи. Одним із перших почали друкувати свої журнали Єлисаветградська управа (1865–1916), Одеська (1868–1916), Роменська (1871–1916), згодом – Аккерманська (1887–1917). Інші повітові земства віддавали перевагу друку власних постанов і доповідей земських управ. Так робило Миргородське земство. Деякі з них зупинялися на виданнях, присвячених одному із напрямків власної роботи. Йдеться про Маріупольське земство, яке друкувало збірники доповідей і постанов про народну освіту. Деякі об'єднували свої зусилля і видавали спільні із губернським земством постанови щодо розбудови освітньої мережі, як от Харківське (Харків, 1915–1917). Інші – удавалися до публікації збірників власних розпорядчих документів за великі

проміжки часу. Як от Бердянське земство підготувало до друку постанови за 1866–1908 рр. Так само Лохвицьке збрало і видало власні постанови за 1869–1909 рр., скориставшись послугами московського бюро по укладанню збірників губернських і повітових земств, що було засноване знаним того часу журналістом Володимиром Моноцковим (Москва, 1912). Такі ж постанови підготувало за 1867–1917 рр. й Ананьївське земство. Єлисаветградське, потерпаючи за здоров'я містян, видрукувало ухвали із санітарної і санітарно-ветеринарної частини, дотримання яких гарантувало б повітовому місту безпеку від поширення інфекційних хвороб (1916).

Відразу після заснування в 1911 р. почали друкувати свої видання губернські і повітові земства південно-західних губерній. Київське 1912 р. підготувало збірник правил і обов'язкових постанов щодо дотримання протипожежної безпеки (Київ, 1912), а наступного року – доповіді управи повітовому зібранню (Київ, 1912–1914). Подільське 1913 р. провело нараду з технічних питань і видало її постанови (Кам'янець-Подільський, 1913). Орієнтуючись на потреби місцевого населення воно підготувало збірник обов'язкових постанов про ветеринарію (Кам'янець-Подільський, 1915). Крім того, це земство, заснувавши губернську касу дрібного кредиту, друкувало постанови кооперативних нарад щодо закупівлі оселедців, солі, збуту буряка населенню (Кам'янець-Подільський, 1915). Волинське організувало того ж року перший з'їзд пасічників і видало його ухвали (Житомир, 1914). Правобережні повітові управи також друкували журнали, зокрема Літинська (1911–1917), Таращанська (1912–1917). Ямпольська ж віддала перевагу публікації доповідей, кошторису і розкладці податків (Ямполь, 1911–1914). Київське губернське земство розпочало публікацію власних довідкових книжок-календарів (1910–1914) та кошторисів земських повинностей (1912–1916).

Репертуар земських видань збільшився, бо додалися доповіді управ черговим губернським зібранням, матеріали нарад, які вони самі скликали з різних актуальних питань, як от: страхових інспекторів (Полтава, 1910), ветеринарів (Чернігів, 1910; Житомир, 1913), земців з приводу заснування цементного заводу (Полтава, 1911), бухгалтерів (Харків, 1911), службовців оціночно-податкової справи (Київ, 1912). Внаслідок чернігівської наради 1910 р. ветеринари отримали крім проєктів постанов і правил, інструкції по боротьбі з хворобами тварин. 1911 р. відбулася агрономічна нарада у Катеринославі, яку організувало повітове земство. Воно ж видало доповіді і постанови, які там були ухвалені (Катеринослав, 1912). А вже наступного року у Харкові відбулася ґрунтово-ботанічна нарада, проведена економічним відділом губернського земства, яка видрукувала виголошені мовцями промови та ухвали (Харків, 1912). Крім нарад практикувалися регіональні з'їзди, після яких земства публікували результати обговорення спільних справ. Серед них з'їзд представників земств, сільськогосподарських товариств і сільських господарів Чернігівської і Полтавської губерній (Ніжин, 1903), агрономів (Харків, 1906), агентів земського страхування (Харків, 1906). Постійно відбувалися спільні з'їзди земських лікарів і гласних щодо лікарсько-санітарної роботи у Катеринославській губернії. До 1903 р. їх відбулося дев'ять. Матеріали восьмого і дев'ятого з'їздів були опубліковані у 1903–1904 рр. 1910 р. у тому ж Катеринославі відбувся вже обласний з'їзд представників земств і сільських господарів Півдня Росії, публікація матеріалів якого отримала назву «Трудов».

Потребу надавати фахову сільськогосподарську освіту обговорював обласний з'їзд 1911 р. у Харкові. Його результати були опубліковані також у «Трудах» (1911–1912). Постанови з'їзду представників споживчих товариств і земських кас дрібного кредиту Миргородського повіту вийшли друком у Полтаві 1913 р. До з'їздів і друку обговорюваних там питань зверталося і Подільське земство, яке провело два форуми членів споживчих товариств (Жмеринка, 1909; Вінниця, 1913). Учасники з'їздів, прагнучи привернути увагу до актуальних, на їхнє бачення, питань, видавали свої промови і напередодні поширювали їх серед депутатів. Так зробив Павло Міклашевський, губернський гласний, видрукувавши записку до четвертого обласного з'їзду вчених ентомологів восьми південних губерній з приводу нищення шкідливих комах (Катеринослав, 1884).

Власні видання готували й окремі земські структури, які часто називалися бюро. До прикладу, статистичне бюро Полтавського губернського земства видрукували повітові подвірні переписи, у яких у таблицях представили економічне становище місцевого господарювання.

Періодичні земські видання також були досить різноманітними. Одні з них віддавали перевагу збірникам, інші – журнальним чи газетним формам. Збірники готували Херсонське і Чернігівське губернське земство, вісники – Катеринославське і Таврійське. 1895 р. статистичне бюро розпочало видання щорічника Полтавського губернського земства, до яких додалися «Земский обзор» та «Полтавская земская газета». Газета «Вестник Таврического земства» стала підписним листком, котрий щотижнево видавався упродовж 1897–1908 рр. і на своїх сторінках містив оголошення сільських господарів, приватних осіб та торгових фірм, відомості про ринковий збут товарів сільського господарства, сповіщення земських управ та інших закладів Таврійської губернії щодо сільського господарства. Його наклад 1907 р. сягнув 2400 примірників [1, с. 158]. Крім власних матеріалів періодичні видання пропагували передовий досвід господарювання, як от у «Сборнике Херсонского земства» (1896, №3) було вміщено працю Євгена Чикаленка «Борьба з засухами посредством обработке полей» [4, с. 547].

До газет як більш мобільних засобів зв'язку вдалися і земства південно-західних губерній, зокрема таких як «Вестник Балтского земства» та «Земская мысль» (Проскурів). Серед інших виділяються південні земства, де підприємливість перебувала на високому рівні. П.К. Шепченко підготував, а Бердянське земство видало брошуру накладом 500 примірників про вирощування шовкунів. Її поширенням займалися учителі і священники [22]. Сигізмунд Мокржецький як перший губернський ентомолог у Таврійській губернії друкував більшість своїх праць (понад 40) у Сімферополі у друкарні Таврійського губернського земства [12]. Володимир Євко видав свої спостереження і рекомендації про вирощування тютюну, промислової культури, яка швидко поширювалася, бо давала добрий прибуток [5, 6]. Активним видавцем стало і Київське губернське земство, яке мало у своїй структурі агрономічне відділення. Абрам Титов поділився досвідом занять бджільництвом [20], Семен Моргенштерн – розвитком виноградарства [14], Микола Пусеп – розведенням шовкунів [17]. Аби населення було інформованим про існуючі ринкові ціни на продукти харчування, земства розпочали друкувати відомості про них, найперше про збіжжя. Полтавська земська управа до такого заходу приступила у вересні 1881 р., заручившись підтримкою зібрання на підготовку до видання такого наповнення бюлетенів [15, с. 147].

Не останнє місце у видавничій справі відіграла і просвітницька спрямованість земств, адже вони прагнули мати освіченого виборця, грамотного господаря на землі, успішного підприємця, як і культурно розвинутого та свідомого громадянина. Спроби Б. Грінченка залучити Полтавське губернське земство, зокрема до видання біографії Івана Котляревського для широкого загалу, коштувало йому величезних зусиль [3, с. 251–261]. Крім Полтавського земства українську книжку видавали у власних друкарнях Чернігівське, Полтавське і Катеринославське земства [11, 12]. За спостереженнями Тетяни Кароєвої земства, спираючись на масив наявної літератури, могли засновувати бібліотеки. Зокрема так зробила Вінницька земська повітова управа, відкривши власну бібліотеку в 1911 р. [7, с. 243].

Дехто з далекоглядних і відповідальних земських гласних вважали, що видрукувані ними матеріали будуть свідченням їхньої роботи і стануть історичним джерелом для вивчення, а головне оцінки їхньої діяльності на благо рідного краю [18, с. IV]. І справді, це відповідало тодішнім реаліям, адже земці прагнули аби їх самовіддана праця була гідно оцінена і сучасниками і наступниками.

Земська видавнича продукція була спрямована на інформування населення про власну багатогранну діяльність, витрачання бюджетних коштів, піднесення сільськогосподарської і загальної культури. Вона свідчила, що земства, як самоврядні органи місцевої влади, плідно нею скористалися для співпраці з населенням аби виконати покладені на них державою повноваження – подолати господарську занедбаність та розбудувати місцеву інфраструктуру.

Список використаних джерел

1. Березняк Я.В. Газета «Вестник Таврического земства» як джерело вивчення економічної діяльності земств Таврійської губернії (1897–1908). *Наукові записки Тернопільського національного пед. у-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2014.* Вип. 1. С 158–162.

2. Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет. Санкт-Петербург: Изд-во О.Н. Поповой, 1911. Т. 4. 670 с.
3. Граховецький Д. З видавничої діяльності Б.Грінченка та Полтавського губернського зібрання в 1890 рр.//*За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття*. Київ-Харків: Держвидавництво Україна, 1930. Кн. 5. С. 251–261.
4. Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865–1920: 3б. док. / Укл. В.Лебідь, О.Макієнко, І.Сінкевич та ін. Херсон: Айлант, 2015. 636 с.
5. Евко В.Е. Положение табаководства в Крыму и меры к его экономическому подъему. Ялта: Ялт. уезд. земство, [1913]. 32 с.
6. Евко В.Е. Опыты с удобрением табака на южном берегу Крыма за время 1911–1919 гг. Под ред. А.В. Отрыганьева. Ялта, 1929. 23 с.
7. Кароєва Т. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. С. 472.
8. Козаченко А.І. Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.): Історико-правове дослідження. Монографія. Полтава: Полтавський літератор, 2009. 208 с.
9. Коцур Н. Роль земств у становленні вітчизняної гігієни в Україні (друга половина XIX – початок XX століття). *Волинські історичні записки: Збірник історичних праць*. Житомир, 2010. Т. 5. С. 15–19.
10. Макієнко О.М. Видавнича діяльність земств в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2012. Вип. 10. С. 212–223.
11. Міжнародний зведений каталог-репертуар української книги, 1798–1923: наук. бібліогр. покажч.: у 3 т. Т. 1. 1798-1903. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) [та ін.]; авт. кол.: Л. В. Беляєва [та ін.] Київ, 2019. 1074 с.
12. Міжнародний зведений каталог-репертуар української книги, 1798–1923: наук. бібліогр. покажч.: у 3 т. Т. 2. 1904–1916. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) [та ін.]; авт. кол.: Л. В. Беляєва [та ін.] Київ, 2019. 1074 с.
13. Мокржецкий С.А. Вредные насекомые и болезни растений, наблюдавшиеся в Таврической губернии в течение 1913 г. Симферополь: тип. Тавр. губ. земства, 1914. 19 с.
14. Моргенштерн С.Г. Краткий обзор деятельности Киевского губернского земства по развитию виноградарства в губернии. Агр. отд. Киев. губ. зем. управы. Киев: тип. Ун-та св. Владимира, 1913. 6 с.
15. Полтавському губернському земському собранію XVII очередного созыва 1881 года губернской земской управы доклады. Полтава: Типография Н. Пигуренко, 1881. 89 с.
16. Постановления Бердянского чрезвычайного уездного земского собрания созыва 16–23 февраля 1872 г. Бердянск: Земская типография, 1873. 152 с.
17. Пусеп Н.А. Краткий обзор деятельности Киевского губернского земства по распространению и улучшению шелководства в губернии с 1907 по 1913 г. Агр. отд. Киев. губ. зем. управы. Киев: тип. насл. К. Круглынского, 1913. 15 с.
18. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы / Сост. Е.И. Борисов. Елисаветград, 1895. 164 с.
19. Соломонова Т.Р. Видавнича діяльність Подільського земства 1904-1920 рр. *Наукові записки [Він.дер. пед. у-ту ім. М. Коцюбинського]*. Серія : Історія. 2002. Вип. 4. С. 48–51.
20. Титов А.Е.. Краткий обзор деятельности Киевского губернского земства по распространению и улучшению пчеловодства в губернии с 1908 по 1913 г. Агр. отд. Киев. губ. земск. управы. Киев: типо-лит. насл. К. Круглынского, 1913. 47 с.
21. Шандра В. Видавничі практики земств українських губерній Російської імперії. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти. Доповіді та повідомлення II Міжнародної наукової конференції (Львів, 29 жовтня 2021)*. Львів, 2021. С.57–60.
22. Шепченко П.К. Основные правила практического шелководства. Изд. Бердянского земства. Бердянск : тип. Аршавского и Нулис, 1900. 29 с.

References

1. Berezniak, Ya.V. (2014). Hazeta “Vestnyk Tavrycheskoho zemstva” yak dzherelo vyvchennia konomicnoi diialnosti zemstv Tavriiskoi hubernii (1897-1908) [The newspaper “Vestnyk Tavricheskogo zemstva” as a source for studying the economic activity of the zemstvos of the Tavri province (1897–1908)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho ped. u-tu im. V. Hnatiuka. Serii: Istoriia. – Scientific notes of the Ternopil national pedagogue. in that name V. Hnatyuk. Series: History.* Ternopil, 1, 158–162. [in Russian].
2. Veselovskij, B.B. (1911). Istorija zemstv za sorok let. [History of zemstvos for forty years. St. Petersburg: O. N. Popovoy Publishing House]. Sankt-Peterburg: Izd-vo O.N. Popovoj, Vol. 4, 670. [in Russian].
3. Hrakhovetskyi, D. (1930). Z vydavnychoi diialnosti B. Hrinchenka ta Poltavskoho hubernskoho zibrannia v 1890 rr. [From the publishing activity of B. Grinchenko and the Poltava provincial assembly in 1890]. *Za sto lit: Materialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatku XX stolittia – Materials from the public and literary life of Ukraine in the 19th and early 20th centuries..* Kyiv-Kharkiv: Derzhvydavnytstvo Ukraina, 5, 251–261 [in Ukrainian].
4. Lebid, V. Makiienko, O. Sinkevych I. (Edc.). (2015). Diialnist zemskykh ustanov na Khersonshchyni. 1865–1920: Zb. dok. [Activities of Zemstvo institutions in Kherson Oblast. 1865–1920: Collection dock.] Kherson: Ailant, 636 [in Ukrainian].
5. Evko, V.E. (1913). Polozhenie tabakovodstva v Krymu i mery k ego jekonomicheskomu podiemu [The situation of tobacco growing in Crimea and measures for its economic recovery]. Jalta: Jalt. uezd. zemstvo, 32. [in Russian].
6. Evko, V.E. (1929). Opyty s udobreniem tabaka na juzhnom beregu Kryma za vremja 1911–1919 gg. [Experiences with tobacco fertilization on the southern coast of Crimea during 1911–1919]. Jalta, 23. [in Russian].
7. Karoieva, T. (2014) Provintsiiia u halaktytsi Hutemberha: knyzhkova kultura podolian druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: monohrafiia [Province in Gutenberg's galaxy: book culture of the Podolians in the second half of the 19th and early 20th centuries: monograph.]. Vinnytsia, TOV “Nilan-LTD”, 472. [in Ukrainian].
8. Kozachenko, A.I. (2009). Zemske samovriaduvannia v Poltavskii hubernii (1864–1920 rr.): Istoryko-pravove doslidzhennia. Monohrafiia [Zemsky self-government in the Poltava province (1864–1920): Historical and legal research. Monograph.]. Poltava: Poltavskiyi literator, 208 [in Ukrainian].
9. Kotsur, N. (2010). Rol zemstv u stanovlenni vitchyznianoï hihiieny v Ukraini (druha polovyna 19 – pochatok 20 stolittia). *Volynski istorychni zapysky: Zbirnyk istorychnykh prats Volyn historical records: Collection of historical works – Volyn historical records: Collection of historical works*, Zhytomyr, Vol. 5, 15–19 [in Ukrainian].
10. Makiienko, O.M. (2012). Vydavnycha diialnist zemstv v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Publishing activity of zemstvos in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)] *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati – Transdnieper Ukraine: historical processes, events, figures*, Vol. 10, 212–223 [in Ukrainian].
11. Bieliaieva, L.V. (Ed.) (2019). Mizhnarodnyi zvedenyi katalog-repertuar ukrainskoi knyhy, 1798–1923: nauk. bibliohr. pokazhch. (Vols. 1–3). Vol. 1. 1798–1903. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vepnadskoho [International combined catalog-repertoire of Ukrainian books, 1798–1923: science. bibliography Index: in 3 vols. Vol. 1. 1798–1903. National Library of Ukraine named after V.I. Vepnadskyi]. 1074 [in Ukrainian].
12. Bieliaieva, L.V. (Ed.) (2019). Mizhnarodnyi zvedenyi katalog-repertuar ukrainskoi knyhy, 1798–1923: nauk. bibliohr. pokazhch. (Vols. 1–3). Vol. 1. 1798–1903. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vepnadskoho [International combined catalog-repertoire of Ukrainian books, 1798–1923: science. bibliography Index: in 3 vols. Vol. 2. 1904–1916. National Library of Ukraine named after V.I. Vepnadskyi]. 1074 [in Ukrainian].

13. Mokrzhetskij, S.A. (1914). Vrednye nasekomye i bolezni rastenij, nabljudavshiesja v Tavricheskoj gubernii v techenie 1913 g. [Mokrzhetsky S.A. Harmful insects and plant diseases observed in the Tavrichesky province during 1913] Simferopol': tip. Tavr. gub. zemstva, 19. [in Russian].
14. Morgenshtern, S.G. (1913). Kratkij obzor dejatel'nosti Kievskogo gubernskogo zemstva po razvitiju vinogradarstva v gubernii. Agr. otd. Kiev. gub. zem. upravy [A brief overview of the activities of the Kyiv gubernatorial zemstvo on the development of viticulture in the gubernia. Agr. department Kyiv. lips land management]. Kiev: tip. Un-ta sv. Vladimira, 6 [in Russian].
15. Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniju XVII ocherednogo sozyva 1881 goda guberskoj zemskoj upravy doklady [Reports to the Poltava Provincial Zemstvo Assembly of the XVII Regular Convocation of 1881 of the Provincial Zemstvo Administration]. Poltava: Tipografija N. Figurenko, 89 [in Russian].
16. Postanovlenija Berdjanskogo chrezvyčajnogo uezdnogo zemskogo sobranija sozyva 16–23 fevralja 1872 g. [Resolutions of the Berdyansk extraordinary county zemstvo assembly convoking February 16–23, 1872] Berdjansk: Zemskaja tipografija, 152 [in Russian].
17. Pusep, N.A. (1913). Kratkij obzor dejatel'nosti Kievskogo gubernskogo zemstva po rasprostraneniu i uluchsheniju shelkovodstva v gubernii s 1907 po 1913 g. Agr. otd. Kiev. gub. zem. upravy. [rief overview of the activities of the Kyiv gubernatorial zemstvo on the expansion and improvement of sericulture in the gubernia from 1907 to 1913. Agr. department Kyiv. lips land management] Kiev: tip. nasl. K. Krugljanskogo, 15 [in Russian].
18. Borisov, E.I. (Ed.) (1895). Sistematiceskij svod postanovlenij Elisavetgradskogo uezdnogo zemskogo sobranija za 1865–1895 gody [Systematic record decreed by Yelisavetgrad county zemstvo assembly for 1865–1895] Elisavetgrad, 164 [in Russian].
19. Solomonova, T.R. (2002). Vydavnycha diialnist Podilskoho zemstva 1904–1920 rr. [Publishing activity of the Podilsk Zemstvo 1904–1920]. *Naukovi zapysky [Vin.der. ped. u-tu im. M. Kotsiubynskoho]. Serii: Istoriia – Scientific notes [Vin.der. ped. in that name M. Kotsyubynskij]*, 4, 48–51 [in Ukrainian].
20. Titov, A.E. (1913). Kratkij obzor dejatel'nosti Kievskogo gubernskogo zemstva po rasprostraneniu i uluchsheniju pchelovodstva v gubernii s 1908 po 1913 g. Agr. otd. Kiev. gub. zemsk. upravy [A brief overview of the activities of the Kyiv gubernatorial zemstva on the spread and improvement of beekeeping in the gubernia from 1908 to 1913. Agr. department Kyiv. lips Zemstvo management]. Kiev: tipo-lit. nasl. K. Krugljanskogo, 47 [in Russian].
21. Shandra, V. (2021). Vydavnychi praktyky zemstv ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii [Publishing practices of Ukrainian provincial zemstvos of the Russian Empire]. *Vydavnychi rukh v Ukraini: seredovyshcha, artefakty. Dopovidi ta povidomlennia II Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Lviv, 29 zhovtnia 2021) – Publishing movement in Ukraine: environments, artifacts. Reports and announcements of the II International Scientific Conference (Lviv, October 29, 2021)*. Lviv, 2021. 57–60 [in Ukrainian].
22. Shepchenko, P.K. (1900). Osnovnye pravila prakticheskago shelkovodstva. Izd. Berdjanskago zemstva [Basic rules of practical sericulture. Ed. Berdyansk Zemstvo.]. Berdjansk: tip. Arshavskago i Nutis, 29 [in Russian].

Шара Л.М.,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин,
Національний університет
«Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка
(Україна, Чернігів,) ljuba_che@ukr.net

ВЗАЄМИНИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ПОЛІЦІЇ ЧЕРНІГОВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

DOI: 10.5281/zenodo.7267274

Мета статті націлена на те, аби охарактеризувати ключові напрями співпраці органів міського самоврядування і поліції Чернігова протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та вказати на причини непорозуміння між ними.

Методи дослідження обумовлені поставленою метою, спираються на принципи історизму та об'єктивності, представлені загальнонауковими (аналіз, індукція) і спеціально-історичними (історико-генетичний, історико-порівняльний).

Наукова новизна даної розвідки у тому, що нею започатковується тематика вивчення взаємин між міським управлінням Чернігова та поліцією, їхня співпраця й конфронтація.

У результаті дослідження ми дійшли до таких висновків. Інституції громадського управління, не маючи права примусової влади, могли виконувати свої функціональні зобов'язання й задовольняти запити місцевої громади, тісно співпрацюючи з поліцією. Обопільно вони здійснювали санітарно-гігієнічні рейди, змушували населення виконувати обов'язкові постанови думи. Водночас, як переконують джерела, робота в унісон між органами самоврядування і правоохоронцями вдавалася не завжди. Почасти стражі порядку не поспішали допомагати громадському управлінню, як того вимагала буква закону, а виборне врядування, зі свого боку, скаржилось на обтяжливість фінансування поліції, в'язниці; вимагало підпорядкувати їм пожежну частину, утримувану також міським коштом.

Протистояння між двома інституціями, без сумніву, шкодило інтересам місцевої громади, натомість гармонійні взаємини відкривали широкі можливості для вирішення значимих господарсько-побутових і соціальних проблем. Зокрема, перспективними напрямками для дослідження можуть стати такі аспекти, як взаємодії міського громадського управління і поліції під час неврожайних років, боротьби з епідеміологічними захворюваннями, координація міграційних потоків під час Першої світової війни та багато іншого.

Ключові слова: міське самоврядування, поліція, обов'язкові видатки, взаємодія, конфронтація.

Shara L.M.,

Candidate of historical sciences,
Associate professor of the Department of world history,
National University "Chernihiv collegium"
named after T.G. Shevchenko
(Ukraine, Chernihiv,) ljuba_che@ukr.net

Relationship between the city municipality and police of Chernihiv (second half of XIX – beginning of XX century)

The purpose of the article is to characterize the key areas of cooperation between the city self-government bodies and the police of Chernihiv during the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries and indicate the reasons for the misunderstanding between them.

Research methods are determined by the set goal, based on the principles of historicism and objectivity, represented by general scientific (analysis, induction) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative).

The scientific novelty of this investigation lies in the fact that it initiates the study of relations between the city administration of Chernihiv and the police, their cooperation and confrontation.

As a result of the research, we came to the following conclusions. Institutions of city administration, not having the right of coercive power, could fulfill their functional obligations and satisfy the demands of the local community by working closely with the police. Together, they carried out sanitary and hygienic raids, forced the population to comply with mandatory resolutions of the Duma.

At the same time, as the sources assure, work in unison between self-government bodies and law enforcement officers was not always successful. In some cases, the guardians of order were in no hurry to help city administration, as required by the letter of the law, and the elected government, for its part, complained about the burdensome financing of the police and prison; demanded that the fire department, also maintained by the city, be subordinated to them.

The confrontation between the two institutions, without a doubt, harmed the interests of the local community, on the other hand, harmonious relations opened wide opportunities for solving significant economic, household and social problems. In particular, aspects such as the interaction of city administration and the police during lean years, the fight against epidemiological diseases, the coordination of migration flows during the First World War, and much more can become promising directions for research.

Key words: *city municipality, police, obligatory expenses, cooperation, confrontation.*

Постановка питання. Міське громадське управління Чернігова започаткувалося у контексті модернізації 60–70-х років XIX ст. й структурувалося розпорядчою інституцією – думою та виконавчою – управою, очолюваними міським головою. Законодавчим фундаментом для функціонування стали Положення 1870 р., 1892 р. і «Продовження», внесені на початку XX ст., якими окреслювалося широке поле для вирішення різноманітних господарсько-побутових й соціальних проблем місцевої громади. Утім, виборне врядування не отримало права на примус, а, отже, мало тісним чином співпрацювати з поліцією, аби його розпорядження вчасно виконувалися усіма містянами.

Аналіз досліджень та публікацій. Взаємини між самоврядуванням і поліцією не завжди були конструктивними, а, почасти, доходило й до відвертих конфліктів. Окремі аспекти даної проблематики прописувалися у розвідках В. Руденка [13; 14], Т. Демченко, О. Тарасенка [4], Ю. Нікітіна [6], Д. Чорного [16], але комплексне дослідження відсутнє. Задля заповнення інформативного поля, ставимо за мету виділити головні напрями співпраці органів міського самоврядування і поліції Чернігова протягом другої половини XIX – початку XX ст. та вказати на причини непорозуміння між ними.

Виклад основного матеріалу. Відразу зауважимо, що роком народження чернігівської поліції вважається 1798-й, коли на підставі «Статуту благочиння або поліцейського» (1782 р.) сформували державні органи з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю [14, с. 20; 15, с. 190]. Станом на 1802 р. територію Чернігова контролювали стражі порядку, яких розмістили в 11-ти поліцейських будках [14, с. 20].

Упродовж століть трансформувалася законодавча база стосовно компетенції поліції, збільшувався її штат. Правоохоронці перебували під подвійним підпорядкуванням: Міністерства внутрішніх справ, до складу якого входили, та губернатора, вищого чиновника МВС у губернії. Безпосереднім очільником міських поліцейських був поліцмейстер. Межі повноважень стражів порядку охоплювали різноманітні завдання: контроль за суспільним порядком, боротьба зі злочинністю, турбота про протипожежну безпеку, проведення рекрутського набору, збір інформації про запаси продовольства та їх охорона, митний контроль, утримання й трудове використання ув'язнених, забезпечення належного стану шляхів сполучення, боротьба

з сараною та інше. Зауважимо, що у контексті майбутніх реформувань сторонні питання відпадуть, зостануться тільки охорона правопорядку й боротьба зі злочинністю.

На підставі поліцейського законодавства 1862 р. у Чернігові з населенням 14612 осіб (дані за 1861 р.) функціонували 2 поліцейські частини. Перша, разом з управлінням поліцмейстера, розміщувалася у збудованому 1860 р. двоповерховому цегляному приміщенні навпроти Театрального скверу (нині – Чернігівська міська прокуратура). Друга – на вулиці Набережній (вул. В. Гарновського, між вулицями Шевченка та Воздвиженською; будівля не збереглася).

На початку ХХ ст. склад поліції Чернігова формувався з поліцмейстера, його помічника, двох приставів, чотирьох їхніх помічників і 45 городових. Вони контролювали правопорядок у місті, де мешкали 32 тис. осіб. 1906 р. число стражів порядку збільшилося до 67 чоловік, без урахування поліцмейстера, приставів та помічників. Через два роки у складі поліції відкрили «розшукове відділення» й організували поліцейський оркестр, для якого привезли повний набір першокласних музичних інструментів [14, с. 21].

Співпраця органів міського самоврядування та представників поліції відбувалася практично у всіх царинах життєдіяльності міста. Зокрема, правоохоронці входили до санітарної комісії, яка створювалася задля регулярної ревізії закладів, спеціалізованих на виробництві й реалізації продовольчих товарів (скотобійні, м'ясні, продуктові лавки, павільйони), приватних помешкань містян, громадських закладів, вулиць і площ Чернігова. Зазвичай, перевірочні рейди здійснювалися 1–2 рази на тиждень, у разі виявлення порушень складалися протоколи, а стражі поліції зобов'язувалися контролювати виконання занотованих у них рішень (навести порядок протягом певного часу, заплатити штраф, відпрацювати кілька днів на громадських роботах, призупинити виробництво або продаж продовольства тощо). Якщо порушник ігнорував постанови санітарної комісії, на нього вдруге складався протокол і передавався мировому судді. Контроль за реалізацією присуду також належав до обов'язків правоохоронців, які могли арештувати на кілька днів через відмову коритися судовому рішення. Коли ж йшлося про знищення неякісних продуктів, то робила це теж поліція, складаючи відповідний протокол.

Важливим напрямом взаємин гласних із поліцейськими був контроль за виконанням містянами обов'язкових постанов думи, що видавалися майже на усі випадки життя. Їхня тематика охоплювала чимале коло: від правил утримання у чистоті приватних помешкань, облаштування тротуарів, водостоків, чищення димоходів до встановлення твердих цін на продукти харчування, поведження в умовах епідеміологічних захворювань, із скаженими тваринами, правил зберігання легкозаймистих речовин.

Відповідно до ст. 104 Міського положення 1870 р. проект ухвали неодмінно подавався поліцмейстеру, який мав право висловлювати власне бачення і, заразом, міг пропонувати громадському управлінню розробити обов'язкову постанову, необхідну, з його точки зору, для поліпшення міського благоустрою. Якщо очільник поліції не погоджував текст ухвали, то обидві сторони могли звернутися до Губернського із міських справ присутствія (з 1892 р. – Губернського із земських і міських справ присутствія) [10, с. 833].

Затверджений текст обов'язкової постанови публікувався на сторінках періодичних виданнях («Черниговских губернских ведомостей») й доносився до населення шляхом виставлення у публічних місцях (на центральних вулицях і площах). Правоохоронці повинні були стежити за «точним виконанням обов'язкових постанов; допускалося обрання особливих дільничних попечителів, яких забезпечували спеціальними посвідченнями, виписаними на бланках управи з печаткою». Можливість порушити судову справу проти тих, хто не виконував обов'язкові постанови, надавалася поліції, дільничним попечителям і громадському управлінню (ст. 112, 113) [2, с. 451].

Співпраця двох структур, на жаль, не завжди була безхмарною. Одну з хронічних причин непорозуміння між врядуванням і поліцією зумовило фінансування останньої з міського бюджету. Згідно з чинним законом самоврядні структури мусили чітко розмежовувати видатки на обов'язкові та необов'язкові. До перших належало утримання поліції, в'язниці, пожежної команди, інституцій Міністерства внутрішніх справ, виконання військової повинності, сплата

майнового податку на користь земства. Усе, що лишалося, вважалося необов'язковими витратами і могло спрямовуватися на вирішення місцевих проблем. Без сумніву, така ситуація страшенно дратувала гласних, бо, на початку їхньої діяльності, коли коштів постійно бракувало, доводилося відмовлятися від значимих для чернігівців проєктів, щоби покрити обов'язкові видатки і, в першу чергу, на поліцію.

Під час обговорення думцями міського бюджету неодмінно був присутнім представник поліції, маючи право висловлювати власне бачення стосовно обсягів відрахувань для правоохоронців. Губернатор, зі свого боку, теж ревно стежив за виплатами на поліцію і не затверджував бюджет, якщо, на його переконання, сума виявлялася замалою (ст. 143) [10, с. 896]. Отож, за будь-яких обставин стражі порядку не лишалися без фінансування, тоді як запити міста задовольнялися за залишковим принципом, чекаючи кращих часів.

Кошти, виділені поліції, витрачалися для найму, ремонту, утримання (освітлення, опалення, прибирання) приміщення поліцейського відділку, купівлі поліцейським обмундирування, зброї, на заробітну плату, відшкодування «квартирних» (оренда житла для іногородніх працівників; гроші давалися наперед за 3 місяці) і «роз'їзних» (відрядження за межі Чернігова), покриття непередбачуваних статей (ст. 139) [10, с. 837].

Досить складно простежити в динаміці обсяги відрахувань по усіх напрямках, але наявна інформація свідчить про їхнє постійне збільшення. Так, з огляду на розширення штату силової структури, заохочення до сумлінного виконання функціональних обов'язків, на чому постійно наполягав губернатор, зростали суми на заробіток правоохоронців. Якщо на початку 1870-х рр. страж порядку отримував щомісяця по 10–11,5 руб., то 1878 р. мусили підвищити до 15 руб., виконавши вказівку керівника губернії, статського радника, камергера Анатолія Шостака [12, арк. 22]. Він вважав, що збільшення заробітної плати доцільне «з метою викорінення хабарництва серед служителів закону, адже за 25 руб. вони ладні звільнити злочинця, не кажучи вже про інші порушення». 15 руб. на місяць, замість 11,5 руб., – достатня сума для утримання родини й у поліцейського не виникатиме спокуса порушити професійні принципи в обхід законодавства, натомість «користь для міста буде неоціненна». 1908 р. поліцейським виплачували з міського бюджету вже по 20 руб. щомісячно.

Не лишалася статичною й оплата роботи та моральності поліцмейстера. На початку 1870-х рр. він отримував 200 руб. на рік, із 1878 р. – 300 руб., 1908 р. – 400 руб. [17, с. 77, 78].

На відрядження правоохоронців витрачалося, приміром, 1876 р. – 200 руб., 1879 р. – 600 руб., 1886 р. – 700 руб. [5, арк. 324]. Природньо, що і сумарні показники відрахувань для поліції зростали.

Обов'язкові видатки гальмували розвиток міського господарства. Сенатор Олександр Половцев, після ревізії міст Чернігівської губернії, зазначив у своєму звіті, що внаслідок поглинання доходів обов'язковими витратами рівень міського благоустрою дуже низький [5, арк. 1]. Подібна ситуація спостерігалася у всіх містах Наддніпрянщини. Приміром, Юрій Глизь наводить інформацію, що упродовж 1871–1892 рр. Київська дума мусила спрямовувати на запити поліції від 58,6 до 336,3 тис. руб. або у середньому не менше 70 тис. руб. кожного року, тоді як для утримання державних установ – 10 тис. руб. [1, с. 118, 119]. У цілому, ж на обов'язкові потреби відраховували 28–30,2 % від усіх видатків, а на благоустрій міського простору Києва – 11,1–22,7 %, соціальну сферу – 3–16% [1, с. 226].

Загальна сума обов'язкових видатків Чернігівської думи була настільки великою, що нерідко перевищувала надходження, спричиняючи накопичення недоїмок. 1870 р. їх обсяги склали 11249 руб., 1875 р. – 11012 руб., 1880 р. – 8201 руб., 1885 р. – 18991 руб., 1897 р. – 21766 руб. Протягом 1870–1897 рр., вони зросли на 10517 руб. [5, арк. 175–178].

Поглиблювалися непорозуміння між гласними та поліцією і через потребу утримувати міським коштом в'язницю. Характерно, що до 1870 р. шестигласна дума (виконавча інституція міського врядування, створеного за Грамотою 1785 р.) освітлювала в'язницю, опалювала, вивозила нечистоти, відраховувала на заробіток працівникам [11, арк. 885]. За новообраним громадським управлінням zostалися опалення, освітлення і прибирання, в результаті чого загальна сума витрат скоротилася (ст. 139) [10, с. 837]. Якщо 1869 р. Чернігівська дума

асигнувала на в'язницю 2113 руб., то 1871 р. – 895 руб. [8, арк. 1]. Утім, надалі, враховуючи подорожчання палива й надання інших послуг, видатки сягали у середньому 2426 руб. щорічно.

Опалення і підтримання належного санітарно-гігієнічного стану в'язниці здійснювалося, як правило, підрядним шляхом. Міська управа організовувала тендерні змагання, на підставі яких визначався підрядник і укладався договір. Так, 1881–1882 рр. сміття вивозив щомісячно О. Зайченко за 12,5 руб., димарі чистив Ф. Вольдштейн за 5 руб., підлогу мила А. Нарахова за 6 руб. [9, арк. 22].

Бюджетним коштом ремонтувалося приміщення в'язниці; для її потреб місто виділяло землі (наприклад, для будівництва квартир начальнику закладу та наглядачам).

Властиво, що держава давала дотації на в'язницю – 500–1000 руб. на рік, але вони надходили із запізненням чи у зменшеному обсязі. Скажімо, упродовж 1875–1881 рр. Чернігів отримав 1015 руб. Думці звернулися до Міністерства внутрішніх справ із клопотанням про ліквідацію заборгованості, однак не отримали позитивної відповіді. 1885 р., коли взагалі виявилось сутужно утримувати в'язницю, з казни перерахували 2462 руб. 66 коп. [17, с. 78, 79].

Обтяжливість фінансування спонукала виборне врядування прохати губернатора звільнити від утримання поліції та в'язниці, наголошуючи, що поліцейське відділення виконує свої обов'язки не тільки в інтересах міського, а й сільського населення, а у в'язниці відбувають покарання злочинці з повітів. Звісно, запити zostалися без уваги, адже ухвали про відміну обов'язкових видатків не входили у межі повноважень губернської влади. Єдине, на що могли розраховувати самоврядні структури, – використання ув'язнених на різноманітних громадських роботах, зокрема, під час брукування вулиць і площ, прибирання тощо. Оплата роботи арештанта обходилася бюджету 15 коп. за день, а поденного робітника – 20–50 коп. – економія очевидна [17, с. 123].

Ще одним камнем спотикання між поліцією та міським врядуванням було питання про підпорядкування пожежної частини. Вона теж фінансувалася місцевим бюджетом, але контроль за її роботою, а, отже, і розпорядження фінансами, належали поліції (ст. 139) [10, с. 837]. На зламі 80–90-х років XIX ст. дійшло навіть до відкритого протистояння між поліцмейстером і міською думою, гласні якої неодноразово клопотали перед Міністерством внутрішніх справ передати у їхнє розпорядження пожежну команду. У відповідь отримали: «прохання надійшло запізно, уже затверджено штат пожежників». Дума запропонувала компромісне рішення – разом із поліцією контролювати використання вогнеборцями місцевих коштів. Проте і дану ідею не підтримали ні поліцмейстер, ні міністерські чиновники [7, арк. 1–2].

Своєрідним виходом стало заснування думою Вільного пожежного товариства (1893 р.), куди найняли 28 пожежних на чолі з брандмейстером Григорієм Селюком. Віддали для пожежного депо будинок на Богоявленській вулиці, неподалік від Красного мосту, потурбувалася про обмундирування та укомплектування добровольців інвентарем. На бюджетні 1500 руб. придбали 4-х коней, зброю, 4 бочки, 2 насоси; згодом докупили ще 2 бочки з насосами й виділили луки для випасу коней біля р. Стрижень [17, с. 144].

Постійною причиною конфліктування самоврядних інституцій зі стражами порядку було відверте ігнорування останніми свої прямих обов'язків – контроль за виконанням містянами думських постанов. Із моменту набуття постановою чинності поліцейські мали стежити, аби вона не порушувалася (ст. 107). Якщо помічали зворотне, на винних складали протокол і передавали його до суду [10, с. 833]. Утім, робилося це знехотя, оскільки допомога гласним вважалася справою другорядною; складені протоколи губилися поміж інших справ і не доходили до каральної інстанції. Навіть сенатор О. Половцев, перевіривши Чернігівську губернію, констатував, що поліція не лише не допомагає органам самоврядування, але й частково не виконує своїх обов'язків [17, с. 122].

Громадське управління прохало губернатора змусити поліцію сумлінно ставитися до своєї роботи, але досягали бажаного не завжди. Відтак, поміж гласних лунало щире нерозуміння навіщо фінансувати поліцію, якщо вона бездіяльна, і, водночас, спостерігалось ігнорування запитів правоохоронних органів. Підтвердженням цього є рапорт поліцмейстера, написаний 1 вересня 1906 р. на ім'я губернатора, в якому йшлося про слабку потужність ліхтарів

і відсутність їх в окремих районах міста. «Деякі вулиці, – скаржився керівник поліції, – освітлюються електроенергією, а деякі – гасом. Однак, світло як тих, так й інших тьмяне, ліхтарі розташовані далеко один від одного. Вимикають їх о другій годині ночі, після чого настає темрява. Якщо місяць уповні, ліхтарі не запалюють і тоді здійснюються пограбування. Поліцейські, патрулюючи місто, мусять йти напوماцки, а громадські нічні сторожі, зазвичай, дряхлі, ні на що не здатні старі, у такий час лягають спати» [3, арк. 1, 1 зв.]. Враховуючи усе це, клопотав поліцмейстер, доцільно змусити управу, щоби вона не вимикала освітлення до ранку, а на вулицях з електроліхтарями додатково встановила гасові, чергуючи їхнє увімкнення.

Губернатор погодився з аргументацією очільника поліції й направив необхідне розпорядження в управу, яка не тільки уміло відкинула усі звинувачення, а й сама засудила бездіяльність поліції. Підтвердила, що, дійсно, електроточки вимикають о другій годині ночі, адже тоді припиняється робота електростанції. Потому вчасно запалюють гасові ліхтарі й освітлюють місто до ранку, залежно від пори року, до 4–5 години. Їхня кількість не зменшилася, навпаки, щороку збільшується на 50 штук.

Недостатність освітлення пояснюється зовсім іншим – гасові ліхтарі часто розбивають, виймають лампи, або грабують і провина за це покладається на поліцію [3, арк. 4]. Міська управа, зі свого боку, може лише уклінно клопотати перед губернатором, аби він змусив поліцмейстера якомога швидше знайти винних у псуванні громадського майна і притягти їх до відповідальності [3, арк. 4 зв.]. Усі зробили відписки, а проблема не вирішилася і від того страждали містяни.

Таким чином, інституції громадського управління, не маючи права примусової влади, могли виконувати свої функціональні зобов'язання й задовольняти запити місцевої громади, тісно співпрацюючи з поліцією. Обопільно вони здійснювали санітарно-гігієнічні рейди, змушували населення виконувати обов'язкові постанови думи. Водночас, як переконують джерела, робота в унісон між органами самоврядування і правоохоронцями вдавалася не завжди. Почасти стражі порядку не поспішали допомагати громадському управлінню, як того вимагала буква закону, а виборне врядування, зі свого боку, скаржилося на обтяжливість фінансування поліції, в'язниці; вимагало підпорядкувати їм пожежну частину, утримувану також міським коштом.

Протистояння між двома інституціями, без сумніву, шкодило інтересам місцевої громади, натомість гармонійні взаємини відкривали широкі можливості для вирішення значимих господарсько-побутових і соціальних проблем. Зокрема, перспективними напрямками для дослідження можуть стати такі аспекти, як взаємодії міського громадського управління і поліції під час неврожайних років, боротьби з епідеміологічними захворюваннями, координація міграційних потоків під час Першої світової війни та багато іншого.

Список використаних джерел

1. Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ, 2019. 328 с.
2. Городовое Положение 11 июня 1892 г. [Електронний ресурс]. *Www.hist.msu.ru*. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/grd1892.htm>
3. Дело о недостаточном освещении города Чернигова. 3 сентября 1906 – 25 сентября 1906 г. ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). Ф. 145. Оп. 1. Спр. 364. Арк. 4.
4. Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року. *Сіверянський літопис*. 2006. № 2. С. 11–19.
5. Записка сенатора Половцева о состоянии городского хозяйства в городах Черниговской губернии (Часть 2) (1871–1881 гг.). ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 14460. 571 арк.
6. Нікітін Ю. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст.: на прикладі Чернігівської губернії. Сумська старовина. Суми, 2009. № XXVIII–XXIX. С. 7–20.; Його ж. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця, 2014. 252 с. та інші.

7. Переписка с городским управлением о передаче в ведение полицейского управления пожарных команд, постройке Красного моста и больницы в г. Чернигове (1 июля 1894 – 6 мая 1897 гг.). ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 30. 7 арк.
8. По рапорту Сосницкого уездного исправника с просьбою о побуждении городской думы к устройству или найму помещения для арестованных при полиции (11 марта – 28 ноября 1876 г.). ДАЧО. Ф. 127. Оп. 116. Спр. 54. 24 арк.
9. По рапорту Черниговской городской думы относительно содержания местной тюрьмы (25 мая – 13 ноября 1880 г.). ДАЧО. Ф. 127. Оп. 17 б. Спр. 14. 24 арк.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том. XLV. Отделение первое. 1870. от. № 47862–48529. – СПб., 1874. Часть 1. Законы 47862–48529. С. 821–839. [Электронный ресурс]. *Www.nlr.ru* URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php
11. Постановление городских дум о назначении членов управ и попечителей приходских училищ, увеличение количества городских и др. (23 июня – 7 октября). ДАЧО. Ф. 127. Оп. 23. Спр. 2016. 900 арк.
12. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1872 г.). ДАЧО. Ф. 146. Оп. 1. Спр. 1. 98 арк.
13. Руденок В. Наш Губернский хутор (Чернигов в XIX столетии). Чернигов, 2002. 47 с.
14. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів, 2009. 81 с.
15. Склярова Ю. Атестація поліцейських в Україні (історико-правовий аспект). Підприємництво, господарство і право. 2018. №12. С. 190–194 [Электронный ресурс]. *Pgp-journal.kiev.ua* URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/36.pdf>
16. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 304 с.
17. Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-ті роки XIX ст.). Чернігів, 2010. 224 с.

References

1. Hlyz, YU. (2019). Kyivska miska дума: rozbudova modernoho mista [Kyiv city council: development of a modern city]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Gorodovoye Polozheniye 11 iyunya 1892 g. [City Regulation June 11, 1892]. *Www.hist.msu.ru* Retrieved from <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/grd1892.htm> [in Russian].
3. Delo o nedostatochnom osveshchenii goroda Chernigova. 3 sentyabrya 1906 – 25 sentyabrya 1906 g. [The case of insufficient coverage of the city of Chernihiv. September 3, 1906 - September 25, 1906]. DACHO (Derzhavny arhiv Chernihivskoi oblasti [SACHR (State Archive of Chernihiv region)]). F. 145. Op. 1. Spr. 364. 4 ark. [in Russian].
4. Demchenko, T., Tarasenko, O. (2006). Do istorii dijalnosti Chernihivskoi miskoi dumy v zhovtni 1905 roku [To the history of Chernihiv City Duma in October 1905]. *Siverianskyi litopys – Siverianskyi litopys*, 2, 11–19 [in Ukrainian].
5. Zapiska senatora Polovtseva o sostoyanii gorodskogo khozyaystva v gorodakh Chernigovskoy gubernii (Chast 2) (1871–1881 gg.) [Note by Senator Polovtsev on the state of the urban economy in the cities of the Chernihiv province (Part 2) (1871–1881)]. *DACHO [SACHR]*. F. 128. Op. 1. Spr. 14460. 571 ark. [in Russian].
6. Nikitin, Yu. (2009). Kulturno-hospodarska diyalnist munitsypalnykh struktur v ostanniy tretyni XIX st.: na prykladi Chernihivskoyi huberniyi [Cultural and economic activity of municipal structures in the last third of the 19th century: on the example of Chernihiv province]. *Sumska starovyna – Sumy antiquity*, 28–29, 7–20; Nikitin, Yu. (2014). Poreformenni mista Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii v druhii polovyni XIX st.: istorychnyi aspekt samovriaduvannia [Post-reform cities of Poltava, Khrkiv and Chernihiv provinces in the second half of 19th century: the historical aspect of self-government]. Vinnyca. ta inshi [in Ukrainian].
7. Perepiska s gorodskim upravleniyem o peredache v vedeniye politseyskogo upravleniya pozharnykh komand, postroyke Krasnogo mosta i bolnitsy v g. Chernigove (1 iyulya 1894 – 6 maya 1897 gg.) [Correspondence with the city administration on the transfer of fire brigades to the police

department, the construction of the Red Bridge and the hospital in Chernigov (July 1, 1894 – May 6, 1897)]. *DACHO [SACHR]*. F. 145. Op. 1. Spr. 30. 7 ark. [in Russian].

8. Po raportu Sosnitskogo uyezdnogo ispravnika s prosboyu o pobuzhdenii gorodskoy dumy k ustroystvu ili naymu pomeshcheniya dlya arestovannykh pri politzii (11 marta – 28 noyabrya 1876 g.) [According to the report of the Sosnitsky district police officer with a request to induce the city дума to arrange or hire premises for the arrested at the police (March 11 – November 28, 1876)]. *DACHO [SACHR]*. F. 127. Op. 11 6. Spr. 54. 24 ark. [in Russian].

9. Po raportu Chernigovskoy gorodskoy dumy otnositelno sodержaniya mestnoy tyur'my (25 maya – 13 noyabrya 1880 g.) [According to the report of the Chernihiv City Дума regarding the maintenance of the local prison (May 25 – November 13, 1880)]. *DACHO [SACHR]*. F. 127. Op. 17 6. Spr. 14. 24 ark. [in Russian].

10. Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. (1874). Sobranije vtoroe. Tom. XLV. Otdelenie pervoe. 1870. ot. № 47862-48529. – SPb., 1874. Chast 1. Zakony 47862–48529. P. 821–839. *Www.nlr.ru* Retrieved from http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php [in Russian].

11. Postanovleniye gorodskikh dum o naznachenii chlenov uprav i popechiteley prikhodskikh uchilishch, uvelicheniye kolichestva gorodovykh i dr. (23 iyunya – 7 oktyabrya) [Decree of city councils on the appointment of members of councils and trustees of parish schools, an increase in the number of policemen, etc. (June 23 – October 7)]. *DACHO [SACHR]*. F. 127. Op. 23. Spr. 2016. 900 ark. [in Russian].

12. Protokoly zasedaniy Chernigovskogo gubernskogo po gorodskim delam prisutstviya (1872 g.) [Minutes of the meetings of the Chernigov provincial presence on urban affairs (1872)]. *DACHO [SACHR]*. F. 146. Op. 1. Spr. 1. 98 ark. [in Russian].

13. Rudenok, V. (2002). Nash hubernski hutur (Chernihov v XIX stoletii) [Our provincial khutor (Chernigov in the XIX century)]. Chernihiv [in Ukrainian].

14. Rudenok, V. (2009). Chernihiv – podorozh na 100 rokov nazad [Chernihiv – a journey back 100 years]. Chernihiv [in Ukrainian].

15. Sklyarova, YU. (2018). Atestatsiya politseyskykh v Ukrayini (istoryko-pravovyy aspekt) [Attestation of police officers in Ukraine (historical and legal aspect)]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 12, 190–194. *Pgp-journal.kiev.ua* Retrieved from <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/36.pdf> [in Ukrainian].

16. Chorny, D. (2007). Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the left bank of the Dnipro: Modernization problems of Ukrainian cities (late 19th – early 20th centuries.)]. Harkiv [in Ukrainian].

17. Shara, L. (2010). Chernihivska miska дума (70– 90-ti roky XIX st.) [Chernihiv City Дума (70–90s of 19th century)]. Chernihiv [in Ukrainian].

Список скорочень

- НАДС – Національне агентство України з питань державної служби;
НАН України – Національна академія наук України;
НАПрН України – Національна академія правових наук України;
ПУ НАН України – Інститут історії України Національної академії наук України;
НУЧК імені Т.Г. Шевченка – Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка;
НУЧП – Національний університет «Чернігівська політехніка»;
СЦПО – Сіверський центр післядипломної освіти.

Наукове видання
Збірник наукових праць «Розумовські зустрічі»
№ 9
Научное издание
Сборник научных трудов «Разумовские встречи»
№ 9
Scientific edition
Collection of scientific papers «Rozumovskyi meetings»
№ 9
Naukowa edycja
Zbiornik naukowych prac «Rozumovski spotkanie»
№ 9

Співзасновники:

Чернігівський регіональний центр підвищення кваліфікації
(Сіверський центр післядипломної освіти)
Сіверський інститут регіональних досліджень

Головний редактор – В.М. Бойко
Заступник головного редактора – Л.А. Чабак
Відповідальний секретар – Д.В. Казіміров
Технічний редактор – Г.В. Кухарець

Видавництво: Сіверський центр післядипломної освіти
14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 774-312, 676-052
Електронна пошта: hcppk@gmail.com
Веб-сайт: <http://rozum.sivertraining.org.ua>

Підписано до друку 26.10.2022
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Ум. друк. арк. 25,5. Ум. фарб.-відб. 25,5. Обл.-вид. арк. 23,72.
Зам. 0043. Наклад 200 прим.

Віддруковано: ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»
14000, м. Чернігів, проспект Перемоги, 62
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта
видавничої справи. Серія ДК № 4292 від 02.04.2012 р.

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор. Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів за погодженням з авторами. Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.